ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانی لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا

پەیمانگای جیهانیی فیکری ئیسلامیی
سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی (١٨)

ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانی لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا

لەسەردەمی عەبباسیی یەکەمدا

١٣٢ – ٢٣٢ك / ٧٤٩ – ٨٤٧ز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی شارستانییە

نووسینی:
زریان حاجی

چاپی یەکەم
١٤٣٣ ك ٢٠١٢ ز

مافی لەچاپدانی پارێزراوە

ناوی کتێب: ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانی لە ناو شارستانیەتی ئیسلامیدا،

لە سەردەمی عەبباسیی یەکەمدا ١٣٢ – ٢٣٢ك / ٧٤٩ – ٨٤٧ز

نووسینی: زریان حاجی.

لە بڵاوکراوەکانی: پەیمانگای جیهانیی فیکری ئیسلامیی و

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی، ژمارە (١٨).

لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی (١٣١٥)ی ساڵی (٢٠١٢)ی دراوەتێ.

چاپی: یەکەم – سلێمانی – ٢٠١٢.

چاپخانە: شڤان.

تیراژ: (٥٠٠) دانە.

ئیمەیلی پەیمانگا: **iiitkurdistan@yahoo.com**

ئەم پەرتووکە لە بنەڕەتدا تێزی ماستەری نووسەرەکەیەتی، کە وەك بەشێك لە پێداویستیەکانی بەدەستهێنانی پلەی ماستەر لە بواری مێژووی شارستانیەتی سەدەکانی ناوەڕاست، لە ساڵی (٢٠٠٨ز)پێشکەشی بەشی مێژووی کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی کردووە، پلەی ماجستێری بەپلەی (زۆرباش) پیٚ بەدەست هێناوە.

لیژنەی گفتوگۆ پێك هاتبوون لە:

پ.د. زرار صدیق تۆفیق ـ سەرۆك

پ.ی.د. قادر موحەممەد حەسەن ـ ئەندام

د. عەتا عەبدوڕڕەحمان محێدین ـ ئەندام

پ.ی.د. حوسامەددین عەلی غالب نەقشبەندیی ـ ئەندام و سەرپەرشتیار

پێشکەشە بە:

* ئەندامانی خێزانەکەم کە فێری خۆشەویستی و بۆ یەك ژیان و دڵسۆزی و سۆزدارییان کردم و زۆر خۆشیی ژیانیان پێ بەخشیم.... بە تایبەتی بە دایکی خۆشەویست و بە ئەمەکم و بە دادەی ئازیز و دڵسۆز و خۆشەویستم (دڵسۆز خان) کە بە دڵسۆزیی خۆی، لە پشتی سەرجەم سەرکەوتنەکانمەوەیە.

سوپاس و پێزانین:

* زۆر سوپاســـــی مامۆســــــتا و سەرپەرشـــــتیاری بـــــەڕێزم (پ.ی.د. حوسـامەددین عـەلی غالـب) دەکـەم، کـە بـە سـەرنج و تێبینـی ورد و دیـد و بۆچـوونی زانـستییانە، ڕێنمـایی پێویـستی کـردووم و نامەکـەی بـەهێز و دەوڵەمەند کردووە.

* سوپاسی برای گەورە و هاوڕێ و مامۆستای خۆشەویستم بەڕێزم (د. سەلاح کانەبی ئیسماعیل) دەکەم، کە هەردەم هاندەرم بووە و یارمەتیداوم لە هەردوو قۆناغی بەکالۆریۆس و ماستەردا و کاری بۆ ئاسان کردووم.

* سوپاسی برا و هاوڕێی خۆشەویستم (د. پشکۆ حەمەتاهیر ئاغجەلەریی) دەکەم، کە وەك برا بەردەوام هاندەر و پشتگیرم بووە.

* سوپاسی مامۆستایانی بەڕێز و برایانی گەورە (د. ئاراس فەریق زەینەڵ و د. ســەروەر عەبــدوڕڕەحمان عومــەر) دەکــەم کــە هەمیــشە پــشتگیر و هاریکارییــان کــردووم و بەتــەنگ کارەکانمــەوە بــوون لــە هــەردوو قۆنــاغی بەکالۆریۆس و ماستەردا.

* سوپاسی مامۆستایان (پ.ی.د. دلێر ئەحمەد حەمەد و پ.ی.د. کەمال عەلی موحەممەد و پ.د. موحسین موحەممەد حسێن) دەکەم، کە لـە کۆرسـی خوێندنی ماستەرەکەمدا ڕێنماییان کردووم.

* سوپاسی بەڕێزان (پ.ی. د.زرار صدیق تۆفیق، د.عەتا عەبدوڕڕەحمان محێـدین، گـۆران ئیـبراهیم (کـە پوختـەی ئینگلیزییەکـەی بـۆ وەرگێـڕام)، م. فەرهاد ڕەفیـق، کـاك مـەریوان عەبـدول، کـاك هـاوار کـەمال، کـاك کـارزان لـە چاپەمەنی ڤینوار) دەکەم، کە هەریەکەیان بە جۆرێك هاوکارییان کردووم.

* سوپاسی کارمەندانی کتێبخانەکانی (ناوەندی زانکۆی سلێمانی، گشتی سلێمانی، کۆلێـژی زانـستە مرۆڤایەتییـەکان، کتێبخانـەی ئـەوقافی سـلێمانی، کتێبخانــەی مۆزەخانــەی ســلێمانی، ســەنتەری لێکۆڵینــەوەی ســتراتیجی و

کتێبخانــەی ناوەنــدی زانکــۆی ســەلاحەددین و کتێبخانــەی (المــصطفی)ی ئەلکترۆنی کە لێیەوە زۆرێکمان لە سەرچاوەکانی کتێبخانەی ئەسکەندەریەی تایبــەت بــە لێکۆڵینەوەکــەمان دەســت کــەوت)) دەکــەم، کــە لــە پــەیــداکردنی سەرچاوەکاندا زۆر هاوکارییان کردووم.

ناوەڕۆك

پێشەكی.. ١٣
شیكردنەوەی سەرچاوەكان.................................... ٢١
بەشی یەكەم: شارستانیەت و قۆناغەكانی شارستانیەتی یۆنانی.............. ٢٩
باسی یەكەم: شارستانیەت.................................... ٣١
یەكەم: لە ڕووی زمانەوانییەوە................................ ٣١
دووەم: لە ڕووی زاراوە و تێگەیشتنەوە......................... ٣٥
باسی دووەم: قۆناغە سەرەكییەكانی شارستانیەتی یۆنانی.................. ٣٩
یەكەم: قۆناغی پەرەسەندن و دروستبوون (قۆناغی كۆن)................... ٤٣
دووەم: قۆناغی پەرەسەندن و دەركەوتن (قۆناغی كلاسیكی)................ ٤٥
سێیەم: لاوازبوون و داڕمان (قۆناغی هیلنستی)........................ ٦١
بەشی دووەم: كاریگەریی فتوحاتی ئیسلامیی لەسەر گەیاندن و گرێدانی
شارستانیەتی یۆنانی بە جیهانی ئیسلامییەوە......................... ٧٧
باسی یەكەم: فەتحكردنی ناوەندە شارستانییەكانی یۆنانی و ڕۆڵیان لە گەیاندنی ئەو
شارستانیەتە بە شارستانیەتی ئیسلامیی............................ ٧٩
یەكەم: ئەسكەندەرییە...................................... ٨٠
دووەم: أنطاكیة... ٨٨
سێیەم: حران... ٩٢
چوارەم: نصیبین... ٩٧
پێنجەم: روها (ئورفە)...................................... ١٠١
شەشەم: جندیسابور.. ١٠٣
باسی دووەم: ڕۆڵی نەتەوە و گەلە ناعەرەب و نامسوڵمانەكان لە گەیاندن و
پەرەپێدانی شارستانیەتی یۆنانی لە جیهانی ئیسلامییدا.................. ١٠٩
یەكەم: مەوالییەكان.. ١١٠

دوەم: أهل الذمة.. ١١٢
سێیەم: خوێندنگای (دێرە) مەسیحییەکان............................ ١٢٦
بەشی سێیەم: بزووتنەوەی وەرگێڕان و ڕۆڵی لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییدا................ ١٢٩
باسی یەکەم: بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی عەبباسیی یەکەمدا و دیاردە و هۆکارەکانی.. ١٣١
قۆناغی خەلیفایەتی (أبوجعفر المنصور)................................ ١٣٢
قۆناغی خەلیفایەتی خەلیفە (هارون الرشيد)............................ ١٣٥
قۆناغی خەلیفایەتی خەلیفە (المأمون)................................ ١٣٨
قۆناغی خەلیفایەتی (الواثق بالله).................................... ١٤٣
هۆکاری ئایینی.. ١٤٥
پشتگیری و هاندانی هەندێك بنەماڵەی ناودار بۆ بزووتنەوەی وەرگێڕان...... ١٤٧
پشتگیری و هاندانی هەندێك لە وەزیران و کاربەدەستان.................. ١٥١
پێویستی لەو سەردەمەدا.. ١٥٥
زیادبوون و دروستکردنی وەرەقە (کاغەز).............................. ١٥٦
باسی دووەم: دیارترین وەرگێڕکاران و بەرهەم و شێوازەکانیان............. ١٥٩
يوحنا بن البطريق.. ١٥٩
حجاج بن المطر.. ١٦٠
يوحنا بن ماسويه... ١٦١
حنين بن إسحق العبادي... ١٦٢
يعقوب بن إسحاق الكندي.. ١٧٠
قسطا بن لوقا البعلبكي.. ١٧٥
حبيش بن الحسن الأعسم... ١٧٦
شێوازی وەرگێڕانی حەرفی.. ١٧٨
شێوازی مانایی بۆ وەرگێڕان.. ١٧٩

بەشی چوارەم: ڕەنگدانەوەی زانستە وەرگیراوەکان لە ناو شارستانیەتی
ئیسلامییدا.. ١٨١
باسی یەکەم: زانستە پەتییەکان.................................. ١٨٣
یەکەم: پزیشکی... ١٨٣
دووەم: زانستەکانی بیرکاری..................................... ١٩١
ئەندازیاریی (الهندسة)... ١٩٢
زانستی سێگۆشە کاری (علم المثلثاث)........................ ١٩٤
سێیەم: گەردوونناسی (علم الفلك – علم الهیئة)............... ١٩٤
وەرگێڕانی چەند کتێبێکی بواری گەردوونناسی (یۆنانی) و ڕەنگدانەوەی ئەم کتێبانە
لە سەر شارستانیەتی ئیسلامیی.................................. ١٩٥
ناوەندەکانی چاودێرییکردنی گەردوون........................... ١٩٦
ئامێرەکانی لێکدانەوەی گەردوونناسی (آلات الرصد).......... ١٩٧
چوارەم: فیزیك (فیزیا)... ١٩٩
ڕووناکی (تیشك)... ٢٠٠
دەنگ... ٢٠٠
جووڵەی تەنەکان – موگناتیس – هێزی کێشکردن................ ٢٠١
پێنجەم: زانستی میکانیك (علم الحیل).......................... ٢٠٢
ڕاکێشان و بەرزکردنەوەی قورسایی بە هێزێکی کەم............ ٢٠٢
کێشانە (الموازین)... ٢٠٣
کاتژمێر... ٢٠٤
شەشەم: زانستی زیندەوەرزانی (ئاژەڵ – ڕووەك).............. ٢٠٥
باسی دووەم: زانستە مرۆڤایەتییەکان............................ ٢٠٩
یەکەم: فەلسەفە.. ٢٠٩
دووەم: جوگرافیا... ٢١٨
سێیەم: مۆسیقا... ٢٢٣

إبراهم الموصلي (١٢٥ – ١٨٨ك / ٧٤٤ – ٨٠٤م)............................ ٢٢٥
إسحاق بن إبراهيم الموصلي (١٥٠ – ٢٣٥ك / ٧٦٧ – ٨٥٠ز).................. ٢٢٦
زرياب (ت.٢٣٨ك / ٨٤٥ز).. ٢٢٧
ئەنجام.. ٢٣١
ليستى سەرچاوەكان.. ٢٣٦
پاشكۆكان.. ٢٦٧
پوختەی توێژینەوەكە بە زمانى عەرەبى...................................... ٢٧٧

بسم الله الرحمن الرحيم

(إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ)

صدق الله العظيم

پێشەكی

بابەتی كاریگەری و پێكدادان و ململانێی شارستانیەتەكان، یەكێكە لەو بابەتە گرنگانەی كە لە ئەمڕۆدا زۆرێك لە ناوەندە ئەكادیمی و ستراتیژی و بڕیار و فەیلەسوفان و میدیاكانی جیهانی بەخۆیەوە سەرقاڵ كردووە، كە هەوڵ دەدەن لایەنە شاراوەكانی كلتووری و سیاسی و زانستی و فیكرییەكانی ناو هەر یەك لەو شارستانیەتانەی جیهان دەربخەن و لە ڕادەی كاریگەری بوون و پەیوەندی و ململانێی نێوانیان بكۆڵنەوە، تا لەو ڕێگایەوە دیاردەو ڕووداوەكانی جیهان شیكار بكەن، لێرەوە چەندین تیۆری گەورە لە بوارەكانی بە دوادا هاتنی شارستانیەتەكان و دروست بوون و نەمانی شارستانیەتەكان بە كاریگەری یەكتری هاتوونەتە كایەوە.

سەرباری گرنگی بابەتەكەو زۆری ئەو لێكۆڵینەوانەی لەسەری كراون، كەچی تائێستا وەك پێویست لێكۆڵینەوە لەسەر ڕەگ و ڕیشە مێژووییەكانی نەكراوە، ئەمە لە كاتێكدایە كە فەرامۆش كردنی لێكۆڵینەوەی بابەتەكە و دەرنەخستنی ڕۆڵ و كاریگەرییەكانی شارستانیەتەكان لەسەر یەكتری لە مێژوودا، بەتەواوی لێكۆڵینەوەكانی ئەم سەردەمە تووشی ناتەواوی و بێ ناوەڕۆكی دەكات. لێرەوەیە كە گرنگی بابەتی لێكۆڵینەوەكەی ئێمە دەردەكەوێت بە ناونیشانی (ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانی لەناو شارستانیەتی ئیسلامیدا لە سەردەمی عەبباسیی یەكەمدا ١٣٢ – ٢٣٢ك / ٧٤٩ – ٨٤٧ز، لێكۆڵینەوەیەكی فیكری مێژوویی شارستانییە)، لە دوولایەنەوە: لەلایەك هەوڵێكی زانستییە بۆ بە ئەكادیمییانە دەرخستنی یەكێك لە ناوازەترین سەردەمەكانی كاریگەر بوون و ئاوێتەبوونی دوو شارستانیەتی گەورە لە

ناسکترین ماوەی تەمەنی هەردووکیاندا، کە بریتییە لـە پوکاندنـەوەی یـەکێکیان کـە شارستانیەتی یۆنانییە و پەرەسـەندن و بوژاندنـەوەی ئـەوی تریـان بـە کاریگـەری و لەسـەر پاشمـاوەی یەکـەم کـە شارسـتانیەتی ئیـسلامییە. لایـەنێکی تـری گرنگـی لێکۆڵینەوەکەی ئێمە لەوەدا دەردەکەوێت کە بۆ یەکەم جارە بابـەتێکی لـەم جـۆرە ببێتە پرۆژە و ماددەی خاوی لێکۆڵینـەوە و تێزێکـی زانستی، لانـی کـەم بـە زمـانی کوردی، کە لەم بوارەدا گەلێك هەژارە.

هەڵبەتــە لــە پــێش ئێمــەدا چــەند کارێــك هەیــە کــە دەچــنە چوارچــێوەی لێکۆڵینەوەکــەی ئێمــەوە، ئــەو کارانــەش بەرهەمەکــەی ڕۆژهــەڵاتناس (دیلاســی أولیری)یە بەناونیشانی:

(How Greek passed to the Arabs, London 1957) کـە دوو جار وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبی، جارێك بە ناونیشانی (العلوم اليونانية وسبل انتقالها الى العرب، تـر.د.وهيـب كامـل) جـارێکی تـریش بـە ناونیـشانی (انتقـال علـوم الإغريق الى العرب، تر.متى بيثون و يحيى الثعالبي) هەروەها هەردوو کتێبـی (د.أمـيرة حلمي مطر: الفكر الإسلامي و تراث اليونـان) و کتێبـی (د.عـصام الـدين محمـد علـي: بواكير الثقافة الاسلامية و حركة النقل و الترجمة من أواخر القرن الأول حتى منتـصف القرن الرابع الهجري)و کتێبی (مريم سلامة – كار: الترجمة في العصر العباسي، مدرسـة حنين بن إسحق و أهميتها في الترجمة، تر.د.نجيب الغزاوي) هـەروەها کتێبـی (الـتراث اليوناني في الفكر الإسلامي، تـأليف و ترجمـة: د. عبـدالرحمن بـدوي، مكتبـة النهـضة المصرية، القاهرة، ١٩٤٦م)، کـە ئـەم کتێبانـە بـە ناڕۆشـنی و سـادەیی و پچڕپـچڕی باسیان لە بابەتەکەی ئێمە کردووە، ئەویش لە بەشێکی دیاری کراو و زۆر کەمدا، یان لە چەند دێڕێکدا، ئەمە سەرباری نائەکادیمی بوونی ئەم سەرچـاوانە، ئەمـە جگـە لـە کتێبەکەی (د.رشيد الجميلي: حركة الترجمة في المشرق الاسـلامي في القـرنين الثالـث و الرابع للهجرة) کە نامەی زانستیی نووسەرەکەیەتی، بەڵام ئەم کتێبەش بـەهۆی زۆری و چڕوپڕی بابەتەکانی ناوی و زۆری دووبارە بوونەوەی بابەتەکانی وەك پێویـست لـە بابــەتی لێکۆڵینەوەکــەی ئێمــە نــەدواوە، ئەمــە جگــە لــەوەی کــە مەبەســتی ئــەم

لێکۆڵینەوەیە لە مەبەستەکەی ئێمەوە دوورە و ئەم مەبەستی لە بزووتنەوەی وەرگێڕانە لە دەوڵەتی ئیسلامیدا بەگشتی، واتە وەرگێڕان لە (یۆنانی و فارسی و هندییەوە...... هتد) نەك تەنها لە یۆنانییەوە، هەروەها باس لە سەدەکانی سێیەم و چوارەمی کۆچی دەکات کە دیسان بەشێکی زۆرکەمی لێکۆڵینەوەکەی ئێمە دەگرێتەوە کە ئێمە باس لە سەدەی دووەم و سەرەتای سەدەی سێیەمی کۆچی دەکەین و تەنها باسیشمان هەر لە وەرگێڕان نەکردووە، بەڵکو بەشێکی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەیە.

ئەم هۆکارانەو چەند هۆکارێکی تری لاوەکی وەك نوێیی بوون و زیندوویەتی بابەتەکە پاڵیان بە ئێمەوەنا تا لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین.

ئاشکرایە هەر کارێکی ئەکادیمی و زانستی کاتێك کە ئەنجام بدرێت، بێ گرفت نابێت، لەم ڕوانگەیەشەوە ئێمە لەکاتی بە ئەنجام گەیاندنی لێکۆڵینەوەکەماندا دووچاری چەند گرفتێك بووینەوە، لە دیارترینیان: سەرباری زۆری سەرچاوە لەسەر بابەتەکە، کەچی لە کتێبخانەکانی بەردەستی توێژەردا هەندێکی کەمیان هەبوو، ئەمەش وای کرد کە زۆرتر ماندووببین و هەروەها ماوەیەکی زیاتر لەکاتمان بڕوات لە بەدەستخستنی سەرچاوەدا، بەم جۆرەش توانیمان تاڕاددەیەکی زۆر بەسەر ئەم گرفتەدا سەرکەوین و زۆرینەی هەرە زۆری سەرچاوە پەیوەندیدارەکانی تایبەت بە لێکۆڵینەوەکەمان بەدەست بخەین، یەکێکی تر لە گرفتەکان داڕشتنی ناوەڕۆکی لێکۆڵینەوەکە بوو بە سوود وەرگرتن لەو سەرچاوانەی کە بەکارمان دەهێنا، بەڵام مەبەستمان بوو بە شێوەیەکی نوێگەری بێت و دوور بێت لە لاسایی کردنەوە و گێڕانەوە، ئەمەش پێویستی بەوە دەکرد کە لۆژیکییانە لە هەندێك شوێندا و بە جورئەت و ئەمانەتەوە بۆچوونەکان دەربېڕدرێت و ئەنجامی نوێش بەدەستەوە بدات کە جیاواز بێت لە بۆچوونی هەندێك سەرچاوە، بەڵام هەندێك جار سەرچاوەکان یارمەتیدەر نەدە بوون بۆ مەبەستەکەمان، یان ڕاستەوخۆ لە بابەتەکە نەدەدوان، ئەمەش ماندووبوونێکی زیاتری پێویست بوو تا سەرجەم سەرچاوەکان بخوێنینەوە و

لە ناوەڕۆکەکانیان ئاگادار ببین، ئەمانەو چەند گرفتێکی لاوەکی تر کە لێرەدا پێویست بەباس کردن ناکات.

بە شێوەیەکی مەنهەجی لێکۆڵینەوەکەمان دابەش کردووە بەسەر چوار بەشدا و هەربەشێکیش بەسەر دووباسدا، تا بتوانین لەو چوارچێوەیەدا سەرجەم لایەنەکانی بابەتەکە بخەینە ڕوو، کە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

لەبەشی یەکەم شارستانیەت و بنەماکانی شارستانیەتی یۆنانیمان باس کردووە، کە وەك دەروازەیەك وایە بۆ چوونە ناو باسەکەوە بۆ ئەوەی چەند بابەتێك هەر لە سەرەتاوە بناسێنین و کاتێك لە بەشەکانی تردا دێینە سەر باس کردنیان، ئاشکرابن و خوێنەر لە مەبەستەکان تێبگات، لە باسی یەکەمدا باسی شارستانیەتمان کردووە لە هەردوو ڕووی زمان و زاراوەوە، بنەچەکانی ئەم زاراوەیەمان لە ڕووی زمانەوانییەوە دەرخستووە، هەروەها وەك زاراوە لە مانای شارستانیەت کۆڵیوینەتەوە و بۆچوونی چەند بیرمەند و فەیلەسوفێکمان وەرگرتووە لە کۆن و نوێدا و پاشان لەبەر ڕۆشنایی ئەو بۆچوونانەدا وەك ئەنجامێك بۆچوونی خۆمان خستۆتە ڕوو. لە باسی دووەمدا باسی بنەما سەرەکییەکانی شارستانیەتی یۆنانیمان کردووە، کە مەبەست پێی شارستانیەتی (یۆنانی و سەرەتای ڕۆمانییەکانە)، پاشان باسی دیارترین فەیلەسوف و زانستەکانی شارستانیەتی یۆنانیمان کردووە، کە کاریگەرییان هەبووە لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی ولە سەردەمی بووژاندنەوەی شارستانیەتی ئیسلامیدا ڕۆڵیان هەبووە.

لە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەماندا باسی یەکێك لە ڕێگا گرنگەکانی گەیشتنی شارستانیەتی یۆنانیمان کردووە بە شارستانیەتی ئیسلامیی، ئەویش لە ڕێگای فتوحاتی ئیسلامیەوەیە، لە باسی یەکەمدا باسی ڕۆڵی ئەو گەل و نەتەوە نامسوڵمان (أهل الذمة) و ناعەرەبانەمان کردووە کە لە ئەنجامی فتوحاتی ئیسلامییەوە خۆیان و ناوچەکانیان کەوتبوونە ژێر سایەی خەلافەتی ئیسلامییەوە، لە گەیاندن و کاریگەریی خستنەوەی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی، چونکە ئەم گەل و نەتەوانە بە تایبەتی (أهل الذمة) لە (سریانەکان) بە هەردوو لقی (یعاقبة و نسطوري)

و جوولەکە و (صابیئەکان) هەڵگری شارستانیەتی یۆنانی بوون و بۆخۆشیان لە پێشدا بەشێك بوون لە ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانی، ئەمیش پاش تێکەڵبوون و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ مسوڵمانان و بە پەیڤین کردن و هەروەها مامەڵە و بەشدارییان لە پۆستە باڵاکانی خەلافەتدا، زیاتر ڕۆڵیان دەرکەوت، بە شێوەیەك کە جۆرێك لە قۆرخکارییان پێوەدیار بوو، بەتایبەتیش لە هەردوو بواری (پزیشکی و وەرگێڕاندا) کە ئەم بابەتەمان ڕوونکردووەتەوە. لە باسی دووەم باسی فەتحکردنی ناوەندەکانی شارستانیەتی یۆنانیمان کردووە لە ڕۆژهەڵات، کە ئەمانە بوون (أسكندرية، أنطاكيا، حران، نصيبين، الروها، جنديسابور) و کاریگەریی هەریەك لەم شارانەمان ڕوونکردووەتەوە لە گەیاندن و کاریگەربوونی شارستانیەتی یۆنانی لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی و ئەمەش پاش فتوحاتی ئیسلامیی، ئەمە جگە لەوەی کە باسی درووستبوونی هەریەك لەو شارانەو چۆنێتی بوونیان بە ناوەندی زانستی یۆنانیمان کردووە و کاتی فتوحاتی ئیسلامیی بۆ سەریان و شێوازی کاریگەریی هەریەکەشیانمان لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی ڕوون کردووەتەوە.

لە بەشی سێیەمدا باسی ڕێگای دووەمی گەیشتنی شارستانیەتی یۆنانیمان کردووە بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی، ئەویش ڕۆڵی بزووتنەوەی وەرگێڕانە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا کە دەتوانین بە ڕێگای ڕاستەوخۆی گەیشتنی ئەو شارستانیەتە ناوی بەرین بە شارستانیەتی ئیسلامیی، ئەمیش پاش ئەو هەموو بەرهەم و کتێبە زۆرانەی کە لەم سەردەمەوە وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبی، لە باسی یەکەمدا باسمان لە سەرەتای وەرگێڕان کردووە لە دەوڵەتی ئیسلامیدا تا کاتی گەیشتنی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، کە بە سەردەمی زێڕینی بزووتنەوەی وەرگێڕان دادەنرێت، هەروەك لە ڕۆڵی هەریەك لە خەلیفە دیارەکانی خەریك بوو بەم بابەتەوە دواوین و جیاوازیی سەردەمەکانیانمان دەرخستووە، وەك (أبو جعفر المنصور و هارون الرشيد و المأمون و الواثق) باسمان لە دروستبوونی دەزگایەکی بەنرخ و بەبایەخی وەك (بيت الحكمة) کردووە کە بە دامەزراندنی ئیدی وەرگێڕان چووە قۆناغێکی نوێوە و وەرگرتنی شارستانیەتی یۆنانی بوو بەکارێکی بە دەزگا و

ڕێکخــراو، پاشــان باســـی دیــارترین هۆکارەکــانی بووژاندنـــەوە و پەرەســـەندن و پاڵنـــەرەکانی بزووتنـــەوەی وەرگێڕانمـــان کـــردووە لــــە ســــەردەمی یەکـــەمی عەبباسییەکاندا. لە باسی دووەمدا هاتوینەتـە سـەر باسـی دیـارترین وەرگێڕکارانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، وەك کۆڵەکەی بزووتنەوەی وەرگێڕان و باڵوێزانی گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانی بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی و هەروەك باسمان لە بەرهەمەکانیان و شێوازەکانیشیان کردووە لە بواری وەرگێڕاندا.

لە بەشی چوارەم دا کە دوا بەشی لێکۆڵینەوەکەمانە، باسـی ڕەنگدانـەوەی ئـەو زانـستانەمان کـردووە کـە لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا بـە کاریگـەریی شارستانیەتی یۆنانی لەناو شارستانیەتی ئیسلامیدا ڕەنگیان داوەتـەوە، ئەمـەشمان کردووە بە دووباس، لە باسی یەکەم لە بارەی ئەو زانستانەوە دواوین کە بـە زانـستە پەتییـەکان (العلـوم الـصرفة) ناسـراون و تیایـدا باسـی ڕەنگدانـەوەی هەریەکـە لـە زانستەکانی (پزیشکی و بیرکاری و گەردووناسی و فیزیا و میکانیك (علم الحیل))مان کـردووە و سـەرجەم لایەنـەکانی ئـەو ڕەنگدانەوەیـەمان لـە وەرگێڕانـی کتێبـەکانی ڕۆژئاوا لەسەر بابەتەکەو ڕەنگدانەوەی لەسـەر بیریـار و فەیلەسـوفان و بیرمەنـدانی ئەم بوارانەشمان ناساندووە و لە بەرهەمەکانیان دواویـن. هـەروەها لـە باسـی دووەم باسی ڕەنگدانەوەی زانستەمرۆڤایەتییەکانمان کـردووە، کـە بـریتین لـە زانـستەکانی (فەلسەفە و جوگرافیا و مۆسیقا)، بەهەمان شـێوەی باسـی یەکـەم لـەم زانـستانەش دواویـن و لایەنـەکانیمان دەرخـستووە و لـە دیـارترین بەرهەمـە وەرگێڕدراوەکـان و بیرمەندان و ڕەنگدانەوەکانی ئەم زانستانە دواوین.

لە کۆتایشدا دیارترین ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکەمان بە چـەند خاڵێـك خـستۆتە ڕوو.

ماوەتەوە بڵێین، کە سەرباری زۆری مانـدووبوونی لێکۆڵـەر و هـەروەها چـەندین جار خوێندنـەوەی وردی بـەڕێز سەرپەرشـتیار بـۆ بابەتەکـە، بـەڵام پێمـان وایـە کـە بابەتەکە بێ کەموکوڕی نییـە و هەڵـەی تیادایـە، چـونکە ئەمـە کـاری مرۆڤـە، کـاری مـرۆڤیش هـەرگیز تـەواو نابێـت و هەڵـەش کاتێـك دەکرێـت کـە کـار بکرێـت و لـەم

ڕوانگەیەشەوە ئەگەر هەڵەمان هەبێت واتە کارمـان کـردووە و مانـدووبووین پێـوەی، بۆیە هیوادارین بەو چاوە و بڕوانرێتە کارەکەمان و هەڵەکانمان بە ڕەخنـەی بنیاتنـەر بۆ ڕاست بکرێتەوە.

شیکردنەوەی سەرچاوەکان

بەمەبەستی وەرگرتنی زانیارییەکانی لێکۆڵینەوەکەمان سوودمان لە گەلێك لە ژێدەر و سەرچاوە وەرگرتووە، کە بریتین لە سەرچاوەی ڕەسەن (المصادر) و سەرچاوە نوێیەکان (المراجع) و سەرچاوەی کوردی و ئینگلیزی و گۆڤار و گوتارەکان و سەرچاوە ئەلیکترۆنییەکان، بەڵام زۆرترین ئەو سەرچاوانەی کە سوودمەند بووین لێی ئەم سەرچاوانەی خوارەوەیە:

١- چەند سەرچاوەیەك هەیە کە لەسەرجەم بەش و باسەکاندا بەشێوەیەکی گشتی دووبارە بوونەتەوە و زانیارییەکی زۆریان بەدەستەوەداوە، ئەوانیش (٥) سەرچاوەن کە بریتین لە:

أ- کتێبی (طبقات الأطباء و الحکماء)ی (إبن جلجل م.٣٨٤ك / ٩٩٤ز)، ئەم کتێبە سوودێکی زۆری لێ وەرگیراوە، بەتایبەتی لە باسی پشتگیریکارانی بزووتنەوەی وەرگێڕان و هەروەها وەرگێڕکاران و بەرهەمەکانیان، کە ئەم کتێبە بۆخۆی، سەرباری پوختی زانیارییەکانی، بە سەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێت دەربارەی بابەتە زانستییەکان و وەرگێڕکاران و بەرهەمەکانیان لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا و لە سەردەمانی دواتریشدا.

ب- کتێبی (الفهرست)ی (إبن الندیم م.٣٨٥ك / ٩٩٥ز)، ئەم کتێبە بە شێوەیەکی گشتی لە سەرجەم بەش و باسەکانی لێکۆڵینەوەکەماندا سوودمان لێ وەرگرتووە، گرنگی ئەم کتێبە لەوەدایە کە باسی لە سەرجەم بەرهەمە نووسراو و وەرگێڕدراوەکان و نووسەرەکانیان و چۆنیەتی وەرگرتنی زانستەکان و وەرگێڕانیشیانی لە شارستانیەتی یۆنانییەوە کردووە، هەروەك باسی لە ژیاننامە و کاتەکانی مردن و شوێن و وڵاتەکانی هەریەك لە نووسەر و وەرگێڕکارەکان کردووە.

ج- کتێبی (طبقات الأمم)ی (إبن صاعد الأندلسي م.٤٦٢ك/١٠٦٩ز)، ئەم کتێبە سەرباری زانیارییەکانی لە بارەی شار و ناوەندە زانستییەکانی شارستانیەتی

یۆنانی، باسیشی له چۆنیەتی وەرگرتنی زانیارییەکان کردووە، هەروەها زانیاریشی تیادایه لەبارەی نووسەران و وەرگێڕکاران و بەرهەمەکانیان.

د- کتێبی (أخبار العلماء بأخبار الحكماء)ی (القفطي م.٦٤٨ك/١٢٥٠ز)، یەکێکی تره له سەرچاوه بەنرخەکانی لێکۆڵینەوەکەمان، کە زانیارییەکی زۆری تیادایه لە بارەی سەرجەم فەیلەسوف و داناکانەوه کە هەتا سەردەمی نووسەر ژیاون و هەروەها چەندین زانیاری تری تیادایه تایبەت بە وەرگێڕان و چۆنیەتی گەیشتنی شارستانیەتی یۆنانی و کاریگەرییەکانی.

هـ- کتێبی (عیون الأنباء في طبقات الأطباء)ی (إبن أبي أصیبعة م.٦٦٨ك / ١٢٦٩ز)، ئەم کتێبە بە باشترین کتێب دادەنرێت لە ڕووی چڕی و پڕی زانیارییەکانیەوه لە بارەی وەرگێڕاکاران و پزیشکان و هەروەها شارستانیەتی یۆنانییەوە، ئەم کتێبە گرنگییەکەی لەوەدایە باسی له کار و بەرهەمەکانی زۆرینەی پزیشکان کردووه له یۆنانییەکان و ڕۆمانییەکان و هندییەکان و مسوڵمانەکانیش، کە سەرجەم نزیکەی ٤٠٠ کەسایەتی باس کردووە، له دووبەش پێك هاتووه و یەکێکە لەو سەرچاوه باشانەی لە زۆرترین شوێندا لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەماندا سوودمان لێ وەرگرتووه.

٢- سەرچاوە بلدانییەکان (البلدانیون)، ئەم سەرچاوانە کە بە بلدانییەکان ناسراون بە پلەی دووەم دێن لە ڕووی زۆری سوود لێوەرگرتنیانەوه کە بە شێوەیەکی تایبەتی بۆ هەردوو بەشی دووەم و سێیەم سوودیان هەبووه، ئەم سەرچاوانه سەرباری زۆری زانیارییەکانیان لەبارەی جوگرافیای ناوچەکانەوە، چەند زانیارییەکی تری بەکەڵکیشیان تیادا بووه بۆ بابەتی مێژوو بە گشتی و هەروەها زانیاری لەبارەی ناوەندەکانی خوێندن و فتوحات و هەروەها وەرگێڕان و کاریگەریی شارستانیەتیان لەخۆ گرتووه، لەوانەش: کتێبی (کتاب البلدان)ی (الیعقوبي م. ٢٩٢ك/٩٠٤ز)، وه کتێبی (المسالك والممالك)ی (إبن خرداذبة م.٣٠٠ك/٩١٢ز)و کتێبی (المسالك و الممالك)ی (ألأصطخري م.٣٤١ك/٩٥٢ز)، هەردوو کتێبی (التنبیه و الإشراف) و (مروج الذهب و معادن الجوهر)ی (المسعودي م.٣٤٦ك/٩٥٧ز)، کە

سوودێکی زۆرمان لێ وەرگرتووە بەشێوەیەکی گشتی لەسەرجەم بەشەکاندا، بە هۆی تاڕاددیەك نزیکی لە سەردەمەکەمانەوە چەندین کەوانەمان لێیەوە وەرگرتووە، هەروەها کتێبی (الديارات)ی (الشابشتي ٣٨٨ك / ٩٩٨ز)، ئەم کتێبە سوودێکی زۆرمان لێی وەرگرتووە بەتایبەتی بۆ باسی دێر و کەنیسە و خوێندنگاکان و بارودۆخی (أهل الذمة)کان بە شێوەیەکی گشتی. هەروەها کتێبی (معجم البلدان)ی (ياقوت الحموي م.٦٢٦ك/١٢٢٨ز) ئەم سەرچاوەیە یەکێکە لەو سەرچاوە باشانەی کە دەتوانرێت بە ئەنیسکلۆپیدیایەکی جوگرافی مێژوویی دابنرێت، کە چەندین زانیاری بەرفراوانی لە بارەی شار و هەرێم و ناوچەکان و مێژووی تیادایە، هەروەها کتێبی (كتاب مختصر الدول)ی (إبن العبري م.٦٨٥ك/١٢٨٦ز)، ئەم کتێبە چەندین زانیاری بەنرخی تیادا بووە تایبەت بە هەردووبەشی دووەم و سێیەم کە سوودی زۆرمان لێ وەرگرتووە بۆ بابەتی (أهل الذمة)و بەشدارییان لە شارستانیەتی ئیسلامیی و ناوچەکانیان و هەروەها بۆ وەرگێڕان و بزووتنەوەی وەرگێڕان. هەروەها کتێبی (الروض المعطار في خبر الأقطار)ی (الحميري م.٧٢٧ك/١٣٢٧ز)، ئەمانەو چەندین سەرچاوەی تری گرنگ کە لە شوێنی خۆیان لەناو لێکۆڵینەکەو هەروەها لە لیستی سەرچاوەکاندا ئاماژەیان پێی دراوە.

٣- کتێبەکانی (الطبقات و التراجم) لە ڕاستیدا کەڵك لە چەند کتێبێکی ئەم بوارە وەرگیراوە، بەتایبەتی بۆ ژیاننامەی کەسەکان و کار و بەرهەمەکانیان کە هەندێکیان زانیاری بەبایەخداریان لەخۆگرتووە، نەك تەنها بۆ کەسەکان، بەڵکو بۆ ڕووداوە مێژووییەکانی بابەتی لێکۆڵینەوەکەشمان بەگشتی. لە دیارترین ئەو سەرچاوانەش کە لەم بوارەدا سوودمان لێ وەرگرتوون کتێبی (معجم الأدباء)ی (ياقوت الحموي م.٦٢٦ك / ١٢٢٨ز) و کتێبی (وفيات الأعيان)ی (إبن خلكان م.٦٨١ك/١٢٨٢ز)، و کتێبی (تاريخ مشاهير الاسلام والعبر)ی (الذهبي م.٧٤٨ك / ١٣٤٨ز)، و کتێبی (الوافي بالوفيات)ی (الصفدي م.٧٤٦ك/١٣٤٥ز)ن.

٤- سەرچاوە وێژەییەکان (ئەدەبییەکان)، بەشێوەیەکی گشتی لە ڕەوش و بارودۆخی (أهل الذمة) و هەروەها بابەتی کاروبارەکانی ناو دەرباری خەلافەت و

تێکەڵ بوون و ئاوێتە بوونیان لەگەڵ مسوڵمانان و بوارەکانی پەیڤین کردنیان و چەندبابەتێکی تر وەك وەرگێڕان و شێوازەکانی سوودمان لێیان وەرگرتووە، لەو کتێبانەش وەك هەرسێ کتێبی (البيان والتبيين) و (البخلاء) و (الحيوان)ی (الجاحظ م.٢٥٥ك/٨٦٩ز) کە بەهۆی نزیکی لە سەردەمی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەوە لەلایەك و وەك ڕووناکبیرێکی ئەو سەردەمەش ئاگاداری هەندێك لە ڕووداوەکانی لێکۆڵینەوەکەمان بووە و وەك بزووتنەوەی وەرگێڕان بابەتە وەرگێڕدراوەکان و چەندین بابەتی تر کە سوودێکی زۆرمان لێی وەرگرتووە. هەروەها هەردوو کتێبی (عيون الأخبار) و (المعارف)ی (إبن قتيبة الدينوري م.٢٧٦ك / ٨٨٩ز)، کتێبی (العقد الفريد)ی (إبن عبدربه م.٣٢٨ك/ ٩٣٩ز)، کتێبی (الأغاني)ی (الأصفهاني م.٣٥٦ك/٩٦٦ز)، کتێبی (الآثار الباقية عن القرون الخالية)ی (البيروني ٤٤٠ك/ ١٠٤٨ز) و کتێبی (نهاية الأرب في فنون الأدب)ی (النويري م. ٧٣٢هـ / ١٣٣٢م)، هەردوو کتێبی (مآثر الإنافة في معالم الخلافة) و (صبح الأعشى)ی (القلقشندي م.٨٢١ك / ١٤١٨ز).

٥- سەرچاوەکانی مێژوو بە گشتی، لەو سەرچاوانەی کە سوودمان لێیان وەرگرتووە هەندێکیان دەچنە چوارچێوەی بواری مێژووی گشتییەوە کە لە هەندێك بواری وەك فتوحات و هەروەها چەند زانیارییەکی مێژوویی تایبەتی سوودمان لێی وەرگرتووە، لەو سەرچاوانەش وەك کتێبی (فتوح الشام)ی (الواقدي م.٢٠٧ك/ ٨٢٢ز)، وەکتێبی (تاريخ خليفة بن خياط)ی (خليفة بن خياط م.٢٤٠ك/ ٨٥٤ز)، وە کتێبی (فتوح البلدان)ی (البلاذري م. ٢٧٩ك/ ٨٩٢ز) و کتێبی (أخبار الطوال)ی (الدينوري م.٢٨٢ك/٨٩٥ز)، (تاريخ اليعقوبي)ی (اليعقوبي م.٢٩٣ك / ٩٠٥ز)، ئەم کتێبە بەتایبەتی بۆ بابەتی یۆنانییەکان و شارستانییەتییەکەیان و کاریگەری لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی سوودێکی زۆرمان لێی وەرگرتووە. هەروەها کتێبی (تاريخ الرسل و الملوك)ی (الطبري م.٣١٠ك / ٩٢٣ز)، هەردوو کتێبی (المقدمة)و (تاريخ إبن خلدون: العبر)ی (إبن خلدون م.٨٠٨ك/ ١٤٠٥ز)، کە سوودمان لێیان وەرگرتووە بە تایبەتی لە هەندێك بۆچوون دەربارەی شارستانیەت و هەڵسەنگاندنی چەند بابەتێکی

گرنگی وەك وەرگێڕان و پەیڤین و دروست بوونی شارستانیەتەكان. هەروەها كتێبی (تاریخ الخلفاء)ی (السیوطي م. ٩١١ك / ١٥٠٥ز)، ئەمانەو و چەندین سەرچاوەی تر كە لە شوێنی خۆیاندا بەكارمان هێناون و لە لیستی سەرچاوەكاندا ئاماژەمان پێ كردوون.

٦- كتێبەكانی گرووپە ئیسلامییەكان كە بە (الملل و النحل)ناسراون، سوودێكی بەرچاومان لەم سەرچاوانە وەرگرتووە بە تایبەتی لە بواری باسكردن لە گرووپە ئیسلامییەكانی وەك (المعتزلة و الجبریة و القدریة... هتد) و لە گرووپە مەسیحییەكانی وەك (الیعاقبة و نسطوریةكان) و بابەتی فەلسەفەی گریك و گرووپەكانی و چەندانی تریش. لە دیارترین ئەو سەرچاوانەش: (مقالات الإسلامیین و إختلاف المصلیین)ی (الأشعري م.٣٣٠ك/ ٩٤١ز)، و كتێبی (الفرق بین الفرق و الفرق الناجیة منهم)ی (البغدادي م.٤٢٩ك/ ١٠٣٨ز)، كتێبی (فضل الإعتزال و طبقات المعتزلة)ی (القاضي عبدالجبار م.٤١٥ك / ١٠٢٤ز)، كتێبی (التبصیر في الدین و تمیز الفرق الناجیة عن الفرق الهالكین)ی (الأسفراییني م.٤٧١ك/ ١٠٧٨ز)، و كتێبی (الملل و النحل)ی (الشهرستاني م.٥٤٨ك/١١٥٣ز)، و كتێبی (الإعلام بما في دین النصارى)ی (القرطبي م.٦٧١ ك/ ١٢٧٢ز)، و كتیبی (صون المنطق و الكلام عن فن النطق و الكلام) (السیوطي م.٩١١ك/١٥٠٥ز).

٧- سەرچاوە زمانەوانییەكانیش چەند سەرچاوەیەكمان بەكارهێناوە، كە سوودمان لێ وەرگرتوون بەتایبەتی لە بواری زاراوەكان و هەروەها دەرخستنی ماناكانیان بەتایبەتی لە باسی یەكەم بەشی یەكەم و لە باسی دووەم بەشی چوارەمدا، ئەوانەیش: كتێبی (مقاییس اللغة)ی (إبن زكریا م.٣٩٥ك / ١٠٠٤ز)، كتێبی (لسان العرب) ی (إبن منظور م.٧١١ك / ١٣١١ز)، كتێبی (مختار الصحاح)ی (الرازي م.٦٦٦ك/ ١٢٦٧ز)، كتێبی (معجم القاموس المحیط)ی (فیروز آبادي ٨١٧ك / ١٤١٤ز)، وە كتێبی (تاج العروس)ی (الزبیدي م.١٢٠٦ك/ ١٧٩١ز).

٨- شایەنی باسە سەرباری سەرچاوە ڕەسەنەكان كە لە سەرەوە لە هەندێكیان دواین، چەندین سەرچاوەی نوێ (المراجع)مان بەكارهێناوە كە نزیكەی دوو

ئەوەندەی سەرچاوە ڕەسەنەکان دەبێت، و تا ڕاددەیەکی باش ڕێگا نیشاندەر بوون بۆمان لە ئەجامدانی لێکۆڵینەوەکەماندا، لەوانەش وەك سەرچاوە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی (د.یلاسی أولیری)
(How Greek passed to the Arabs, London 1957) هەر دوو وەرگێڕانەکەی بۆ زمانی عەرەبی، ئەوانیش (العلوم اليونانية وسبل انتقالها الى العرب، ترجمة: د.وهيب كامل، و انتقال علوم الإغريق الى العرب، ترجمة: متى بيثون، يحيى الثعالبي)، و کتێبی:
(DR. T. J. DE BOER:THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN ISLAM, t. EDWARD R. JONES, B.D)
و وەرگێڕدراوە عەرەبییەکەی (تاريخ الفلسفة في الاسلام)، ئەم کتێبانە سەرباری ئەوەی کە باسیان لە چەند بەشێکی لێکۆڵینەوەکەمان کردووە، زانیارییەکانیان پچڕ پچڕ و پوختن، بەڵام بەپێی خۆیان توانیومانە سوودیان لێوەربگرین.

هەروەها کتێبی (شمس العرب تسطع على الغرب)ی (زیغرید هونکە) ئەم کتێبە گرنگییەکەی لەوەدایە کەزانیارییەکانی چڕوپڕە و لە چەند شوێنێکدا باسی لە بابەتەکانی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەی کردووە، بۆیە ئەم سەرچاوەیە لە چاو سەرچاوە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی تردا زۆرترین سوودمان لێی وەرگرتووە. جگە لەمانەش چەندین سەرچاوەی تری ڕۆژهەڵاتناسیمان بەکارهێناوە، لەوانەش کتێبی (حضارة الإسلام)ی (ف.بارتولد) و کتێبی (حضارة الاسلام)ی (جوستاف.أ. ڤون.جرونباوم) و (حضارة العرب)ی (غوستاف لوبون) و (الحضارة العربية)ی (جاك ریسلر) و (المسلمون فى تاريخ الحضارة)ی (إستانوودکب)و (إيران في عهد الساسانيين)ی (آرثر كريستنسن) و (فتح العرب لمصر)ی (الفرید بتلر) و (قصة الحضارة)ی (ول دیورانت) کە سوودی باشمان لە بۆ چوونەکانی وەرگرتووە بەتایبەتی لە بواری لێکدانەوەی شارستانیەتەکاندا، کتێبی (التراث اليوناني في الحضارة الاسلامية) کە لێکۆڵینەوەی چەند ڕۆژهەڵاتناسێکە و لەلایەن (د.عبدالرحمن بدوي) وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبی، ئەم کتێبە بەتایبەتی لە دوو لێکۆڵینەوەی ناوی سوودمان وەرگرتووە کە

لـه ليـستى سەرچـاوەكاندا ئاماژەمـان پێـى داوە. ئەمانــەو چــەندين سەرچــاوەى ڕۆژهەڵاتناسانى تر كە سوودمان لێيان وەرگرتووە.

هەروەها چـەندين سەرچـاوەى عـەرەبيمان بـەكارهێناوە كـە لەلايـەن نووسـەرە عەرەبەكانەوە نووسراون، لەوانەش: (د. رشـيد الجميلـي: حركـة الترجمـة في المـشرق الاسلامي في القرنين الثالث و الرابع للهجرة) لەم سەرچاوەيەدا چەند زانيارييەكى باشى تيايـــە لـــەبارەى بزووتنـــەوەى وەرگێـــڕان و ســـەرەتاى بزووتنەوەكـــە و كـــار و بەرهەمــەكانيان و وەرگێڕكـاران، بــەڵام زانيارييــەكانى تێكــەڵ و پێكــەڵ و ســادە و دووبارەن، كتێبى (السريان و الحضارة الاسلامية)ى (د. الشحات السيد زغلـول) ئـەم كتێبـە چـەند زانيارييـەكى باشـى تيادايـە لـەبارەى بزووتنـەوەى وەرگێـڕان و ڕۆڵـى سريانيەكان تيايدا و هـەروەها باسـى ڕۆڵـى سـريانيەكان بەگـشتى لـە شارسـتانيەتى ئيسلاميدا كراوە و لەو بوارەدا سەرچاوەيەكى بەبايەخ بووە. هەروەها كتێبى (ضحى الاسلام)ى (أحمد أمين) يەكێكى تربوو لـە سەرچـاوە باشـەكانى كـە لەچـەند بوارێـك بەتايبەتى بۆ بەشـەكانى دووەم و سـێيەم سـوودمان لێ وەرگرتـووە، ئەمانـەو چـەند كتێبێكى ترى وەك هـەردوو كتێبـى (تـاريخ الفلـسفة اليونانيـة مـن منظـور شـرقي) و (مدخل لقراءة الفكر الفلسفي عند اليونان)ى (د. مصطفى النشار) و كتێبى(دراسات فى تاريخ العلوم عند العرب)ى (حكمت نجيب عبدالرحمن) و هەردوو كتێبى (تاريخ العلوم عند العـرب) و (تـاريخ الفكـر العربـي الى أيـام إبـن خلـدون)، هــەروەها كتێبــى (أعـلام الحـضارة العربيــة في الاســلام)ى (زهــير حميــدان)، و كتێبــى (التعريــب في القــديم و الحديث)ى (د. محمد حسن عبدالعزيز) كە لە بەشى سێيەم تا ڕادەيك سـوودمان لێـى وەرگرتووە. هەروەها هەردوو كتێبـى (تـراث العـرب العلمـي في الرياضـيات و الفلـك) و (علمـاء العـرب ومـاأعطوه للحـضارة)ى (قـدري حـافظ طوقـان)، ئەمانـەو چـەندين سەرچاوەى ترى گرنگ لـە سەرچـاوەى عـەرەبى و گۆڤـار و گوتارەكـان و سەرچـاوە ئەلكترۆنييەكان، كە لە سـوودوەرگرتن و گرنگـى و بايـەخيان بـۆ لێكۆڵينەوەكـەمان، نـەك لـەو سەرچـاوانەى تـر كـەمتر نـين، بـەڵكو لـە شـوێن و جێگـاى تايبەتيـشدا بۆچوونەكانى ناويان سوودى تەواويان لێ وەرگيراوە.

بەشی یەکەم: شارستانیەت و بنەماکانی شارستانیەتی یۆنانی

باسی یەکەم: شارستانیەت

یەکەم: لەڕووی زمانەوانییەوە

دووەم: لەڕووی زاراوە و تێگەیشتنەوە

باسی دووەم: قۆناغە سەرەکییەکانی شارستانیەتی یۆنانی:

یەکەم: قۆناغی پەرەسەندن و دروستبوون

(قۆناغی کۆن Archaic Period)

دووەم: قۆناغی پەرەسەندن و دەرکەوتن

(قۆناغی کلاسیکی Clissical Period)

سێیەم: لاوازبوون و دارمان

(قۆناغی هیلنستی Hellenistic Period)

باسی یەکەم: شارستانیەت

یەکەم: لە ڕووی زمانەوانییەوە:

لە ڕووی زمانەوانییەوە هاوواتاییەکی نزیك لەنێوان زۆربەی زمانە زیندووەکانی ئەورووپادا هەیە، سەبارەت بە زاراوەی (شارستانیەت)[1]، ئەمەش ڕەنگە لەبەر ئەوە بێت کە سەرەتای ئەم زمانانە لەیەك بنەچەی لاتینییەوە بابەتەکەیان وەرگرتبێ، کە لەوێدا وشەی (Civilities) بە واتای (شار) هاتووە، هەروەها (Civis) کە بە واتای (دانیشوانی شار) دێت، یاخود (Civilis) بە واتای مەدەنی (سڤیل)، یان ئەوەی کە پەیوەندی بە دانیشتوانی شارەوە هەیە و (Cities) کە ئەمەش بەو دانیشتوانە ڕۆمانییانە وتراوە کە پلەیەکی بەرزتریان بەسەر دانیشتوانە ڕۆمانییە بەربەرەکاندا هەبووە[2].

گەر لەم مانایانەش بکۆڵینەوە، دەبینین هەمان ئەم وشانەیە کە لە زمانەکانی تری دوای خۆیدا ڕەنگی داوەتەوە و زاراوەی شارستانیەتی لێوە داتاشراوە، لە زمانی ئینگلیزیدا وشەکە بووە بە (Civilization)، ئەمەش بە بەراورد لەگەڵ زمانە لاتینییەکەدا دەبینین لە هەردوو وشەی (Civitas) کە بە واتای شاردێت و هەروەها (Civilis) کە بە واتای شارنشین دێت داتاشراوە، هەروەك لەزمانی فەرەنسیشدا کە لەوێدا بە (Civilisation) دەردەبڕدرێت بە هەمان شێوە ئەم

---

(١) د.أحمد محمود صبحي، د.صفاء عبدالسلام جعفر: في فلسفة الحضارة (اليونانية – الاسلامية – الغربية)، دار وفاء لدنيا الطباعة و النشر، الاسكندرية، ط١، ٢٠٠٦، ص٧.

(٢) محمد نصر عارف: الحضارة – الثقافة – المدنية، دراسة لسيرة المصطلح ودلالة المفهوم، المعهد العالمي للفكر الاسلامي، ط٢، ١٤١٥هـ / ١٩٩٤م، ص٣٣ "د.ابراهيم محمد تركي: في فلسة الحضارة قضايا ومناقشات، دار وفاء لدنيا الطباعة و النشر، الاسكندرية، ط١، ٢٠٠٦م، ص٢٩ " د.عصام احمد بشير: الحضارة تاريخ المصطلح ودلالة المفهوم. لە سایتی ئینتەرنێتی WWW.ALTAREEKH.COM وەرگیراوە.

زاراوەیـە لـە (Civilis) داتاشـراوە[1]، ئەمانـەی سـەرەوە وەك زمانـە گـەورەكانی شارستانیەتی ڕۆژئاوا، لـە بەرامبەریـشدا زمـانی عـەرەبی وەك زمـانی شارسـتانیەتی ئیسلامیی زاراوەكە بە (حضارة) دەردەبڕێت، ئەم زاراوەیـەش بنەماكـەی (حـضر)ە، لەتەواوی فەرهەنگـە عەرەبییەكانـدا بـە واتـای (إقامـة في الحـضر) نیـشتەجێبوون لـە ئاوەدانیدا دێت، بەمەش جیاوازی كراوە لەنێوان كەسـەكاندا بـەوەی كـە ئـەو كەسـە كەسـێكی (حـضری) شارنـشینە، نیـشتەجێیە، یـان كەسـێكی (بـدوی)یـە، كۆچـەری دەشـتەكی، هـەروەها هـاتووە كـە (حـضر) پێـچەوانەی (بـداوة)یـە و بـە جیـاواز لـە كۆچەری حساب دەكرێت[2]. بە تێڕوانینیشمان لەم بابەتانەی سەرەوە كە لـە زمـانی عەرەبیـدا واتـا زمانییەكـەی شارسـتانیەت هـەمان واتـای یۆنانییـە، دەگەینـە ئـەو دەرەنجامـەی كـە كاریگـەریی وەرگێڕانـی یۆنـانی و شارسـتانیەتی یۆنـانی لەلایـەن وەرگێڕ و زانامسوڵمانەكانەوە، ئەم لێكچوونە زمانییەی درووست كردووە[3].

بەتایبـەتی كاتێـك ئـەوە بـزانین كـە زاراوەی (حـضارة) لـە قورئـانی پـیرۆزدا نەهاتووە، هەروەها (حضر) كە لەفەرهەنگە زمانییەكاندا (حضارة)ی لێوە داتاشراوە،

---

(١) د.حسن إسماعيل: الدلالات الحضارية في لغة المقدمة عنـد إبـن خلـدون، دار الفـارابي، بـيروت، ط١، ٢٠٠٧، ص٣٤"د.محمد جلال إدريس: العلاقات الحضارية، دار القلم –دمشق، ص١٥ " خالـد ابو الفتوح: الحضارة، مجلة البيان، العدد١٤٦، لندن، السنة الرابعة عـشر، مـايو / فبرايـر ٢٠٠٠م، ص١٢٩.

(٢) ابن زكريا: معجم مقايس اللغة، تح عبدالسلام محمـد هـارون، ط٢، ١٤٢٠هــ /١٩٩٩م / دار جيل، بيروت –لبنان، ج٢، ص٧٥، ٧٦ " ابن منظور: لسان العرب، دار صـادر – بـيروت (د.ت)، ج٤، ١٩٦ – ١٩٧ (مادة حضر)" الرازي: مختار الصحاح، تح محمـود خـاطر، ١٤١٥هــ، ١٩٩٥م، بيروت – لبنان، ص٥٩ " الفيروز آبادي: القاموس المحيط، (د.ت)، مؤسسة الرسالة / بـيروت، ج١، ص٤٨١ – ٤٨٢ " ابراهيم مصطفى وآخرون: المعجـم الوسـيط، دار الـدعوة، مجمـع اللغـة العربيـة، ص١٨٠ – ١٨١ " الزبيدي: تـاج العـروس مـن جـواهر قـاموس، (د.ت)، وزارة الارشـاد والانبـاء بالكويت، ج١١، ٣٧ /(مادة حضر).

(٣) خالد ابو الفتوح: م.س، ص١٢٨.

تیایدا بەواتای تر هاتووە[1] هەروەك ئایەتەكانی (كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ)[2] هەروەها لە ئایەتێكی تردا دەفەرموێت (وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا)[3] دیارە واتای ئەم ئایەتانەش بۆخۆی جیاوازە لە مانای(حضارة) شارستانیەت. لێرەدا بە پێویستی دەزانین ئاماژە بۆ ئەوە بكەین كە لەنێو زمانەكاندا لەبری زاراوەی شارستانیەت هەردوو زاراوەی (Culture – الثقافة) ڕۆشنبیری و (Civil –المدنیە) بەكاردەهێنرێ، بەلام ئەم دوو زاراوەیە هەروەك سەرچاوەكان جەختی لێدەكەنەوە، سەرباری ئەوەی تاڕادەیەك نزیكی هەیە لە نێوان ئەمان و شارستانیەت لە ڕووی بەكارهێنانەوە، بەلام بە گەڕانەوەمان بۆ بنەچەی ئەم زاراوانە دەبینین هەڵەیە*، ئەگەر ئەم دوو زاراوەیە (Civilization – حچارە) بەراورد بكەین[4]، سەرباری ئەوەی لە گشتاندندا زاراوەی (مدنیة) لە (Civilization–حضارة) نزیكترە، چونكە بنەچەكەیان زیاتر هاوواتان، بەلام بەكارهێنانیان جیاوازە[5]، هەروەك لە باسی زاراوەی شارستانیەت زیاتر ڕوونی دەكەینەوە. بەلام (Culture – الثقافة) بنەچەیەكی زمانەوانی جیاوازتری هەیە و

---

(١) د.عصام أحمد بشير: م.س.

(٢) سورة البقرة آية ١٨٠.

(٣) سورة النساء آية ٨.

* لە زمانی عەرەبیدا (المدنیة) بۆ (الإقامة في المدینة) هاتووە واتە دانیشتوانی شار ئەمەش پێچەوانەی (البداوة و السكن في البادیة)یە، (الحضارة) لە (الإقامة في الحضر) واتە دانیشتوانی شاری گەورە، هەروەك وتراوە (بغداد حاضرة العراق) واتا بەغداد شاری گەورەی عێراقە.

(٤) محمد نصر عارف: م.س، ص٣٣ – ٤٦" د.ابراهیم محمد تركي: م.س، ص٣٢ – ٣٣. د.محمود إسماعیل: تاریخ الحضارة العربیة الاسلامیة، مكتبة الفلاح للنشر والتوزیع – بیروت، ط١، ١٤٠٩هـ / ١٩٨٩م، ص ١١.

(٥) د.محمود إسماعیل: م.ن، ص١١ " علي القریشي: بین الحضارة والمدنیة وأزمة العالم الیوم، دار الترف، بیروت، ط١، ١٣٩٧هـ / ١٩٧٧م، ص ٨.

لـه زاراوەی (Cultura)ی لاتیـی وەرگـیراوە[1]، ئەمـەش بـە واتـای کێڵانـی زەوی و پەرەپێـدانی بەروبوومـەکانی هـاتووە و ئـەم واتایـەش بـۆ ئـەم زاراوەیـە لـە تـەواوی سـەردەمەکانی یۆنـانی و ڕۆمانیـدا درێـژەی هـەبووە. پاشـان ئـەم زاراوەیـە بـۆ گەشەکردن یاخود بەرەو کامڵبوونی ژیری بە فێربوون و کارکردن لەسەر ئـەو ژیرییـە بەکار هاتووە. هەروەك لە هەندێك جێگادا بە واتای (دروێنە) هاتووە[2]، لە سەردەمە نوێیەکاندا لەلایەن هەندێك لە لێکۆڵیارانەوە شارستانیەتیان دابەش کـرد بەسـەر دوو لایەندا ئەوانیش (ماددی، عەقڵی – ڕۆحی) داو بەم جۆرەش زاراوەکانی (Culture) یـان بـۆ لایـەنی عـەقڵی - ڕۆحـی بـەکاردەهێناو زاراوەی (Civilization) یـان بـۆ لایەنی ماددی بەکار دەهێنا، هەندێکی تریش دەهاتن بە پێچەوانەی ئەمەی سـەرەوە ئەم دووزاراوەیەیان بەکار دەهێنـا، واتـە (Culture)یـان بـۆ لایـەنی مـاددی بـەکار دەهێنا و زاراوەی (Civilization) یان بۆ عـەقڵی ــ ڕۆحـی بـەکاردەهێنا تـا کـار گەیشتە ئەوەی بیریـارێکی وەك (Tylor تـایلۆر) ڕای گەیانـد کـە ئـەم دووزاراوەیـە هاوواتـان[3]، بـەڵام لـە ڕاسـتیدا زاراوەی (Culture) واتـای تـر دەگەیـەنێت و مانـا دەقاودەقەکەی شارستانی (Civilization) دەبێت، بۆیە لـە ئێسـتادا لـە تـەواوی فەرهەنگە ڕۆژئاواییەکانـدا بەتایبـەتی ئینگلیزییـەکان زاراوەی (Civilization)بـۆ دەربڕینی شارستانی بەکاردەهێنا [4].

---

(١) د.حسين مؤنس: الحضارة، ط٢، ١٤١٩هـ / ١٩٩٨م، سلسلة كتب عـالم المعرفـة، ص٣٧٦ - ٣٧٧ " کامەران موحەممەد: کـەلتوور لـەنێوان وەرگـرتن و ڕەت کردنـەوەدا، سـلێمانی، وەزارەتـی ڕۆشنبیری، چ١، ٢٠٠٧ ز، ل١٣ – ١٤.

(٢) د.حسين مؤنس: م.ن، ص٣٧٦ - ٣٧٧ " کامەران موحەممەد: م.ن، ص١٣ – ١٤ " د.حسن إسماعيل: م.س، ص٣٤، د. محمد جلاء إدريس: م.س، ص٢٢ -٢٣.

(٣) د.حسن إسماعيل: م.ن، ص٣٩.

(٤) د.محمود إسماعيل: م.س، ص١٣-١٤" د.حسين مؤنس: م.س، ص٣٧٦ - ٣٧٧ " کامەران موحەممەد: م.س، ل١٣ – ١٤" خالد ابو الفتوح: م.س، ص١٢٩-١٣١.

دووەم: لە ڕووی زاراوە و تێگەیشتنەوە:

لەبارەی دیاریکردنی مانا و واتای شارستانیەوە لێکۆڵیاران جیاوازی زۆر لە نێوانیاندا هەیە، ئەمەش لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر و هەروەها لە ئینتمابوون و تایبەتمەندی هەریەك لەو لێکۆڵیارانەش جیاواز دەبێت و واتاکە گۆڕانی بەسەردا دێت.

لە فەرهەنگەکانی زمانی عەرەبیدا لە بارەی مانای زاراوەی شارستانیەتەوە بەم جۆرەیە ((شارستانیەت (حضارة)، پێچەوانەی، کۆچەری (بداوة)یە و ئەمەش بۆخۆی بەرامبەرە لەگەڵ کێوییبوون و بەربەرییەتدا، شارستانیەت بریتییە لە قۆناغێکی بەرز لە قۆناغەکانی گەشەسەندنی مرۆڤایەتی و کۆکراوەیەکە لە لایەنەکانی پێشکەوتن و پەرەسەندنی زانستی و هونەری و ئەدەبی کە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێتەوە و لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر دەگوێزرێتەوە)) [1].

هەر لەم بارەیەوە (إبن خلدون) دەڵێت: ((شارستانیەت بریتییە لە هونەری زیادەڕۆیی لە بنەماکانی پیشەسازی بەکارهاتوودا، بە تەواوی شێوە و جۆرەکانیەوە کە خۆی لە دروستکردنی خواردن و جلوبەرگ و بیناسازی و باقی کەلوپەلەکانی ناو ماڵدا دەبینێتەوە، دیارە ئەمانەش پێویستی بە دروستکردن و قوڵبوونەوە هەیە لە بابەتەکاندا و بەم قوڵبوونەوەیەش کەسەکان دەبن بە پسپۆڕ و شارەزا و لێرەشەوە کۆمەڵگا لە کۆچەری (بداوة) بەرەو شارنشینی و شارستانیەت دەڕوات)) [2].

هەروەها (ابن الازرق) کە بۆخۆی یەکێکە لەو کەسانەی بە بیری ڕۆژاوا بەتایبەتی یۆنانییەکان (ئەرستۆ) کاریگەرە، دەڵێت: ((شارستانیەت ئامانجی ئاوەدانییە (عمران)، ئەم ئاوەدانییەش کاتێك وێران دەبێت کە تەمەنی ئەو شارستانیەتە بەرەو کۆتایی بڕوات، ئەمەش کاتێ دەبێت کە پادشاکان ئامانجیان تێرەگەری بێت، بۆیە

---

(١) ابن زكريا: م.س، ص٧٥، ٧٦ " ابن منظور: لسان العرب، م.س، ج٤، ص١٩٦ – ١٩٧ (مادة حضر)" الرازي: م.س، ص٥٩ " الفيروز آبادي: م.س، ج١، ص٤٨١ – ٤٨٢" ابراهيم مصطفى وآخرون: م.س، ص١٨٠ – ١٨١ " الزبيدي: م.س، ج١١، ص٣٧ / (مادة حضر).

(٢) مقدمة ابن خلدون، دارالقلم –بيروت، ط٥، ج١، ص١٧٢.

شارستانیەت ئەوكات مانای خۆی لەدەست دەدات و دەبێت بە ئامانج بۆ كۆچەری، بەڵام هەرچەندە ئەمە درێژە بكێشێت تاسەر نابێت، چونكە تەمەنی پادشاكان و كۆچەریش دیاری كراوە و سەرئەنجام هەر شارستانیەتە كە دەمێنێتەوە و كۆمەڵگاكان بەرەو پێشكەوتن دەبات)) [1].

بەڵام لەلای بیریارانی نوێ ئەم چەمكە زیاتر پەرەدەستێنێت و لەگەڵ كات و سەردەمەكانی هەریەك لەم بیریارانەدا ماناكەی جۆری ئەو سەردەمە وەردەگرێت:

(ول دیورانت) دەڵێت: ((شارستانیەت سیستەمێكی كۆمەڵایەتییە وا لە مرۆڤ دەكات كە بەرهەمی زیاتر هەبێت و زیاتر ڕۆشنبیر بێت بە شتەكان، شارستانیەتیش لە چوار ڕەگەزی سەرەكی پێكدێت، ئەوانیش: بەرهەمی ئابووری و سیستەمی سیاسی و داب و نەریتی كۆمەڵایەتی و بەدواداچوونی زانستەكان دەگرێتەوە، ئەمیش ئەو كات دەست پێدەكات كە هەڵچوون و دڕدۆنگی كۆتایی پێ هاتبێت، چونكە كاتێك كە مرۆڤ ئارام بوو لە ترس ئیدی ئازاد دەبێت و ئارامییەكەی بۆ دەبێتە پاڵنەرێك تا كاراكتەرەكانی داهێنان و دروستكردن تیایدا پەرە بستێنێ)) [2].

(جۆرج باستید)ی فەڕەنسی دەڵێت: ((شارستانیەت بریتییە لە بەشداری ئیجابییانەی مرۆڤ بۆ بەرەنگاربوونەوەی پێویستیە سرووشتییەكان و وەڵامدانەوەیەكە بۆ ئارەزووە یاخی بووەكانی مرۆڤ بەمەش دەگوترێت شارستانیەت)) [3].

(ئەلبێرت شبنسلر) دەڵێت: ((شارستانیەت زۆر بە سادەیی بریتییە لە خۆ ماندووكردن، بەوپێیەی ئێمە بوونەوەرێكی مرۆیین، دیارە ئەم خۆماندووكردنەش

---

(١) بدائع السلك في طبائع الملك، تح د.علي سامي النشار، وزارة الاعلام العراق، (د.ت)، ط١، ج٢، ص٢٩٠ – ٢٩١.

(٢) قصة الحضارة، تر. د.زكي نجيب محمود و محمد بدران، المؤسسة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١م، ج١، ص٣.

(٣) وەرگیراوە لە: د.محمد جلاء إدريس: م.س، ص ١٣.

ئەگەر لەپێناوی تەواوکردن و پێشکەوتنی ڕەگەزی مرۆڤیدا نەبێت ئەوا شارستانیەت نییە)) [1].

(فردریك ئەنگلس) لەم بارەیەوە دەڵێت: ((شارستانیەت بریتییە لەو پلەیەی پێشکەوتنی کۆمەڵگا کەتیایدا دابەشکردنی کار و ئاڵوگۆڕ لەنێوان تاکەکاندا ڕوو دەدات، بەهۆی ڕوودانی ئەم دوو کاراکتەرەشەوە دیاردەی بەرهەمهێنانی شتومەك تەواو دەردەکەوێت، کاتێکیش ئەم سێ کارەکتەرە دەرکەوت لە کۆمەڵگایەکدا، ئەبێتە هۆی پێشکەوتنی)) [2].

فەیلەسوفی ئەڵمانی بەناوبانگ (ئەسوالد شپنگلەر) دەڵێت: ((شارستانیەت بریتییە لە هەوڵی نەتەوەکان بۆ دیاری کردنی جۆری دەوڵەتەکەیان)) یان دەڵێت ((شارستانیەت بریتییە لە خاڵی پێشکەوتنی مرۆڤ و لەم پێشکەوتنەشەوە بەسەر هێزی سروشتدا سەردەکەوێت و لێرەوە بۆخۆی دەبێت بە داهێنەر، شارستانیەت سەرجەم بینراو و هەستپێکراوەکان دەگرێتەوە کە بریتین لە کار و کردەوە و بۆچوونەکان و ئایین و دەوڵەت و هونەر و زانست و گەلان شارەکان و ئابووری و ڕەگەزەکانی کۆمەڵایەتی و ئاخافتن و داب و نەریت و سروشت و هێڵەکانی دەموچاو وجلوبەرگ)) [3].

لە کۆتایشدا بۆچوونی مێژوونووس (ئارنۆڵد تۆینبی) وەردەگرین کە زیاتر لە وردبینییەوە نزیکە، هەروەك دەڵێت: ((شارستانیەت بریتییە لە سەرجەم ئەو کارانەی مرۆڤ ئەنجامی ئەدات لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و زانستی و عەقڵیدا)) [4].

---

(١) فلسفة الحضارة، تر. د.عبدالرحمن بدوي، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٣م. ص٥.

(٢) وەرگیراوە لە: د.حسن إسماعيل: م.س، ص٣٦.

(٣) تدهور الحضارة الغربية، تر. أحمد شيباني، دار مكتبة الحياة — بيروت، (د.ت)، ج٢، ص٥٤٠.

(٤) وەرگیراوە لە: علي قريشي: م.س، ص ١٦.

ئاشــكرايه بۆچــوونه‌كان ســه‌باره‌ت بــه‌ ديــاريكردنى زاراوه‌ى شارســتانيه‌ت و بابه‌ته‌كانى گه‌لێك زۆرن، ئێمـه‌ لێـره‌دا بـه‌و چـه‌ند نموونه‌يـه‌ى سـه‌ره‌وه‌ كۆتـايى پـێ ده‌هێنين، له‌ كۆتاييدا و له‌ ده‌ره‌نجامى ئه‌و بۆچوونانه‌ى سه‌ره‌وه‌ و به‌ هه‌ڵسه‌نگاندنى وردى بابه‌ته‌كه‌ ده‌گه‌ينه‌ ئه‌و ده‌ره‌نجامه‌ى كه‌ شارستانيه‌ت بريتييه‌ له‌سه‌رجه‌مى ئه‌و پێـشكه‌وتنه‌ مـاددى و مه‌عنـه‌وى و عه‌قڵييانـه‌ى كـه‌ بـه‌ هـه‌وڵ و مانـدووبوونى مـرۆڤ به‌ده‌ست دێت و ده‌بێته‌ هۆى به‌ره‌و پێش چوونى كۆمه‌ڵگا له‌ سـه‌رجه‌م بواره‌كانـدا و به‌مـه‌ش ئـه‌و كۆمه‌ڵگايـه‌ بـه‌ره‌و ئاسـتێكى زۆر بـه‌رزتر لـه‌وه‌ى كه‌تيايـه‌تى ده‌ڕوات و ده‌بێته‌ كۆمه‌ڵگايه‌كى شارستانيى.

باسی دووەم: قۆناغە سەرەکییەکانی شارستانیەتی یۆنانی

مەبەست لە شارستانیەتی یۆنانی کاریگەری لایەنی زانستییە لە شارستانیەتی (یۆنانی* و ئیغریقی و سەرەتای ڕۆمانی)** ، بەتەواوی قۆناغە جیاوازەکانی ئەو شارستانیەتەوە، هەر لە سەردەمی سەرەتای شارستانیەتەکەوە تا دەگاتە سەردەمی هیلنستی. کە تەواوی زانستەکان لە شارستانیەتی یۆنانیدا لەم ماوەیەدا چەکەرەی کرد و پەرەی سەند، بەڵام بە هاتنی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی کە لەسەر پاشماوە و کلتووری ئەم شارستانیەتە درووست بوو، ئەم شارستانیەتە تاڕادەیەکی زۆر پووکایەوە و بەرەو نەمان چوو. لێرەوە ڕۆژئاوا بەرەو سەدەکانی ناوەڕاست هەنگاوی نا، ئەو ماوەیەی کە لە مێژوودا بە سەدە تاریکەکانی ڕۆژئاوا ناسراوە، کە تیایدا هەرچی لایەنی زانستی شارستانیەتی یۆنانی هەبوو لە گەنجینەی ناو

---

* سەرچاوە ڕەسەنە عەرەبییەکان کاتێك باسی (یۆنان) دەکەن، دەڵێن ((یۆنانییەکان بریتین لە پێشینەکانی ڕۆم لە نەوەی یۆنان بن یافث بن نوح، ئەمانە خاوەنی گەردوونناسی و حساب و ئەندازیاری و پزیشکی و لۆژیك و پیشەسازی جوان و سەرجەم حیکمەتە دیارەکان بوون)) بڕوانە: اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، دار الصادر، بيروت، (د.ت)،ج١، ص٥٦" المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر، دار الفكر – القاهرة، ط٥، ١٩٧٣م، ج١، ص٢٨٥ " أخبار الزمان، دار الاندلس، بيروت، ١٩٦٦م، ص٩٣.

** بۆ ئەم شارستانیەتە لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا دوو زاراوەی جیاواز بەکار دەهێنرێت (یۆنان – ئیغریق)، کە مەبەست لە (یۆنان) ئەو خاك و وڵاتەیە کە شارستانیەتەکەی تیادا دەرکەوتووە، (ئیغریق)یش مەبەست ئەو گەلەیە کەشارستانیەتەکەی درووست کردووە و کۆچیان کردووە بۆ ئەو خاکە، هەندێکیش بە تێکەڵی بۆ هەردووکیان بەکاری دەهێنن، لە سەرچاوە ڕۆژئاواییەکان بە تایبەتی ئینگلیزیەکاندا ئەم جیاوازییە نەکراوە و هەمووی بە (Greece یان Greek) ناو دەبەن، لەبەر ئەوەی لە زمانی کوردیدا وشەیەکی هاو واتا بۆ ئەم زاراوەیە نییە بۆیە ئێمە لە لێکۆڵینەوەکەماندا بە شارستانیەتی یۆنانی ناوی دەبەین.

کەنیسەکاندا شاردرانەوە[1]، بەڵام بەهاتنی ئیسلام و بەتایبەتی لەسەردەمی یەکەمی عەبباسییدا بووە هۆی سەرلەنوێ زیندووکردنەوەی ئەم شارستانیەتە، (إبن القفطي) لە دەقێکیدا لەم بارەیەوە دەڵێت: ((خەلیفە مەئمون بۆ دەستکەوتنی زانستی یۆنانییەکان بەتایبەتی چەند بابەتێکی ئەرستۆ تالیس، ناردی بۆلای مەلیکی ڕۆم و تێیدا داوای لێ کردبوو کە ئەو زانستانەی بۆ بنێرێ، بەڵام مەلیکی ڕۆم پاش گەڕان و بەدواداچوونێکی زۆر نەیتوانی هیچی لەو بابەتە دەست بکەوێت کە (مەئمون) داوای کردبوو، بۆیە کەوتە پرسیارکردن و هەروەها ئەوەی بڵاوکردەوە کە مەلیکی مسوڵمانان داوای شتێکی لێکردووە لەبارەی زانستەکانی پێشینی من کە یۆنانییەکانن، بەڵام من ئێستا ئەوەم بۆ نادۆزرێتەوە، ئەوە بوو ڕاهیبێك کە لە یەکێك لە دێرەکانی کەستەنتینیەدا گۆشەگیر بوو، دێتەلای مەلیکی ڕۆم و پێی دەڵێت: ئەوەی تۆ داوای دەکەیت لای من دەست دەکەوێت، سەرجەمی ئەو زانستانە لەناو گەنجینەیەکی کەنیسەیەکی کەستەنتیندا هەڵگیراوە و قفڵی لێدراوە، هەر لە سەردەمی کوستەنتینی گەورە *، کاتێك مەسیحی کردە ئاینی دەوڵەت ئەم زانستانە لە دەستی خەڵکی کۆکرانەوە و خرانە ئەو شوێنەوەو دەرگای لەسەر داخرا، هەر مەلیکێکیش لە دوای ئەو هاتبێت قفڵێکی تازەی لێداوە، وە لەو شوێنەدا پەیکەرێکی گەورەی تیایە کە خەڵکی لەسەردەمی یۆنانیدا پەرستوویانە، کاتێك مەلیك گەنجینەکەی کردەوە بینی کە ڕاهیبەکە ڕاست دەکات، بۆیە پرسیاری لە ڕاهیبەکە کردەوە کە بۆچوونی چییە لەبارەی ئەم زانستانەوە، ڕاهیبەکە وتی: ئەگەر

---

(١) بۆ زیاتر شارەزا بوون لەم بارەیەوە بڕوانە: محمد الخطيب: حضارة أوروبا في العصور الوسطى، دار علاء الدين، دمشق، ٢٠٠٦م، ص١٢ – ٣٢.

* کوستەنتینی گەورە: یەکێکە لە ئیمپڕاتۆرە گەورەکانی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی، لە ساڵی ٣١٣ز بەپێی مەرسومی (میلان) دەقێکی دەرکرد و دانی بەئاینی مەسیحیدا نا و پاشان کردیە ئاینی ڕەسمیی دەوڵەت، هەروەها شاری کەستەنتینیەی دروست کرد و لێرەوە نزیك بۆوە لە شارستانیەتی یۆنانی و دەستی گرت بەسەر ئەو شارستانیەتە و کلتووره زانستییەکەیدا، بڕوانە: د.نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في أوروبة، دار الفكر، دمشق، ط١، ١٩٦٧م، ص٦٩.

ئەمانەیان بۆ بنێری ئەوە پاداشتت پێ دەگات، لەبەر ئەوەی مەترسییەك لە دنیادا لە كۆڵ دەكاتەوە و لە ئاخیرەتیش خراپەیەك كەم دەبێتەوە، بەمەش پاداشتت دەست دەكەوێت و ئەم زانستانە بچنە ناو هەر میللەتێكەوە ڕێساكانی ئەو میللەتە هەڵدەوەشێنن. بۆیە مەلیكی ڕۆم بەبێ ئەوەی بزانێت ئەو كتێبانە چی تیایە و زانستێكی چۆنەو یان بیپشكنێت، بە پێنج بار ناردی بۆ لای (مەئمون)، بە گەیشتنی ئەم بارانەش مأمون وەرگێڕكارانی لە دەور كۆكردەوە و فەرمانی پێكردن بە وەرگێڕانی ئەو كتێبانە بۆ عەرەبی))[1]. هەر لەمبارەیەوە (حاجی خەلیفە) دەڵێت: ((ئەبوجەعفەری مەنصور ناردی بۆلای مەلیكی ڕۆم تا كتێبی لەبارەی تعالیم وەرگێڕدراوی بۆ بنێرێ، ئەویش كتێبی ئۆقلیدس و هەندێ كتێبی سروشتی بۆ نارد، پاش خوێندنەوەی ئەم كتێبانە لەلایەن مسوڵمانانەوە زۆر تامەزرۆی ئەوە بوون كە تەواوی ئەم كتێبانە تەواو بكەن تا كاتی هاتنی مأمون ئەمەیان بۆ گونجا))[2]هەروەها لە جێگایەكی تردا دەڵێت: ((زانستەكانی الأوائل لە سەردەمی ئومەویەكاندا بوونی نەبوو و نادیار بوو تا دەركەوتنی عەبباسییەكان و لە نێو ئەوانیشدا یەكەم كەسێك كە گرنگی بەم زانستانە دا (ئەبوجەعفەری مەنصور) بوو، سەرباری ئەوەی لە بواری (فیقه)دا شارەزابوو ڕووی كردە بواری فەلسەفە و بەتایبەتی لە بواری زانستی ئەستێرەناسیدا، پاشان كاتێك خەلافەت كەوتە دەست خەلیفەی حەوتەم (عبدالله المأمون ابن الرشید) دەستی كرد بە تەواوكردنی ئەوەی كە باپیری دەستی دابویە و ناردی بۆلای مەلیكی ڕۆم و پرسیاری لێ كرد لەبارەی ئەوەی چییان هەیە لە كتێبی فەیلەسوفان بۆی بنێرێ، ئەویش هەرچی لەلابوو لە كتێبەكانی ئەفلاتۆن و ئەرستۆ و ئەبیقرات و جالینۆس و ئەقلیدس و بەتلیمۆس و چەندانی تریش لە فەیلەسوفان بۆی نارد و ئەویش وەرگێڕكارانی كارامەی خستەسەر و هەروەها خەڵكی هاندا كە بیخوێننەوە و زانستەكانی فێر بن))[3].

---

(١) أخبار العلماء بأخبار الحكماء، القاهرة، ١٣٢٦هـ، ص١٨.

(٢) كشف الظنون: دارالكتب العربية، بيروت، (د.ت)، ج١، ص٦٧٦.

(٣) حاجي خليفة: كشف الظنون، ج١، ص٣٤.

لـەم دەقانـەی سـەرەوەوە دەگەینـە ئـەو ڕاسـتییەی کـە پـاش داڕووخـان و پووکاندنـەوەی شارسـتانیەتی یۆنـانی لەلایـەن ڕۆمانەکانـەوە، چـۆن لەلایـەن زانـا مـسوڵمانەکانی شارسـتانیەتی ئیـسلامیی ئـەم زانـستانەیان گواسـتەوە بـۆ دەوڵـەتی ئیـسلامیی لەسـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییدا و ڕابـوونی شارسـتانیەتی خۆیـان پـێ ئەنجامـدا، هــەروەك زۆرێــك لــە ڕۆژهەڵاتناســان جــەخت لەســەر ئــەم ڕاســتییە دەکەنـەوە[1]. ئەمـەش بـە گواسـتنەوەی شارسـتانیەت دائـەنرێت لـە ڕۆژئـاواوە بـۆ ڕۆژهەڵات و سروشـتی شارسـتانیەتیش وایـە هـەردەم لـە ئـاڵوگۆڕ و گواسـتنەوەدایە لەلایەك چـەکەرە دەکـات و لەلایـەکی تـر دەپووکێتـەوە ئەمـەش بـەپێی شـوێنەکان دەگۆڕدرێت، هەروەك شارستانیەتەکانی فینقـی و شارسـتانیەتی نێـوان دووڕووبـار و دۆڵی نیل بووە بنەمایەکی باش بۆ ڕابوونی شارستانیەتی یۆنانی و خۆیان پێ بنیـات نا و بەداهێنانە گەورەکانیان توانییان شارستانیەتییەکی بنەماپتەو و بەهێز درووست بکەن، شارستانیەتی ئیسلامیش توانی بنەما زانستییەکانی شارسـتانیەتەکانی خـۆی لەسـەر شارسـتانیەتی یۆنـانی دابڕێـژێت و شارسـتانیەتییەکی بـەهێز لەسـەر ئـەو بنەمایانـەی شارسـتانیەتی یۆنـانی داڕێژێتـەوە، هـەروەك لـە بەشـەکانی تـری ئـەم لێکۆڵینەوەیەماندا لێی دەدوێین. هەروەها شارستانیەتی ئیسلامیش پاش بەهێزبوون

---

(١) بۆ زیاتر شارەزابوون لەم بارەیەوە بڕوانە:

DR. T. J. DE BOER: THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN ISLAM, t. EDWARD R. JONES, B.D.Pp11 – 24 ;

دي لاسي أوليري: العلوم اليونانية وسبل انتقالها الى العرب، تر. د.وهيب كامل، مكتبـة النهـضة المصرية، لقاهرة، ١٩٦٢م" د. دي لاسي أوليري: انتقال علوم الإغريق الى العرب، تر.متـى بيشـون، يحيى الثعالبي، ط١، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٨م" دافيد سانتلانا: المذاهب اليونانية الفلـسفية في العالم الاسلامي، تح. محمد جلال شرف، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨١م.

و گەیشتنە ترۆپك جارێکیتر لە سەردەمی ڕێنیسانسی ڕۆژئاوادا گواسترایەوە بۆ ڕۆژئاوا [1].

بەهەرحاڵ، لێرەدا بۆ زیاتر بەرچاوڕوونی و بۆ تێگەیشتن لەو کاریگەری و ڕەنگدانەوەیەی کە شارستانیەتی یۆنانی لەناو شارستانیەتی ئیسلامیدا هەیبووە و بووەهۆی ڕابوونی ئەو شارستانیەتە، سەرەتایەك لەبارەی بنەما سەرەکییەکانی شارستانیەتی یۆنانی باس دەکەین، ئەویش بەم جۆرەی خوارەوە خۆی لە سێ قۆناغی سەرەکیدا دەبینێتەوە:

یەکەم: قۆناغی پەرەسەندن و دروستبوون (قۆناغی کۆن Archaic Period):

شارستانیەتی یۆنانی لە وڵاتی یۆنانی کۆن پەرەی سەند کە ناوچەی کەنارەکانی ئاسیای بچووك و دورگەکانی دەریای ئیجە و وڵاتی یۆنانی ئێستای دەگرتەوە [2]، لە ناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پێش زاین هەندێ لە گەلانی (کریتی - هندۆ ئەوروپی) کۆچیان کرد بۆ وڵاتی (یۆنان) و بە (ئاخییەکان)ناسران، توانییان شارستانیەتی (ئاخی) بنیات بنێن کە پێشبڕکێی لەگەڵ (فینقی)یەکاندا دەکرد لە دەستگرتن بەسەر حەوزی ڕۆژئاوای دەریای ناوەڕاست، پەیوەندی بەردەوامیان هەبوو لەگەڵ (فینقیا و ئەنادۆڵ و میسر)، و لە کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەی پێش

---

(١) ارنولد توينبي: العالم والغرب، تر.عبدالواحد الانبابي، الدار القومية للنشر، مصر، (د.ت)، ص٣ – ٥، ٢٣ – ٢٤، ٦١ " بحث في التاريخ، تر. طه باقر، بغداد، ١٩٥٥م، ج١، ص١ - ٢٨، ٣٥٩ " د.إبراهيم محمد تركي: في فلسفة الحضارة قضايا ومناقشات، دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر، الاسكندرية،ط٢٠٠٦،١م، ص١٦٣ – ١٧٥" د. عادل نجم عبو و د. عبدالمنعم رشاد محمد: اليونان و الرومان دراسة في التاريخ والحضارة، جامعة الموصل، ١٩٩٣م،ص٢٢٦-٢٤٤.

(٢) لطفي عبدالوهاب يحيى: اليونان مقدمة في التاريخ الحضاري، بيروت، ط١، ١٩٧٩م، ص٣٦ – ٤٦ " تيودور ضيانا كوليس: اليونان شعبها وأرضها، تر. محمد أمين روستم، مؤسسة فرانكفلين للطباعة والنشر، القاهرة – نيويورك، ١٩٦٣م، ص٢١- ٢٥ " د.أحمد فؤاد باشا: التراث العلمي للحضارة الاسلامية، (د.م)،ط١، ١٩٨٣م، ص٩ – ١١.

زاین، سەرەتای کۆچی گەلانی تری (هیندۆ ئەوروپی) بۆ وڵاتی (یۆنان) دەستی پێکرد و ئەمانەش لە دوایدا بە (دورییەکان) ناسران، ئەمان توانییان لە ماوەی دوو سەدەدا دەسەڵاتی خۆیان بەسەر (ئاخییەکاندا) بسەپێنن، لە پاشدا تێکەڵ بوون و ئاوێتە بوونی ئەم دوو گەلە بووە هۆی سەرەتای دروستبوونی گەلی (ئەسینا)، کە ئەمانەش بە بنەچەی گەلی یۆنانی دادەنرێن.

لە پاش زۆر بوونی ژمارەی خەڵکی ڕووبەری وڵاتەکەیان تا دەهات بەرتەسکتر دەبوویەوە، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە کێشە و ناکۆکییەکان لەنێوان ئەم دوو گەلەدا قووڵتر بووەوە و شەڕ و پێکدادان لە نێوان هۆز و خێزانە جیاوازەکاندا پەرەی سەند، دەرەنجام زۆرێك لە گەلی (ئەسینا) لە ڕێگای دەریای (ئیجە)وە کۆچیانکرد بەرەو ئاسیای بچووك(تورکیای ئێستا) و لەوێ نیشتمانێکی نوێیان پێکهێناو ناویان نا (ئایۆنیە)[1]. جێگای باسە لە سەردەمی هەشتەمی پێش زاین لەم نیشتمانەوە یەکەم بنەما و سیمای شارستانیەتی یۆنانی بەدەرکەوت کە خۆی لە هەردوو چیرۆکی (ئلیازە و ئۆدێسە)دا دەبینێتەوە، کە لە لایەن شاعیری نابینای یۆنانی (هۆمیرۆس)ەوە نووسراون و لەگەڵ زیادکردنی شەپۆلی کۆچ، بەرەبەرە دوورگەکانی وڵاتی یۆنان زیادی کرد و هەتا گەیشتە کەنارەکانی (مەڕمەڕە) و دەریای ڕەش و دەردەنێل لە باکوورەوە، هەروەها درێژبۆوە تا ڕۆژئاوای دەریای ناوەڕاست لە

---

(١) هـ.د.كيتو: الإغريق، تر. عبدالرزاق يسرى، دار الفكر العربي، ط١، ١٩٦٢م،ص٩ – ٣٠ " د.عبداللطيف أحمد علي: التاريخ اليوناني العصر الهللادي، دار النهضة العربية، ط١، ١٩٧٦، ص٧ – ١٢ " د. سعيد إسماعيل علي: التربية في الحضارة اليوانية، القاهرة، ط١، ١٩٩٥م، ص٢٤ – ٢٧ " د. عاصم أحمد حسين: المدخل الى تاريخ و حضارة الإغريق، مكتبة نهضة الشرق، (د.م) (د.ت)، ص٥٦ – ٥٩ " د. حسين الشيخ: اليونان، دارالمعرفة الجامعية، الاسكندرية، مصر، ط١، ١٩٩٢م، ص٥ – ٧ " علي عكاشة وآخرون: اليونان و الرومان، دار الأمل للنشر والتوزيع، الأربد، ط١، ١٩٩١م، ص٥١ – ٥٨.

ئیتاڵیاو سەقڵیە و ئیسپانیا و دەرەنجام وڵاتی (یۆنانی گەورە)ی لێ پێك هات[1]، لە دەرەنجامی کۆکردنەوەی سەرجەم ئەم گەل و ناوچانەش و هەروەها بەیەکبوونیان لەم نیشتمانە گەورەیەدا سەرەتاکانی شارستانیەتی یۆنانی سەری هەڵدا.

دووەم: قۆناغی پەرەسەندن و دەرکەوتن (قۆناغی کلاسیکی Clissical):

ئەم قۆناغە لە سەدەی شەشەم تا چارەکی کۆتایی سەدەی چوارەمی پێش زاین دەست پێدەکات، کە خۆی لە پەرەسەندن و دەرکەوتن و پتەوبوونی بنەماکانی فیکری یۆنانیدا دەبینێتەوە، تیایدا زۆرێك لە گەورە هزرڤانان و فەیلەسوفانی شارستانیەتی یۆنانی لە بوارەکانی فەلسەفە و هونەر و شانۆ و مێژوو دەرکەوتن [2]، لەنێو شارەکانی شارستانیەتی یۆنانیشدا شارەدەوڵەتی (ئەسینا) ڕۆڵی پێشەنگی دەگێڕا، ئەمەش ڕەنگبێ لەبەر شوێنە ستراتیژیەکەی بێت کە بە دەرگای ڕۆژئاوا دادەنرێت و لێیەوە پەیوەندی بە شارەکانی ئاسیای بچووکەوە دەکرێت، هەروەها لە ساڵی(٣٩٠ – ٣٧٠ پ.ز) هەردوو شارە دەوڵەتی یۆنانی (ئەسپەرتا و ئەسینا) وازیان لە شەڕکردن هێناو پێکەوە هێزێکی تۆکمەیان پێکهێنا تا بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەخامەنشیەکان بە سەرکردایەتی (داریۆش) بەکاری بهێنن. پاش سەرکەوتنیان بەسەر فارسەکاندا ئیتر هێندەی تر ئەم شارەدەوڵەتە بەهێز بوو، هەرچی کەشتیگەلە گەورە سەربازییەکانی (ئەسینا) هەبوو بەکاریانهێنا بۆ مەبەستی بازرگانی و هەروەها (ئەسپەرتا)ش سەربازەکانی ئازاد کرد، لێرەشەوە ئیتر ئەم

---

(١) د. ممدوح درويش مصطفى و د.ابراهيم السايح: مقدمة في ترخ الحضارة الرومانية و اليونانية: المكتب الجامعي الحديث، الأزريطة – الاسكندرية، ١٩٩٨ – ١٩٩٩م، ج١، ص٨-١٣ " د. عادل نجم عبو و د.عبدالمنعم رشاد محمد: م.س، ص٢٩ – ٣١" History of Greece Bronze and Iron Age لە سایتی ئینتەرنێتی: H:\www.ahistoryofgreece.com.

(٢) د.أحمد محمود صبحي و د.صفاء عبدالسلام جعفر: في فلسفة الحضارة (اليونانية – الاسلامية – الغربية)، دارالوفاء لدنيا الطباعة والنشر، ط١، ٢٠٠٦م، ص٢٥.

شارستانیەتە هێندەی تر گەشایەوە[1]، لەبارەی ئەم شارەوە (ول دیورانت) دەڵێت: ((ئەسینا ئەو دەرگایە بوو کە لێیەوە یۆنانییەکان دەگەیشتنە شارەکانی ئاسیای بچووك، ئیتر ئەسینا بووە یەکێك لە شارە بازرگانییە گەورەکان لە جیهانی کۆندا، پاشان هەر ئەم شارە بوو بە بازاڕێك و بەندەرێکی گەورە کە تیایدا تەواوی پیاوان لە ڕەگەز و بیروبۆچوونە جیاوازەکانی تیادا کۆدەبوونەوە، ئەم جیاوازی و پەیوەندی و پێشبڕکێیە بووە هۆی شیکردنەوەی فیکری ئەسینا، هەروەها بەشێوەی قۆناغبەندی ئەم بازرگانییە هەنگاوی ناو بەرەو زانست پەرەی سەند، هەروەها حساب لە ڕێگای پەیماننامە بازرگانییەکانەوە داهات، گەردوونناسی لەڕێگای کەشتیوانییەوە پەرەی سەند، زیادبوونی سامان و خۆشگوزەرانی و ئارامیش بووە هۆی پەرەسەندنی فیکر))[2].

(تالیس(Talies) ٦٢٤ – ٥٢٦ پ.ن): بەدیارترین کەسی ناو ئەم شارستانیەتە دادەنرێت و زۆرجار بە یەکەم کەس دادەنرێت کە لەم شارستانیەتەدا سەرەتا بە زانست و حیکمەتەوە خەریك بووبێ[3]، ئەم کەسایەتییە چەندین جار بە مەبەستی بازرگانی کردن سەردانی (میسر)ی کردووە و لەوێوە چەند سەرەتایەك لەبارەی زانستی ئەندازیاریەوە فێربووە و لەگەڵ خۆیدا هێناویەتیەوە، هەروەها لە فینقیەکانیشەوە فێری هونەری دەریاوانی بووە و ئەمەش یارمەتی داوە کە گەردوونناسی فێر ببێت، لێرەوە بە سوودوەرگرتن لە خشتەی گەردوونناسی بابلییەکان توانیویەتی پێشبینی ئەوە بکات لە ساڵی (٥٨٥ پ.ن) خۆر دەگیرێت،

---

(١) History of Greece The Golden Age of Greece لە سایتی: H:\www.ahistoryofgreece.com " فزدیاکوف و س.کوفالین: الحضارات القديمة، تر.نسيم و اكيم اليازجي، دار علاء الدين، دمشق، ط٢، ٢٠٠٦م، ج١، ص٣٢٠ – ٣٢٤.

(٢) قصة الفلسفة، تر. مكتبة المعارف، بيروت، ط٣، ١٩٧٥م، ص٥.

(٣) الشهرستاني: كتاب الملل و النحل، تح محمد فتح الله بردراني، مكتبة أنجلو مصرية، ط٢، (د.ت)، ج٢، ص٦٦.

بەمەش کاتێك دیاردەکە ڕوو دەدات ناوبانگێکی باشی پێ بەخشی[1]. بەم جۆرە ئەم بیریارە گەورەیە توانی لەم بوارانەدا پەرەی زیاتر بەخۆی بدات و دەرەنجام چەندین داهێنانی گەورەی بەرهەم هێنا.

هەروەها گەورە بیریارێکی تر (فیساگۆرس)ە (٥٧٢ – ٤٩٧ پ.ز) سەردانی میسری کردووە و لەوێ چاوی بە پیاوانی ئاینی کەوتووە و لێیانەوە سەرەتای زانستی بیرکاری فێربووە، پاشان سەردانی بابلی کردووە و ماوەیەکی زۆر لەوێ ماوەتەوە و توانیویەتی سوود لە زانیارییە بیرکارییەکانی ئەوانیش وەربگرێت، بەم جۆرەش ئەم کەسایەتییە توانی سەرەتایەك بۆ زانستی بیرکاری لە شارستانیەتی یۆنانی دابڕێژێت و تەواو داهێنانکاریی تیادا بکات و پەرەی پێ بدات[2].

سەرباری ئەمانەش هەریەك لە (دیموکریتس Democrites ٤٧٧ – ٣٦١ پ.ز) و (ئەفلاتۆن Ephlaton ٤٢٧ – ٣٤٧ پ.ز) و (ئۆدۆکسیۆس Eudoxus ٤٠٨ – ٣٥٥ پ.ز)، توانیویانە سەردانی میسر بکەن و چەند سەرەتایەك لەبارەی زانستی ئەندازیاری بەتایبەتی ئەوەی کە میسر پێی گەیشتووە، سوودی لێوەربگرن و پاشان بۆخۆیان کۆمەڵێك داهێنەرکاریی تیادا بکەن[3].

---

(١) برتراند رسل: حكمة الغرب، تر. د.فؤادزكريا، سلسلة عالم المعرفة، ط١، ١٩٨٣، ج١، ص٢٩" وولتر ستيس: تاريخ الفلسفة اليونانية، تر. مجاهد عبدالمنعم مجاهد، دار الثقافة، القاهرة، ط٢، ١٩٨٤، ص٢٩ – ٣٠" يوسف كرم: تاريخ الفلسفة اليونانية، لجنة التاليف والترجمة و النشر، ١٩٣٦، ص١٢-١٤ " النشار: تاريخ الفلسفة اليونانية من منظور شرقي، دار أنباء للطباعة والنشر و التوزيع، القاهرة، ١٩٩٨م، ط١، ١٠١ – ١٠٢" علي عكاشة وآخرون: م.س، ص٢٧ " الجابري: الحوار الفلسفي بين حضارات الشرق القديمة و حضارة اليونان، دار الكتب الثقافي، الاردن، أربد، ط٢، ٢٠٠٥م، ص ١٩٦.

(٢) د. ياسين خليل: التراث العلمي العربي، دار أحياء التراث العلمي العربي، جامعة بغداد، ١٩٨١م، ج١، ص٣١ " د. عمر فروخ: تاريخ الفكر العربي الى أيام إبن خلدون، المكتب التجاري للطباعة والتوزيع والنشر، بيروت، ط١، ١٩٦٢ز، ص٣٦.

(٣) د. ياسين خليل: م.ن، ص٣١ " د.عمر فروخ: م.ن، ص٣٦.

له بـواری فەلـسەفەی سروشـتدا دیـسان (تـاڵیس) دائـەنرێت بـە سـەرەتای ئـەو بیرمەندانەی کە گرنگییان بـە بـواری سروشـت داوە، ئەمـە سـەرباری (ئەنکـسماندەر Anaximander ٦١٠ – ٥٤٧ پ.ز)، و (ئەنەکـسیمانس Anaxmenes ٥٨٨ – ٥٢٤ پ.ز)، و (هێراکلیتس Heraclitus ٥٤٠ – ٤٧٥ پ.ز)، هەریەك لەمانە هـەوڵی داوە وەڵامی ئەو پرسیارەبداتەوە کە جیهان لە چی پێکهـاتووە[1]، دیـارە هەریەکـەو بەجۆرێ وەڵامی ئەم پرسیارەی داوەتەوە (تالیس) دەڵێت: ((ئاو بنەچەی سـەرجەم شتەکانە)) بەجۆرێ کۆمەڵێ نموونە دەهێنێتەوە و پێی وایـە کـە مـرۆڤ و بـەرد و دار هـیچ جیاوازییـەك لـە نێوانیانـدا نییـە، بـەڵکو ڕێـژەی ئاوەکـە کـەمتر و زیـاترە[2]، ئەکسیمانس پێی وایە: ((ئەو هەوایەی دەوری زەوی داوە و جیهانیـشی هـەڵگرتووە، پاش چـڕبوونەوەی دەبێـت بـەئاو و ئـاویش پـاش چـڕبوونەوەی دەبێـت بـە خـۆڵ و لەوێشەوە بـۆ بـەرد و بـەردی گـەورە))، هـەروەها (هێـراکلیتس) پێـی وایـە: ((ئـاگر بەوپێیەی کە بنەمایەکـە سـەرجەم شـتەکان دەچـێتەوە سـەری و سەرجەمیـشی بـۆ دەگەڕێتەوە و شتەکانیش لە گۆڕانی بەردەوامدان)). بەڵام (ئەکسیماندەر) بە یەکـەم کەس دادەنرێت لە قوتابخانەی سروشتی فەیلەسوفانی یەکەم کە سـەرجەم شـتەکان بۆ کۆتایی نەهاتوو بگێڕێتەوە لە ڕووی چەندێتی و چۆنێتییەوە[3].

ئەمــەی ســەرەوە وەك قوتابخانــەی یەکــەمی فەیلەســوفانی سروشــتی، بــەڵام قوتابخانەی سروشتی دووەم کە ژمارەیەکی زۆر لە فەیلەسوفانی لـەخۆ گرتـووە، لـە دیارترینیــان (ئــەمبادۆکلیس Embadocles ٤٩٠ – ٤٣٠ پ.ز)، و (دیمــوکریتس Democrites)، و (ئەنکـــــــــــسالۆگیۆس Anaxologoes ٥٠٠ – ٤٢٨پ.ز)

---

(١) رسـل: م.س، ص٢٩ – ٣٢ " R.W.LIVINGSTONE: The Legacy Of Greece, Oxford At the Clarendon Press, 1962, Pp104-105.

(١) الشهرستاني: م.س، ج٢، ص٦٧.

(٣) رسل: م. س، ص٣٢ – ٣٥ " وولـتر ستيس: م. س، ل ٢٩ – ٣٥ " د.عـادل نجـم عبـو و د. عبد المنعم رشاد محمد: م. س، ص٢٠٧ – ٢٠٩ " علي عكاشة و آخرون: م.س، ل ١٢٧" الجـابري: م. س، ص١٩٦ – ١٩٧.

بیروبۆچوونەکانیان لە بارەی سروشتەوە تەواو لە بیروبۆچوونی فەیلەسوفەکانی پێشووی خۆیان جیاواز بوو، ئەمان بە بەڵگەی وردەوە توانییان ئەوە بسەلمێنن کە جیهان هەرگیز لە یەك ماددە پێکنەهاتووە ،بەڵکو لە چوار مادەی سەرەکی پێك دێت کە ئەوانیش (ئاو و ئاگر و خۆڵ و هەوا)ن، هەریەك لەم مادانە نەگۆڕن و هیچ یەکێك لەمانە نابنە هۆی دروستبوونی مادەکانی تر[1].

(ئەمبادۆکلیس) پێی وابوو کە بنەماکانی جیهان لە چوار ڕەگەزی سەرەکی پێکدێت، ئەوانیش (ئاو و ئاگر و خۆڵ و هەوا)یە، ئەمانەش هەموویان سەرەتایین و هیچیان ناگۆڕدرێن بۆ هیچی تریان، بەڵام شتەکانی کە لەو چوار بابەتە پێکدێت بە پێی ڕێژەکانیان دەگۆڕدرێن[2].

(دیموکریت)یش گریمانەی سروشتی بەم جۆرە دەردەبڕی کە جیهان پێکدێت لەچەند یەکەیەکی کۆتایی نەهاتوو لە ژمارەدا و کە بەدەوری خۆیدا دەخولێنەوە و ئەمانەش بریتین لە چەند ئەتۆمێك (Atoms الذرات)، سەرجەم شتومەك و بابەتەکانی سروشت لە چەند بەشێك پێکدێن کە ناکرێت دابەش بکرین و ئەم بەشانەش پێیان دەگوترێت ئەتۆم، سەرجەمی ئەم ئەتۆمانە هاوشێوەی سروشتن و بەشێوەیەکی ڕێکخراو دەخولێنەوە. ئەم ئەتۆمانەش لە بۆشاییدا دەخولێنەوە، چونکە جووڵە بەبێ بوونی بۆشایی نابێت[3].

لە پاڵ ئەم جموجۆڵە فەلسەفییانە لە زانستی سروشتیدا، ڕووکردنە زانستی بیرکاری و برەودان پێی لە شارستانیەتی یۆنانیدا، لە سەردەستی فەیلەسوفی ناودار (فیساگۆرس Puthagoras)دا دەرکەوت، ئەم فەیلەسوفە گەورەیە سەرباری بیرکاری، لە بوارەکانی مۆسیقا و فیزیاشدا بە پێشەنگ دادەنرێت لە هەمانکاتدا، لە بەناوبانگترین بیردۆزەکانی پێی وایە کە بەڵگەی بیرکاری پێویستە بە گریمانەیی

---

(١) د. عمر فروخ: م. س، ص٤٤-٤٨ " د.یاسین خلیل: م. س، ٣٢ — ٣٣.

(٢) النشار: تاريخ الفلسفة اليونانية من منظور شرقي، ص٢٨٢ — ٢٨٩.

(٣) الشهرستاني: م. س، ج٢، ص١٠٧ - ١٠٨ " النشار: تاريخ الفلسفة اليونانية من منظور شرقي، ص٣٠٢ - ٣٠٤" الجابري: م. س، ص٢٠٥ — ٢٠٦.

دەست پێبکات، (فیساگۆرس) کۆمەڵەیەکی ئاینی و زانستی پێکهێنا کە بە فیساگۆرسی ناسرابوون، هەوڵی ئەدا وەڵامی ئەو پرسیارانە بداتەوە کە پەیوەندییان بەجیهانی مادی و نەفسیەوە هەیە، هەروەها یەکەم کەسە کە وشەی (فەیلەسوف)ی بەکارهێنا کە مەبەست پێی خۆشەویستیی دانایی (حب الحكمة)بوو، هەوڵی ئەدا لە ڕێگای بنەماکانی ئەندازیارییەوە لە جیهان تێبگات[1]، بۆیە لە بەناوبانگترین پێشبینییەکانیدا دەڵێت: ((جیهان ژمارە و ئاوازە)) و ئەگەر ئەوەمان زانی کە زانستی بیرکاری لە ئەندازیاری و حساب و گەردوونناسی(فلك) و مۆسیقا پێکدێت، بەپێی بۆچوونی ئەو حساب بەستراوە بە ئەندازیارییەوە، چونکە ژمارە لەسەر بنەمای ئەندازیاری ڕیزکراوە، بۆیە خاڵێك نیشانەی یەك دەگەیەنێت و دوو خاڵ نیشانەی دوو و هەروەها ئەمە جگە لەوەی کە دوو خاڵ بە واتای هێڵێکی ڕێك دێت، و سێ خاڵ بە واتای خاڵی بەرامبەر یەك دێت و هەروەها چوار خاڵ بە واتای پەیکەر و قەبارەیەکی دیاریکراو دێت، بەم جۆرەش (فیساگۆرس) توانی یاسایەکی ئەندازیاری بۆ تێگەیشتنی جیهان دابنێت[2].

گرنگیپێدانی (فیساگۆرس) بە بیرکاری بوو بە پاڵپشتێ بۆی لە پتەوکردنی بۆچوونە سۆفیەکانیدا لە پاککردنەوەی نەفس و بەرزکردنەوەی بۆ سەرووی جیهانی هەستەکان، هەروەك چۆن گرنگیدانیشی بە بوارەکانی مۆسیقا و پزیشکی و گەردوونناسی هەر لە ڕێگای ڕووگە بیرکارییەکانیەوە بوو[3].

لەپاڵ لایەنی زانستی سروشتی و زانستی بیرکاریدا لە شارستانیەتی یۆنانیدا، سەرەتایەکی گرنگ دەبینین لە بارەی ئەوەی پێی دەگوترێت ئەودیوی سروشت (ماوراء الطبيعة) کە لەوێدا فەیلەسوفان دوو بنەمای لۆژیکی و بیرکاری لەیەك

(١) وولتر ستيس: م. س، ص٣٧ – ٤٤ " يوسف كرم: م. س، ص٢٣ – ٢٥ " الجابري: م. س، ص٢٠٠.

(٢) يوسف كرم: م. س، ص٢٧-٣١ " النشار: تاريخ الفلسفة اليونانية من منظور شرقي، ص١٦٥ - ١٧٠ " د. عمر فروخ: م. س، ل ٣٦ – ٣٨ " الشهرستاني: م. س، ج٢، ص٨١ - ٨٥.

(٣) د. ياسين خليل: م. س، ص٣٤.

دەدەن، لە سەرووی ئـەو بیریارانەشـی کـە بـەم بـوارەوە خـەریك بـوون (پارمینـدس Parmendes ٥٤٠ – ٤٥٠ پ.ن)، و (زینون ئیلیـا Zenon of Elea ٤٩٠ – ٤٣٠ پ.ن) بوون، یەکەمیان جیاوازی دەکرد لە نێوان ڕاستی جێگیر و هەست پێکراودا، لە نێوان تاکانەیی و زۆریدا، پێی وابوو شـتەکان لـە عەقڵـدا یـەکێکن بـەڵام لـە هەسـتدا زۆرن، بـەم جـۆررەش بـەڕوونی جیـاوازی لـە نێـوان دووجـۆر مەعریفـەدا دەکـرد، مەعریفەی عەقڵی و مەعریفەی هەستی، بەوەی کە یەکەمیان جێگیرە و گومانی تیادا نییـە و دووەمیـان گـۆڕدراوە و گۆڕانکـاریی دەکـات و دەسـەڵاتی بەسـەر مەعریفـەی عەقڵیدا هەیـە هـەروەها هەریـەك لـە مەعریفـەی زاتـی (خـودی) و مەعریفـەی گشتی بەشێوەی ناچوونیەك (تحکم) بەسـەر مەعریفـەی عەقڵیـدا دەکـەن، ئەمـەش لەسـەر بنـەمای ڕاسـتی یەکانـەیی (الحقیقـة التوحیدیـة) و بنـەمای بـەتاڵ کـە لەنێوانیانـدا ناچوونیەکی هەیە[1].

(زینون ئیللیا) بۆ بەرگری کردن لە ڕاسـتی جـێگیر لـە بیردۆزەکانیـدا پـشتی بـە مەعریفەی بیرکاری دەبەست، پێی وابوو زۆری جووڵە و بـەرگری و هـاوجێگیر بـوون، چەند بەڵگەیەکن لەوبارەیەوە کە گومانی تێـدا نییـە[2]، فەلـسەفەکانی (بارمنیـدس و زینون ئیللیا و لەپێش ئەمانیش فیساگۆرس) بەو پرەنسیپە لـۆژیکی و بیرکارییانـەی کە تیایاندابوو، لەگەڵ فەلسەفەی (فیساگۆرس) بەتایبەتی بەو لێکدانەوانـەی کـە بـۆ بیرکاری کردی و هەوڵەکانی قوتابخانەی سروشتی بۆ تێگەیشتن لە جیهانی دەرەوە، بوونە هۆی کردنەوەی ڕێگایەك لەبەردەم فەلـسەفەی (ئـەفلاتۆن)دا کـە لێکدانـەوەی

(١) النـشار: تـاريخ الفلـسفة اليونانيـة، ص١٩٤ – ١٩٥ " يوسـف كـرم: م. س، ص٣٧-٣٩ " وولترستيس: م. س، ص٤٧ – ٥٤، ٥٤-٦٠.

(٢) النـشار: م. س، ص١٩٤ – ١٩٥ " يوسـف كـرم: م. س، ص٣٧-٣٩ " وولترسـتيس: م. س، ص٤٧ – ٥٤، ٥٤-٦٠.

زانستی بیركاری و یەكانەی ڕاستییەكانی جیهانی بەكاردەهێنا بۆ تێگەیشتن لەوەی كە چی ڕوودەدات لە سرووشت و گەردووندا بە گشتی[1].

(ئەفلاتۆن Platon ٤٢٧ – ٣٤٧ پ.ز) ئەكادیمیای زانستی درووستكرد، كە تیایدا گرنگی بەسەرجەم لقەكانی مەعریفە دەدا، لە بیركاری و گەردوونناسی و مۆسیقا و سیاسەت و شتی تریش، ئەفلاتۆن لەو ئەكادیمیەدا بە سەرۆكی ژمارەیەك لە فەیلەسوفان و زانایان ناسرابوو، كە بەتایبەتی گرنگییان بە بیركاری دەدا، (ئیۆدۆكسیۆس Eudoxus ٤٠٦ –٣٥٦ پ.ز) یەكێك بوو لە هاوڕێ نزیكەكانی (ئەفلاتۆن) و ماوەیەكی زۆر لەگەڵیدا بووە، بەیەكەوە سەردانی میسریان كردووە و بۆ تێگەیشتن لە زانستی بیركاری لای میسرییەكان، سەرباری ئەوەی كە (ئەفلاتۆن) لەچاو پێشینەكانیدا هیچ شتێكی نوێی لە بواری زانستی بیركاریدا دانەهێناوە، بەڵام بەهۆی گرنیگیدانە زۆرەكانی بەبیركاری و خەریكبوونی پێیەوە، توانی كەشێكی بیركارییانە لە ئەكادیمییەكەیدا درووست بكات، ڕەنگبێ ئەو زاراوە بەناوبانگەی كە لەسەر دەرگای ئەكادیمیەكەی هەڵكەندرابوو ((تۆ ناتوانیت بچیتە ژوورەوە هەتا زانستی بیركاری نەزانیت)) باشترین بەڵگەی گرنگیدانی (ئەفلاتۆن)بێت بە بیركاری[2].

(ئەفلاتۆن) شێوازی پەیڤین و گفتوگۆی فەلسەفی داهێنا لە دەرخستن و خستنەڕووی بیروبۆچوونەكانیدا و بەرگری لێكردنی، ئەوەی جێگای باسە (ئەفلاتۆن) یەكێكە لەو فەیلەسوفانەی زۆرێك لە نووسراو و بەرهەمە فەلسەفییەكانی وەك خۆی مانەوە ئەمەش بە جیاوازی لە تەواوی بیریار و فەیلەسوفانی پێشینی خۆی، ڕەنگە ئەمەش بۆ ئەو گرنگیدانە زۆرە بگەڕێتەوە كە لەلایەن قوتابخانە فەلسەفییەكانی

---

(١) د. جابر الشكري: تاريخ العلم اليوناني، مطبعة جامعة بغداد، ط١، ١٩٨٤، ص٨٢ " R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.P59.

(٢) د. محمد عبدالرحمن مرحبا: من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، عويدات للنشر والطباعة، بيروت - لبنان، ج١، ص١١٤ " د. عادل نجم عبو و د.عبدالمنعم رشاد محمد: م. س، ص٢١٢ – ٢١٤.

ڕۆژهەڵاتەوە لە سەردەمی هیلنستی پێی درا، کە هەندێکیان بە (أفلوطين* الشرق) ناسراون لە مێژوودا و پاشان لەلایەن زانایان و بیریارانی مسوڵمانەوە لە شارستانیەتی ئیسلامیی بە دانراو و بیرەکانی درا[1].

(ئەفلاتۆن) زۆر بە ڕوونی هەستی بە پرەنسیپی هۆکاربەندی (السببية)دەکرد لە سرووشتدا، ئەو وای دەبینی هەرچی ڕووداو و دیاردەیەك لە سروشتدا ڕوودەدات، پێویستی بەوە هەیە کە هۆکار (علة)یەکی هەبێت بۆ ڕوودانی، هەرگیز لە جیهانی مادديدا جووڵەکان لە خۆوە و بە شێوەی (عشوائي) نییە، بەڵکو ئەمانە لە دەرەنجامی یەکانەی دەرەکی و ڕێکوپێکی دیاردەکانییەوە ڕوودەدات، لەبەرئەوەی لەوێ لە (علة)یەکی ژێرەوە دەردەکەوێت، شتەکان لە جیهانی دەرەکیدا دەکەوێتەبەر بەدواداهاتن و ناتوانین جیهان بە پەشێوی وێنا بکەین، مەگەر ئەوکاتەی کە بۆچوونمان وابوو کە ئەو شتە لە شوێنێکی ناژیرەوە دەرچووە[2].

(ئەفلاتۆن) هەمان ئەو ڕێگا فەلسەفیەی (فیساگۆرس)ی گرتەبەر بۆ تێگەیشتن لە گەردوون و (ئاو و هەوا و ئاگر و خۆڵ) بە ڕەگەزە سەرەکییەکانی دروست بوونی جیهان دەزانی، هەروەها وای دەبینی کە ئەم ڕەگەزانە هەموویان لەسەر بنەمایەکی ئەندازیاری دانراون و بەم شێوەیەش لە ڕوانگەی عەقڵی و ئەندازیارییەوە دەیڕوانییە جیهان، لە پێناو بەدەستهێنانی ئەو وێنا ئەندازەییەدا بۆ جیهان، سێگۆشەی بە بنەمای سەرەکی دروستکردنی ئەندازیاری بۆ چوار ڕەگەزەکە دانا، لەم دەرەنجامەوە وای بۆ دەچوو کە هەریەکە لە ڕەگەزەکان بەم جۆرە ئەندازەییە

---

* ئەم ناوە دەگەڕێتەوە بۆ دامەزرێنەری ئەم ڕێبازە لە ڕۆژهەڵاتدا کە ناوی (أفلوطين Plotinos)، ئەم کەسایەتییە لە میسر لەدایك بووە و لە ئەسکەندەریە خوێندوویەتی و زۆر کاریگەر بووە بە ئەفلاتۆن و بیرەکانی بەرەو پێداوە و بڵاوی کردۆتەوە. بڕوانە: المنجد في اللغة والأعلام، ط٣٩، ٢٠٠٢، ص٥٨.

(١) د. أحمد محمود صبحي و د. صفاء عبدالسلام جعفر: م. س، ص٣٣ – ٣٤ " د. محمد عبدالرحمن مرحبا: م. س، ص١١٥.

(٢) د. یاسین خليل: م. س، ص٣٥.

ڕێکخراون: ئاگر لە چوار پەیکەری شێوە هەرمی پێکهاتووە کە چوار ڕووگەی هەیە و هەواش لە دوو پەیکەر پێکهاتووە کە هەر پەیکەرێکیان هەشت ڕووگەی هەیە، و ئاو لەدوو پەیکەر و بۆ هەر پەیکەرێکیان بیست ڕووگەی هەیە و هەروەها خۆڵ لە دوو پەیکەری شەش پاڵوو(مکعب) پێك هاتووە[1].

شیکارەکانی (ئەفلاتۆن) بۆ جیهانی بیرکاری و بنەماکانی لە بەڵگەی زانستیدا وای لێکرد بڵێت: جیهانی هەستەکان ناکرێت بکرێتە بنەمایەك بۆ ڕاستی، چونکە ڕاستی جێگیرە و هەتاهەتاییە، بەڵام هەستەکان گۆڕدراو و ناجێگیرن و هەروەها ئەو بنەمایانەشی لێوەی دەردەچێت نا چوونیەکە، بەڵام تاڕادەیەك باوەڕی بە بیرکاری هەبوو، چونکە بیرکاری بە بنەمایەك دەست پێدەکات و بەشیکار و لێکدانەوەش بابەتی تر دێنێتە بوون و دووریشە لە ناچوونیەکی[2].

(ئەفلاتۆن) زیاتر جەختی لەسەر پێناسەی زاراوە سەرەکییە بەکار هاتووەکان دەکرد لە زانست و مەعریفە جیاوازەکاندا، بۆیە چەندین زاراوەی لەلا دەرکەوتن لەوانە لەبواری زانستی بیرکاری و زاراوەکانی ئەندازیاری و هەروەها حساب دەرکەوتن، وەك خاڵ و هێڵ و سێگۆشە و چوارگۆشە و ژمارەی دووانی[3]، لە بواری زانستەکانی ئەخلاق و جوانیدا زاراوەکانی تری وەك (فچیلە و ڕاستی و دادپەروەری و ناشرینی و جوانی) دەرکەوتن، هەروەها لە بواری مەعریفەی گشتیدا چەند زاراوەیەکی تری وەك (بابەت و دیاردە و مەعریفە و زانست...هتد) دەرکەوتن[4].

لە پاش (ئەفلاتۆن) (ئەرستۆ Aristote ٣٨٤ – ٣٢٢ پ.ز) دەرکەوت کە لە بواری لێکۆڵینەوەی سروشتدا لەگۆشەنیگای بیرکارییەوە تەواو پێچەوانەی (ئەفلاتۆن)ی مامۆستای بووە و ڕووی کردە لێکۆڵینەوەی جووڵە و دیاردە

(١) د. عمر فروخ: م. س، ص٥٨ – ٥٩.

(٢) د. محمد عبدالرحمن مرحبا: م. س، ص١٢٢ - ١٢٥" د.مصطفى النشار: مدخل لقراءة الفكر الفلسفي عند اليونان، دار أنباء للطباعة والنشر و التوزيع، القاهرة، ١٩٩٨، ص٨٨ – ٩٣.

(٣) R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp11.

(٤) الجابري: م. س، ص٢١٦ - ٢١٧.

سروشتییەکان، ئەوەی لە وێنای خۆیدا دانا کە دەکرێت لە ڕێگای عەقڵەوە لە جیهان بگەین، ئەمەش لەسەر بنەمای تێبینی و وردبوونـەوە ڕۆژانەییەکانمانـەوە دەبێـت[1]، بەڵام لـە بـواری ڕێکخراوەیـی شـتەکان لـە سروشـتدا هـاوڕابوو لەگـەڵ (ئـەفلاتۆن)ی مامۆستای و پێی وابوو سروشت ڕێکخراوە و شتەکان و ڕووداو و دیاردەکـان هـەرگیز بـەو شـێوەیە دەرناکـەون کـە ئێمـە لەسـەری ڕێککـەوتووین، بـەڵکو بـەپێی بنـەمای (السببیة) هۆکاربەندییە کـە شـتەکان ڕێـك دەخـرێن، هـەموو ڕووداوێکـیش پێویـستە (علة)یەکی هەبێت، هەروەها تیۆری (المثل) (نموونە) هێنانەوەی داهێنا کـە دەکرێـت لە ڕێگایەوە بگەینە ڕاستییەکان، لەسەر ئەو بنەمایەشی کە زانست گرنگی دەدات بە دۆزینەوەی پرەنسیپە جێگیرەکان، دەسـتی کـرد بـە لێکۆڵینـەوە لـە بەدواداگـەڕانی (علة)کاندا لە دیاردە سرووشتییەکانی جیهان[2].

(ئەرستۆ) چەندین بەرهەمی لە بوارەکانی فەلسەفەی سروشتی و منگق (لۆژیـك) و میتافزیکی و ئەخلاق و سیاسەت و زانستی ژیان و (بایۆلۆجی) نووسیوە[3].

لە بیردۆزەکانیدا جیاوازی دەکرد لە نێوان بابـەتی زانـستی سروشـتی و زانـستی بیرکاریدا، هەروەك ئاماژەمان پێدا هێڵێکـی جیاکـەرەوەی لـە نێوانیانـدا دادەنـا، لـە هەوڵـە شـیکارییەکانیدا لـە بـواری ئەندازیاریـدا تـوانی کۆمـەڵێك لـە یاسـای لـۆژیکی دابنێت، لە دیارترین جێماوە لۆژیکییەکانیشی کتێبی (Organon)ە ئۆرگانۆن، کـە ڕۆڵێکی گەورەی بینی لە مێژووی فەلسەفە و زانستدا، لە دیارترین داهێنراوەکانیـشی

---

(١) R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp137 – 14" د. کامـل محمـود: دراسـات في تـاريخ الفلـسفة العربيـة، دار الفكـر اللبنـاني، ط١، ١٩٩٠م، ص٤٦ – ٤٩ " محمـد الخطيب: الفكر الأغريقي، دار علاء الدين، ط٢، ٢٠٠٧م، ص١٩٨ - ٢٠٢.

(٢) النشار: مدخل لقراءة الفكر الفلسفي عند اليونان، ص١٠٥، ١١٤ – ١٢٠، يوسـف كـرم: م. س، ص١٧٥ – ١٩٠ " الجابري: م. س، ص٢٢.

(٣) بـۆ زیـاتر شـارەزابوون لـەبارەی کتێبەکانیـەوە، بڕوانـە: د.حـسين الـشيخ: م. س، ص٢١١ " د.كامـل محمـود: م. س، ص٤٥ – ٤٦ " د. محمـد فتحـي عبـدالله: مترجمـو و شـراح أرسـطو عـبر العصور، (د.ت)، (د.م)، ص٥ – " يوسف كرم: م. س، ص١٤٣ – ١٤٨ ١٤.

تیۆری (Syllgism) قیاس بوو، ئەم تیۆرییە دەڵێت: زانستی بەڵگەیی بۆ شتەکان پێك دێت لە پێشەکی و دوو دەرەنجام، قیاسیش وتەیەکە، کە لە دوو پێشەکی پێکدێت، بەڵام خۆی دەرەنجامێکی ڕاستی بەدوادادێت، هەروەها زانست لای ئەرستۆ بریتییە لە زانستی بەڵگەیی نموونەیی، بەڵام پێی وایە ئەگەر کۆمەڵە بابەتێکمان هەبوو ڕاستی بە بەڵگەوە نەدەسەلماند ئەو کات پێویستمان بە (Theorems مبرهنات) گریمانەکاری هەیە[1].

بەم جۆرەش ئەرستۆ توانی (گەنجینەیەك)ی بەنرخ و گەورە لە فەلسەفەی زانستی بۆ مرۆڤایەتی بەجێ بهێڵێت، کە سەرجەم بوارەکانی سروشت و گەردووناسی و ئاژەڵ و فەلسەفە و بیرکاری و هونەر و هونەری وتارخوێندن (الخطابة) و هۆنراوەی دەگرێتەوە، سەرباری ئەوەی کە ئەرستۆ بەدامەزرێنەری زانستی لۆژیك دادەنرێت، هەروەك چۆن چەندین جێماوی تری لە بوارەکانی (سروشت و گەردوون و ئاسمان.....هتد)دا کە ئەم جێماوانە بۆ ماوەیەکی یەکجار زۆر بوونە پێشەنگی لێکۆڵینەوە زانستی و گەردووناسییەکان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا[2].

هەروەها سەرجەمی ئەم زانستە بەدەستهاتوو و داهێنراوانەی لەو قوتابخانەیەدا پەرەپێدا کە دایمەزراند بە ناوی (لوکیونیون Lyceunn)، لە پاش (ئەرستۆ) لە قوتابخانەکەیدا هەریەك لە فەیلەسوفان (سیوفراستوس Theophrasrus ٣٧٢- ٢٨٧ پ.ز) و (ستراتۆ Strato) جێگای گرتەوە و لەسەر هەمان زانستەکانی ئەرستۆ و پێشنیارەکانی دەڕۆیشتن، لە دوای ئەمانەوە ئیتر لەم قوتابخانەیەدا هیچ باسێك نامێنێت و بەم جۆرەش لەم قوتابخانەیەداو لەم قۆناغەدا ئەستێرەی زانستی

---

(١) حنا الفاخوري و خليل الجر: تاريخ الفلسفة العربية، دار الجبيل، بيروت، ط٣، ١٩٩٣، ج١، ص٨٠ – ٨٤ " محمد الخطيب: الفكر الاغريقي، ص٢٢٤ – ٢٢٦ " يوسف كرم: م. س، ص١٥٠ – ١٦٨.

(٢) R.W.LIVINGSTONE, OP.CIT. Pp160 – 162.

شارستانیەتی یۆنانی کۆتایی پێدێت و تا لە لایەکی تر و لە سەردەمی هیلنستیدا لە ئەسکەندەریە سەرهەڵدەداتەوە[1].

لە بواری زانستی پزیشکیدا لە شارستانیەتی یۆنانیدا، گریکەکان گەورەترین پشکیان بەردەکەوێت لە بەرەوپێشبردنی ئەم زانستەدا، بە جۆرێ کە پزیشکییان لە پیشەوە بەرەو زانستێکی عەقڵی برد و ڕێگای چارەسەری نوێیان لە ڕێگای (گژوگیا) و ڕووەك و هەروەها نەشتەرگەرییەوە داهێنا، سەرەتای پزیشکی یۆنانی لەوەوە دەستی پێکرد کە هەوڵیان ئەدا چارەسەری نەخۆشییەکان بەڕەگی ڕووەك و هەروەها گژوگیا بکەن، بەڵگەی ئەمەش ئەوەیە کە چەندین لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوەیان لەسەر ڕووەکەکان کردووە تا بزانن چەندە ئەم ڕووەکانە سوودبەخشن بۆ نەخۆشییەکان، لەپێش ئەماندا (پزیشکی) پەیوەندی پتەوی بە پەرستگاکانەوە هەبوو، ئەوانیش چارەسەری نەخۆشیان بە دوو ڕێگا دەکرد، یان لەڕێگای خورافات بە کاریگەری لەسەر دەروونی نەخۆشەکە، یان لە ڕێگای هەندێ دەرمانەوە کە لە چوارچێوەیەکی زۆر تەسکدا بوو، گریکەکان توانییان سوود لەم ڕێگا سەرەتاییە وەربگرن، ئەویش پاش لابردنی خورافات لێی بۆ چارەسەری پزیشکیی دەروونی. بەتایبەتی بۆ چارەسەری هەڵچوونی دەروونی، هەروەك بۆ ئەم نەخۆشییە مۆسیقاشیان بەکاردەهێنا، چونکە هەستیان بە پەیوەندیی مۆسیقا و کاریگەرییەکانی کردبوو لە چارەسەرەکەدا [2].

لەپاش ئەمە ئیدی بەرەبەرە لەم شارستانیەتەدا لێکۆڵینەوە پزیشکییەکان پەرەسەندنی گەورەی بەخۆیەوە بینی، کاتێك پزیشکی پێشکەوت بۆ نەشتەرگەری و لێکۆڵینەوەکان هەنگاوی نا بەرەو زانینی هۆکاری نەخۆشییەکان، هەروەها کاتێك زانستی پزیشکی لەم شارستانیەتەدا گەیشتە ترۆپك کە گەیشتە دوورگەی (کۆس[*])

(١) د. محمد فتحي عبدالله، م. س، ص١٩ – ٢٢" د. ياسين خليل: م. س، ص٣٨.

(٢) R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp201 – 207.

* کوس: دوورگەیەکە دەکەوێتە سەر دەریای ئیجە، نزیك کەنارەکانی ئاسیای بچووك سەر بە یۆنانە. الشكري: م. س، ص٦٠.

چونکە لەوێدا قوتابخانەیەکی پزیشکی دامەزراو لەناو ئەم قوتابخانەیەشدا یەکێك لە گەورەترین پزیشکانی شارستانیەتی یۆنانی دەرکەوت کە هەپوکرات (أبقراط Hippocrates ٤٦٠ – ٣٧٥ پ.ز) بوو، ئەم فەیلەسوف و زانا گەورەیە بە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەکانی، زانستی پزیشکی جۆراوجۆر و گشتگیر کرد و هەنگاوی زۆر گەورەی هەڵهێنا، بە جۆرێ کە ئەم زانستە لە شارستانیەتی یۆنانی بەناوی (أبقراط) ناسراوە[1]، (أبقراط) پشتی بە عەقڵ دەبەست، بۆ چارەسەرکردنی کێشە پزیشکییەکان ڕێگای زانستی و شیکاری دەگرتەبەر بۆ زانینی وەسفی حاڵەتی نەخۆشییەکە بەوردی و پاشان حوکمی بەسەردا دەدا، سەرباری ئەمانە ئەم کەسایەتییە پێشەنگی ڕاستگۆیی بووەو پابەند بووە بە پشتبەستن بە ڕاستییەکانەوە لەچارەسەرکردنداو بە تەواوی ڕەتی خورافاتی کردووەتەوە[2].

لە تێبینییە وردەکانی بۆ نەخۆشییەکان گەیشتە ئەو ڕاستییەی کە پێی وابێت پەیوەندی بەهێز هەیە لە نێوان حاڵەتی دەروونیی نەخۆشەکە و چاکبوونەوەی پارچەکانی جەستەیدا، بۆیە هەمووکات جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە پێویستە زۆر گرنگی بە لایەنی هاندانی نەخۆش بدرێت کە ئارام و لەسەرخۆ بێت، هەروەها ئەمەلی بۆ دروست بکرێت، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەرمانەکان کاریگەری بەهێزیان لەسەر چارەسەری نەخۆشەکە هەبێت. بۆیە پێویستە هاوسەنگی لە نێوان دەروون و جەستەدا ڕابگیرێ، چونکە کاریگەرییان لەسەر یەکتر یەکجار زۆرە، ئەم کاریگەرییە بە پێچەوانەشەوە هەر ڕاستە[3].

هەروەها (أبقراط) هەستی بەوە کردبوو کە پەیوەندی بەهێز هەیە لەنێوان کەش و هەواو تەندروستیی مرۆڤدا، سروشتی زەوی و هەواکەی وا هەڵکەوتووە کە کاریگەریی بەهێزی هەیە لەسەر تەندرووستی مرۆڤ و لە چارەسەرکردنی

---

(١) الشهرستاني: م. س، ص ١١٧– ١٢٠ " الشكري، م. س، ص٦٣-٦٤ " د. ياسين خليل: م. س، ص٣٩.

(٢) د. جبار شكري: م. س، ص٣٩ " د. ياسين خليل: م. س، ص٦٣-٦٤.

(٣) R.W.LIVINGSTONE, OP .CIT. Pp225 – 229

نەخۆشییەکانیدا، هەروەها لـە تێبینییەکانیـدا جـەختی لـە چـۆنیەتی خواردنـەکان و ڕێکخستنیان و هەروەها چـۆنیەتی ئەنجامـدانی وەرزش و کاریگـەری لەسـەر لاشـەی مـرۆڤ بـە پێویـست دەزانـی[1]، هـەروەها چـەندین داهێنـراوی گرنگـی پزیـشکی تـر، سـەرباری ئەمانـە بـۆ نەخۆشـەکانی (پاڵفتـەی جـۆ) و (ئـاوی جـۆ)ی بـەکاردەهێنا، سەرباری ئەمانە (هەنگوین و ئاوی تێکەڵ دەکرد)، (هەنگوینی لەگەڵ سرکەدا تێکەڵ دەکرد)، بۆ چارەسەری نەخۆشییەکان بەکاریدەهێنا، هـەروەك لـە چارەسـەرەکانیدا شـێوازی نەشـتەرگەری و دەرزی لێـدان و چـەندین بابـەتی تـری بـۆ چارسـەر دۆزییەوە[2].

لـە شارسـتانیەتی ئیـسلامیدا زانایـانی مـسوڵمان هـەر لـە زووەوە گرنگـی (أبقراط)یان بۆ دەرکەوتووە، زۆرێك لە مێژوونووسانی (السیر) بە گرنگییەوە باسـیان کردووە و کاریگەرییەکەیان لە سەر لایەنی پزیشکی لە شارستانیەتی ئیسلامیدا باس کردووە. لەم بارەیەوە (الیعقوبي)وەك نـزیکترین مێژوونووسـانی ئـەو ماوەیـەی ئێمـە لێکۆڵینەوەکەی تێدا ئەنجام دەدەین، دەڵێت: ((ابقراط بن مقلدس بن ابقراط یەکێکـە لە دیـارترین فەیلەسـوفان لـە بـواری پیـشەی پزیـشکیدا، بـە فەلـسەفەی خـۆی لـەو بـوارەدا تـوانی پێـشەنگی سـەرجەم حـەکیمان بێـت و بـە جـۆرێ کـە بـۆ وەرگرتنـی زانیاری دەگەڕێنـەوە سـەری، چـەندین کتێبـی هەیـە لەوانـە: کتـاب الفـصول، کتـاب البلدان، المیاه و الأهویة، کتاب مـاء الـشعیر، کتـاب تقدمـة المعرفـة، کتـاب الجـنین و کتاب الأرکان، کتاب الغذاء، کتـاب الأسـابیع، کتـاب أوجـاع النـساء، کتـاب ابیـذیمیا، ئەمانە لە بەناوبانگترین کتێبەکانیەتی و لە داوی ئەمانەش چەندین کتێبی تری هەیە، ئـەو کتێبانـەی بەتایبـەتی پێویـستن بـۆ خـەریکبووانی بـواری پزیـشکی و دەبێـت بیخوێننەوە چوار کتێبن، ئەوانیش کتاب الفصول وکتاب تقدمة المعرفة وکتاب الأهویة والأزمنة وکتاب ماء الشعیر))[3].

---

(١) R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp230 – 234

(٢) د. یاسین خلیل: م. س، ص٣٩.

(٣) تاریخ الیعقوبي، ج١، ص٦٥-٦٦.

(ابـن أبـي اصـيبعة) دەڵێـت: ((ابقـراط یەکـەم کەسـە لـەبارەی پیـشەسازی پزیشکییەوە دانراوی هەبێت و لەم بوارەشدا دیـارترین و بەناوبانگترینیانـە، شـێوازی لە بواری دانانی کتێبدا سێ ڕێگا بووە لە ڕێگاکانی فێربوون، بریتیبـوون لـە شـێوازی نادیار و شێوازی مەبەستدار (ئامانج) و سێیەم لەسەر شـێوازی ڕوون بـوون و ئاسـان کاری کە هـەموو کەسـێك تێـی بگـات، ئـەوەی کۆتـایی پـێ دەهێـنین لـە باسـکردنی کتێبەکانی (ابقراط) و بەڕاستی ئەزانین، سی کتێبن، بەڵام ئەوانەی بە بواری پیـشەی پزیشکییەوە خەریکن گەر بیانەوێت لەسەر شـێوازێکی ڕاسـت و بـاش دیراسـەکانیان ئەنجام بدەن، زیاتر دوازدە کتێبی بەکاردەهێنن کە ئەمانە بەناوبانگترینیانە: یەکـەم کتێبی (الأجنة) لە سێ بەش پێکهاتووە،.... دووەم: کتێبی (طبیعة الانسان) لـە دوو بـەش پێکهـاتووە.... سـێیەم: کتێبـی (الأهویـة والمیـاه والبلـدان) لـە سـێ بـەش پێکهـــاتووە،...... چـــوارەم: کتێبـــی (الفـــصول) لـــە حـــەوت بـــەش پێکهـاتووە،......پێنجـەم: کتێبـی (تقدمـة المعرفـة) لـە سـێ بـەش پێکهـاتووە،.... شەشەم: کتێبی (الأمراض الحـادة) لـە سـێ بـەش پێکهـاتووە،.... حەوتـەم: کتێبـی (أوجاع النساء) لە دوو بەش پێکهاتووە،..... هەشتەم: کتێبی (الأمراض الوافدة) کە بە (أبیدیما) ناسراو لە حەوت بەش پێکهاتووە،..... نۆیەم: کتێبی (الأخلاط) لە سێ بـەش پێکهـاتووە،.... دەیـەم: کتێبـی (الغـذاء) لەچـوار بـەش پێکهـاتووە، .... یانزەیەم: کتێبی (قاطیطرون)ین کۆگای پزیشك کـە لـە سـێ بـەش پێکهـاتووە، .... دوانزدەیەم: کتێبی (الکسر والجبر) لـە سـێ بـەش پێکهـاتووە، سـەرباری ئەمانـەش چەندین کتێبی تر هەن کە بۆ ئەمی دەگێڕنەوە))[1].

بەم جۆرە دەبینین زانایان و پزیـشکانی نـاو شارسـتانیەتی ئیـسلامیی لـەڕێگای وەرگێڕانی کتێبەکانی (أبقراط) توانییان لایەنی پزیشکی خۆیان بە جـۆرێکی یـەکجار گەورە بەرەوپێش بەرن و بە پشتبەستن بە ئەزموون و داهێنراوە زانـستییەکانی ئـەم

(١) عيون الأنباء، تح: د.نزار رضا، دار مكتبة الحياة، بيروت، (د.ت)، ص٥٣ — ٥٤.

فەیلەسوفە و فەیلەسوفانی تری دوای ئەمیش لە سەردەمی هیلنستی بناغەی ڕابوونی زانستی پزیشکی لە شارستانیەتی ئیسلامیدا دابنێن.

سێیەم: لاوازبوون و داڕمان (قۆناغی هیلنستی Hellenistic Period):

ئەم قۆناغە بە دوا قۆناغی شارستانیەتی یۆنانی دادەنرێت، کە زیاتر بەو بزووتنەوە ڕۆشنبیری و زانستییانە دەگوترێت کە لە سەرەتای هێرشی (ئەسکەندەری مەکدۆنی) بۆسەر ڕۆژهەلات دەست پێدەکات لە ٣٣٦ پ.ز و بە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی (ئۆگستۆس) لە ساڵی ٣٠پ.ز کۆتایی پێدێت، کاتێك سەرجەم ناوچە یۆنانییەکان دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانی و لەپاش ئەمە ئیدی ئەم شارستانیەتە بەشارستانیەتی ڕۆمانی دەناسرێت تاکاتی هاتنی فتوحاتی ئیسلامیی(1).

(ئەسکەندەری مەکدۆنی ٣٥٦ – ٣٢٤ پ.ز)، لە هێرشە گەورەکەیدا بەرەو ڕۆژهەلات تا کەناری ڕووباری سند توانی ئیمپراتۆرییەتێکی فراوان و پان و بەرین دروست بکات کە ناوچەکانی میسر و فارس بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، ئەم هێرشە بووە هۆی ئەوەی قۆناغێکی نوێ لە بوژاندنەوەی شارستانیەتی یۆنانی دەست پێبکات، بەڵام لە دەرەوەی وڵاتی یۆنان، کە تیایدا (ئەسکەندەر) هەوڵی دەدا شارستانیەتی یۆنانی بەشارستانیەتی ڕۆژهەلات تێکەلّ بکات و شارستانیەتی یۆنانی تیادا بڵاو بکاتەوە، بۆیە لەوناوچانەی کە پیایدا تێدەپەڕی لە ڕۆژهەلات، هەوڵی دەدا چەندین شاری یۆنانی بەناوی خۆیەوە درووست بکات، لەوانەش ئەسکەندەرییە لە (میسر و لە دۆڵی فورات و لە ئەوپەڕی باکووری تورکستان و لەسەر کەناری ڕووباری سند و لەسەر کەنارەکانی کەنداوی فارس)، هەریەك لەم شارانەش بەهۆی ئەو داگیرگانەی کە تیایدا بوو لە دانیشتوانی یۆنانی بوونە ناوەندی

---

(١) د. أحمد محمود صبحي و د. صفاء عبالسلام جعفر: م. س، ص ٣٦ – ٣٧ " د. حسين الشيخ: العصر الهللينستي، دار المعرفة الجامعة، ١٩٩٣، ص٣-٧.

بڵاوبوونەوەی شارستانیەتی یۆنانی[1]، لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لەپاش مردنی (ئەسکەندەر)یش گواستنەوەی زانست و شارستانیەتی یۆنانی بۆ ڕۆژهەڵات هەر بەردەوام بوو، چونکە سەرباری ئەم داگیرکارییانە بۆ ڕۆژهەڵات ڕێگای تریش هەبوون بۆ بڵاوبوونەوەی شارستانیەتی یۆنانی لە ڕۆژهەڵاتدا لە دیارترینیان کۆچی بیریاران و فەیلەسوفانی یۆنانی بوو بۆ ڕۆژهەڵات بەهۆی بارودۆخی نالەباری وڵاتەکانیانەوە، بەتایبەتی پاش داگیرکاری ڕۆمانەکان بۆیان. ئەم فەیلەسوف و بیریارانە توانییان قوتابخانەی زانستی لە چەند ناوچەیەکی ڕۆژهەڵات دابمەزرێنن و بەجۆرێ بیکەنە ناوەندی بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی شارستانیەتی یۆنانی لە ڕۆژهەڵاتدا، جگە لەمانەش وەرگێڕانی بابەتە زانستییەکانی ئەم شارستانیەتە لە یۆنانییەوە بۆ زمانەکانی تری ڕۆژهەڵات لە سریانی و لاتینی، یەکێکی تر بوو لە هۆکارەکانی بڵاوبوونەوەی ئەم شاستانیەتە لە ڕۆژهەڵاتدا، لێرەوە چەندین ناوەندی شارستانیەتی یۆنانی لە ڕۆژهەڵاتدا دروست بوو لە دیارترینیان (ئەسکەندەریە و ئەنتاکیە و حەران و روها (أورفة) و نصیبین و جوندیساپور و...هتد) هەروەك لە بەشی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەماندا، لەم بابەتە دەدوێین[2].

ئەسکەندەریە بەتایبەتی لە سەردەمی (بطلیموس سوتیر Ptalemmy Soter ٣٦٠ – ٢٨٣پ.ز)، کە یەکێك بوو لەو چوار سەرکردەیەی ئەسکەندەر کە دەسەڵاتەکەیان پاش نەمانی دابەش کرد، ئەم میسری بەرکەوت و (ئەسکەندەریە)ی کردە ناوەندی دەسەڵاتی خۆی، هەروەها هەوڵێکی یەکجار زۆری دا تا ئەم شارە بکاتە ناوەندی ڕۆشنبیری و زانستی لە شارستانیەتی یۆنانی، تیایدا قوتابخانە و کتێبخانەیەکی گەورەی درووستکرد و بەجۆرێ کە زۆر لە قوتابخانەکانی هەریەك لە (ئەکادیمیای ئەفلاتۆن و لوکییونی ئەرستۆ) پێشکەوتووتر بوو، سەرباری ئەوەی لە

---

(١) د. حسين الشيخ: م. س، ص٤٤ – ٥٧ " محمود فهمي: تاريخ اليونان، مطبعة ومكتبة الغد، الجيزة، مصر، ط١٩٩٩،٢، ص ١٥٥ – ١٦٥،.

(٢) أوليري: إنتقال علوم الاغريق الى العرب، ص١٠ – ٢٢.

کتێبخانەکەیدا زیاتر لە شەسەد هەزار بەرگ* نووسراوی تیادا بوو، بەم جۆرەش (ئەسکەندەریە) لەم قۆناغەدا جێگای (ئەسینا)ی گرتەوەو بووە ناوەندی شارستانیەتی یۆنانی، ئەوەی زیاتر یارمەتی ئەم شارەی دا تابگاتە ئەو ئاستە جگە لەو هۆکارانەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێی دا، هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافی و ستراتیژی ئەم شارە بووە کە کەوتووەتە نێوان هەرسێ کیشوەری ئەوکات و هەروەها ئاسانی ڕێگای پێ گەیشتنی لە هەردوو ڕێگای وشکانی و ئاوی بۆ هەریەك لە هەرێمەکانی چین و هیند و شێوە دوورگەی عەرەب[1].

لایەنی شارستانیەتی لەم قۆناغەدا گەشەسەندنێکی یەکجار گەورەی بەخۆیەوە بینی، ئەمەش بەهۆی کۆمەڵە هۆکارێکەوە بوو لە دیارترینیان ئەو پاشماوە کلتوورییە شارستانیەتە بوو کە لە قۆناغەکانی پێش خۆیەوە بۆ ئەم قۆناغە وەك کلتوور مابوویەوە، هەوەها تێکەڵبوونی شارستانیەتەکە بە شارستانیەتی ڕۆژهەڵات و پاشان ئەو بۆچوون و بیرەنوێیانەش کە ڕۆمانییەکان لەکۆتاییەکانی ئەم قۆناغە و سەرەتای سەردەمی ڕۆمانیدا دایانهێنا، تێکەڵ بەم شارستانیەتە بوون[2].

لەم قۆناغەدا گەلێ فەیلەسوف و بیریار و زانا دەرکەوتن، کە ڕۆڵی دیاریان هەبوو لە داهێنان و پێشخستنی زانست لەم شارستانیەتیەدا، بە تایبەتی لەم قۆناغەدا، بەڵام ئێمە هەوڵ ئەدەین زیاتر لەوانەیان بدوێین کە بەرهەمەکانیان و بیرەکانیان کاریگەری تەواوی لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی هەبووە و لە دیارترینی ئەوانەش:

---

* سەرباری ئەوەی سەرچاوەکان جەخت لەسەر ئەم ژمارەیە دەکەنەوە، بەڵام بە بۆچوونی ئێمە ئەم ژمارەیە زیادەڕەوی تیادایە بۆ ئەو کات، بەڵام دەکرێت بڵێین ژمارەیەکی زۆری کتێبی تیادابووە!!.

(١) د.م حمد محمود عبدالحميد: مدرسة الإسكندرية الفلسفية، دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر، الاسكندرية، ط١، ٢٠٠٤، ص١٢ – ١٩" ه. ايدرس بل: مصر من الاسكندر الى الفتح العربي، تر. د.عبداللطيف أمد علي، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٣، ص٤٤ – ٥٢.

(٢) د. أحمد محمود صبحي و د.صفاء عبالسلام جعفر: م. س، ص ٣٦ – ٣٩.

(ئەقلیـدس Euclid ٣٦٥ – ٣٠٠ پ.ز) ئـەم فەیلەسـوفە لـە ئەسـکەندەریە لـە دایك بووە و لە ئەسینا خوێندوویەتی، پاشان لەلایەن (بەتلیمۆس)ەوە گرنگـی زۆری پێئەدرێ، لێـرەوە (ئەقلیـدس) بـە دیـارترین کەسـایەتی قوتابخانـەی ئەسـکەندەریە دەناسرێت، سەرباری ئەمانەش لە بواری زانستدا بە دیارترین زانای بیرکاری دائەنرێ کە کاریگەری لەسەر جیهان هـەبووە و هـەروەها گرنگـی بـەکاری ڕێکخستن دەدا لـە بـواری (لۆژیـك)دا، بـە تایبـەتی بـۆ بـواری ئەنـدازیاری، ئەنـدازیاری لەسـەر کۆمەڵـە سیستمێکی بەڵگەیی داڕشت لە زاراوەکانی ئەندازیاری وەك خاڵ هێڵ و ڕاستە، جگـە لەمانەش بۆ سەلماندنی بەڵگەکانی خۆی هەمووکات پشتی بە بە مەرجەکانی ئەرستۆ دەبەست لە بواری زانستی بەڵگەییدا [1].

(ئەقلیدس) ناوبانگی تەواوی بە کتێبەکەی (الاصول Elements) دەرکرد، کە بە باشترین سەرچاوەی ئەندازیاری دادەنرێت، بەتایبەتی بـۆ زانایـانی شارسـتانیەتی ئیسلامیی کە سـوودێکی زۆریـان لێـی وەرگـرت و کاریگـەری لەسـەریان هـەبوو، لـەم بارەیەوە (إبن الندیم) دەڵێت: ((نـاوی ئـەم کتێبـە (اسرشـیا)یـە و مانـای بنـەماکانی ئەندازیاری دەگەیەنێت، ئەم کتێبە (حجاج بن یوسف بن مطر) دووجار وەری گێڕاوە، یەکەمیان بە (الهاروني) ناودەبرێت، واتە لە سەردەمی (هارون الرشید) دا و دووەم بە (المأموني) ناودەبرێت، واتە لە سـەردەمی (مـأمون) دا، جـارێکی تـریش (اسـحق بـن حنین) وەریگێڕاوە و (ثابت بن قرة الحراني) چاکسازی تیادا کردووە))[2] لەپاش ئەمە (إبن الندیم) باس لە ژمارەیەکی زۆر لە وەرگێڕ و لێکۆڵـەر و شـیکارکەری ئـەم کتێبـە دەکات. هەروەها (إبن خلدون) لەبارەی ئەم کتێبەوە دەڵێت: ((کتێبی (الاصول) یان (الارکـان)، سـاناترین و پـڕ زانیـاری تـرین بابەتێکـە کـە لـە کتێبـی یۆنانییـەوە لـە سـەردەمی (ابـو جعفـر منـصور)دا وەرگێڕدرابـێ، ئـەم کتێبـە نوسـخەکانی جیـاوازە ئەمەش بەپێی جیاوازی وەرگێڕەکانی دەگۆڕدرێـت، کـە چـەندین جـار وەرگێـڕدراوە

---

(١) R.W.LIVINGSTONE ,OP.CIT .Pp22o – 223 " د. یاسین خلیـل: م. س، ص٤٣.

(٢) الفهرست، دار المعرفة، بیروت، ١٩٧٨، ص٣٧١.

لەوانە (اسحق بن حنين و ثابت بن قرة و يوسف بن حجاج)، هەروەها ئەم کتێبە لە پانزە بەش پێکدێت، هەندێ لە خەڵکی کورتیان کردۆتەوە وەك ئەوەی (أبن سینا) کردوویەتی لە کتێبی (تعاليم الشفاء) و (إبن الصلت) لە کتێبی (الاقتصار)، بەڵام ئەم کتێبە بنەمای ڕەهای ئەندازیارییە))[1].

گرنگی ئەم کتێبە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە (ئەقلیدس) هەوڵیداوە لە ڕووی لۆژیکەوە بابەتە ئەندازیارییەکانی ناوی ڕێك بخات، لێرەشەوە پشتی بەستووە بە بەڵگە هێنانەوە بۆ سەلماندنی ڕاستی دەرەنجامەکانی، لەم کتێبەدا (ئەقلیدس) چەندین نموونەی بەرز دەهێنێتەوە کە بە بنەمای هەریەك لە زانستی بیرکاری و ئەندازیاری دادەنرێن، نەك تەنها بۆ سەردەمی خۆی، بگرە تا سەردەمی ئەمڕۆشمان[2]، لە گریمانە و نموونەکانیدا دەڵێت: ((ئەگەر هێڵێکی ڕاست دوو هێڵی تەریبی بڕی، سەرجەمی گۆشە ناوخۆییەکان لەهەمان لادا کەمتر بوو لە دووستوونەکە، ئەوا ئەودوو هێڵە ڕاستە ئەگەر بەبێ سنوور درێژبوونەوە لەسەر هەمان ئەولایە یەکدەگرنەوە کە تیایدا گۆشەکانی کەمتر بوون لە دووستونەکە)). لە گریمانەیەکی تردا دەڵێت: ((ئەگەر هاتوو ستوونێ لەسەر سێگۆشەیەکی گۆشەوەستاو هاتە خوارەوە، ئەوا ئەو سێگۆشە نوێیانەی لەلای ستوونەکەوە دروست دەبن هەموویان هاوشێوەی هەموو ستونەکە دەبن، هەریەکێکیش لەو سێگۆشانە لە گەڵ ئەوانی تردا هاوشێوە دەبن))[3].

یەکێکی تر لەو فەیلەسوف و بیریارە گەورانەی ئەم قۆناغە کە کاریگەریی گەورەیان هەبوو لەسەر زانایانی مسوڵمان و لە پێشکەوتنی لایەنی زانستی لە شارستانیەتی ئیسلامیدا (ئەرخەمیدس Archimides ٢٨٧ – ٢١٢ پ.ز)ە، ئەم

(١) المقدمة: دارالقلم، بيروت، ط٥، ١٩٨٤، ص٤٨٦.

(٢) أوليري: إنتقال علوم الإغريق الى العرب، ص٤٢.

(٣) الشكري: م. س. ص١١٧-١١٨ " R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp221 – 222.

کەسایەتییە لەشاری (سیراکوزا*) لەدایك بووە و سەرەتا بیرکاری و گەردووناسی و ئەندازیاری خوێندووە و پاشان بۆ زیاتر برەودان بە زانستەکانی سەردانی (ئەسکەندەریە)ی کردووەو لەوێ لەلای دیارترین زانایان و بیریارانی قوتابخانەکەی خوێندویەتی، پاشان گەڕاوەتەوە بۆ شارەکەی خۆی و لە ساڵی ٢١٢پ.ز لە دەرەنجامی ئەو ئابلۆقەیەی لەلایەن (مارکللوس)ی سەرکردەی ڕۆمانەکانەوە دخرێتە سەر شارەکەیان، دەکوژرێت[١].

داهێنراوەکانی ئەم فەیلەسوفە گەلێك زۆرن لەبوارەکانی میکانیك و بیرکاری و ئەندازیاری، گەر تەنها باس لە داهێنراوەکانی بکەین ڕەنگە چەندین بابەت و کتێبی تایبەت بەخۆی بوێت، بەڵام ئێمە لێرەدا بۆ بەرچاوڕوونی هەوڵدەدەین بە چەند دێڕێکی پوخت لەو داهێنروانە دەدوێین کە تیایدا زیاتر مەبەستمان لەو لایەنە فیکری و زانستییانەی ئەم کەسایەتییەیە کە کاریگەری لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی هەبووە[٢].

(إبن القفطي) دەڵێت: ((ئەم کەسایەتییە یۆنانییەك بوو کە لە میسر ژیاو لەوێ زانستی خۆی پێگەیاند و لێیانەوە زۆر شت فێر بوو لە هونەرەکانی ئەندازیاری کە ئەوان لە کۆنەوە لەسەری بوون، هەروەها چەندین کتێبی جوان و پلەبەرزی هەیە))[٣].

(إبن الندیم) دەڵێت: ((چەند کەسێکی جێ باوەڕ پێیان ڕاگەیاندووم کە ڕۆمانەکان پانزە باریان لە کتێبەکانی ئەرخەمیدس سووتاندووە، ئەمەش هەواڵێکە شیکاری زۆری دەوێت، بەڵام ئەو کتێبانەی کە ئێستا ئامادەیە لە کتێبەکانی، کتێبی (الکرة و الاسطوانة) کە دووبەشە، کتێبی (تربیع الدائرة) یەك بەشە، کتێبی (تسبیع

---

* یەکێکە لە ناوەندەکانی شارستانیەتی یۆنانی کۆن، ئێستا سەر بە دورگەی (صقلیة)یە لە ئیتاڵیا، لە کۆندا گرنگترین شارەکانی (صەقلیە) بووە، بڕوانە: المنجد في الاعلام، م. س، ص٣٢٠.

(١) الشکري: م.ن. ص١٢١ – ١٢٢.

(٢) د. یاسین خلیل: م. س. ص٤٤.

(٣) أخبار العلماء، ص٣٣.

الدائرة) یەك بەشە، کتێبی (الدوائر المماسة) یەك بەشە، کتێبی (الخطوط المتوازنـة)، کتێبی (المأخوذات في أصول الهندسة)، کتێبی (المروضات)، کتێبی (خواص المثلثات القائمـة الزاویـة) یـەك بەشـە و کتێبـی (آلـة سـاعات المـاء الـتي ترمـي بالبنـادق)یـەك بەشە....))[1].

لێکۆڵینەوەکانی (ئەرخەمیدس) چەندین بواری گرتووەتەوە، لەوانە ئەندازیاری و گەردووناسی و میکانیکـا، بـەوە جیادەکرێتـەوە کـە لـە بـارەی (الکـرة والاسـطوانة) بابەتی نووسیوە، بە بەڵگـەی ئەنـدازیاریی ورد، لـە کتێبـی (الحلزونیـات) باسـی لـەو دەرەنجامانە کردووە کە لە کتێبەکەی پێشووی لە بـارەی (الکـرة و الاسـطوانة) پێـی گەیشتبوو، بۆیە (حلزونیات) بەناوی (ئەرخەمیدس) ناونراوە بە (حلزون ارخمیدس).

(ئەرخەمیدس) بەهەمان شێوە لە باسکردنی بابەتە فیزیاییەکاندا بە پێـشەنگ و تاك دادەنرێت، بە بەڵگە وردەکانی لەبارەی فیزیاوە، هەروەك توانی چەندین زانـست و لقی نوێ لە بواری زانستی میکانیکدا دابهێنێ، هەروەها بە لێکۆڵینەوە لە قـەبارە و تەنە جێگیرەکان (Statics) دوواوە، توانی ڕێسایەکی گرنگی فیزیـایی دابنێـت کـە دەڵێت: ((ئەگەر قەبارەیەك بکەوێتە ناو شلەیەکەوە و هەموو قەبارەکە یان بەشـێکی ئەو قەبارەیە لەو شلەیەدا نوقمبو ئەوا بەهێندەی کێـشی ئـەو قەبارەیـە ئـەو شـلەیە بەرزدەکاتەوە یان فڕێی دەدات)).

سەرباری ئەمانە چەندین داهێنـراوی تـر هەیـە کـە دەدرێتـە پـاڵ ئەرخەمیـدس، لەوانە داهێنـانی کاتـژمێری خـۆری و داهێنراوەکـانی تـری لـە بـواری کەشـتیوانییدا، هەروەها داهێنانی ئاوێنەی سوتێنەر و چەندین ئامێری جەنگی و چەندانی تریش[2].

یەکێکی تر لە کەسایەتییە دیارەکانی ئەم قۆناغە کە کاریگـەی لەسـەر زانایـانی مسوڵمان لە شارستانیەتی ئیسلامیدا هەبووە (ئـەپۆلۆنیۆس Apollonius ٢٦٠ – ٢٠٠پ.ز)ە، ئــەم کەســایەتییەش ســەردانی ئەســکەندەرییەی کــردووە و تیایــدا

(١) الفهرست، ص ٣٧٢.

(٢) R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp223–227 " د. حسين الشيخ، م. س، ص١٣٠ " د. ياسين خليل: م. س،ص٤٥.

خوێندووییـەتی، لـەدیارترین بەرهەمـەکانی ئـەم فەیلەسـوفە کتێبـی (المخروطـات Conics)ە، کـە هاوشـێوەی کتێبـی (الاصـول)ی (ئەقلیـدس)ە، بـەو پێیـەی کـە لەلایەك کتێبێکی کۆکراوەیە و لە لایەکی تریشەوە پسپۆڕێکی تاکانەیە لە پارچەکانی (المخروطات)، ئەم کتێبـە کۆکراوەیـە کـە لـەو لایەنـە زانستییانەی پێـشینەکانی لـە بواری (المخروطات) بەدەستیان هێناوە، سەرباری ئەوەی چەندین داهێنانی نوێی لـە بابـەت و شـێوازی چارەسـەردا خـستووەتە سـەری، ئـەم کتێبـە لـە هەشـت بـەرگ پێکدێت، حەوتیان دیارە بەڵام هەشتەمیان تا ئێستاش نادیارە[1].

هـەروەها لـە بـواری گەردووناسـیدا لـەم قۆناغـەدا چـەندین زانـا و فەیلەسـوفی گەورە دەرکەوتن کە بە پێشەنگ دادەنرێن لەوانەش:

(هیپـسیکلیس Hipsicles لــە دەوروبــەری ١٨٠ پ.ز)، لــە ئەســکەندەریە دەرکەوت، دابەشکردنی بازنە بۆ (٣٦٠) پلەو هەروەها هەربەشـێك بازنـە بـۆ شەسـت پلـە یەکێکـە لـە بۆچـوونە دیارەکـانی ئـەم فەیلەسـوفە. هــەروەها (هیپـارخوس Hipparchus لەدەورو بەری ١٢٥ پ.ز) یەکێکی ترە لە فەیلەسوفانی ئەم قۆناغـە هەرچەندە سەر بە قوتابخانەی ئەسـکەندەریە نـەبوو و خـەڵکی نیـشتمانی (رودس*) بوو، ئـەم فەیلەسـوفە تـوانی پێوانـەی گۆشـەکان و دوورییـەکانی بازنـە بدۆزێتـەوە، لەپاش ئەمانەوە زانایانی مسوڵمان (مینیلاوس Menelaus)یان ناسی[2]، هەروەك (إبن الندیم) لەبارەیەوە دەڵێـت: ((ئـەم کەسـایەتییە لـە پـێش بەتلێمۆسـەوە بـووە، چونکە ناوی لە کتێبی (المجـسطي) بەتلێمۆسـدا هـاتووە، هـەروەها چـەندین کتێبـی هەیە لەوانە (الاشکال الکریمة)، (في معرفة کمیة تمیز الاجرام المختلطة)، ئەوکارەی کە

---

(١) أوليري: إنتقال علوم اللأغريق الى العرب، ص٤٤" د. حسين الشيخ، م. س، ص١١٩.

* دوورگەیەکی شاخاوی یۆنانی بووە و بە یەکێك لە گرنگترین دوورگەکانی دودیکانیز لـە دەریـای ئیجە دادەنرێت، بڕوانە: المنجد في الاعلام، م. س، ص٢٦٨.

(٢) أوليري: إنتقال علوم الإغريق الى العرب، ص٤٥ — ٤٦.

بۆ پادشا (تۆماتیانۆس) له کتێبی (الاصول الهندسية) کردی و.... هتد))[1]. هەروەها ئەم کەسایەتییە هەروەك زانراوە هەستاوە بە چەندین لێکۆڵینەوەی گەردووونناسی.

له دیارترین فەیلەسوفانی و بیریاران لە بواری لێکۆڵینەوەی گەردووونناسیدا (بەتڵیمۆس کولودیوس Claudius Ptolemiu ٨٧ – ١٦٥ ز)، دەرکەوت کە لە بنەچەدا یۆنانی بووە و لە میسر لەدایك بووە و لە ئەسکەندەریە درێژەی بە زانست و خوێندنەکەی داوە، بە تایبەتی لە بوارەکانی جوگرافیا و گەردووونناسیدا ناوبانگی دەرکردووە و لەم بوارانەدا لێکۆڵینەوەی یەکجار زۆری هەیە[2].

(بەتڵیمۆس) دائەنرێ بەدیارترین جوگرافیناسی سەردەمی خۆی، بەتایبەتیش هەروەك لە کتێبەکەی بە ناونیشانی (کورتەی جوگرافیا Geographik Hughegisis) کە بە باشترین پێشینەی مێژوویی دادەنرێت لە بواری سەرچاوەی زانستی جوگرافیادا، لەم کتێبەدا (بەتڵیمۆس) جەختی لەسەر ئەوە کردووەتەوە کە شار و شارۆچکە زانراوەکانی سەردەمی خۆی لەسەر نەخشە بە پێی هێڵەکانی پانی و درێژی دیاری بکات. پاشان چەندین خشتەو نەخشەی بۆ هەریەك لەو شارانە درووست کردووە، کە لە ٨٠٠٠ شوێن و شار و دەریا.....هتد زیاترن[3]، هەروەك ئەم کتێبە بەسەرچاوەیەکی مێژوویی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتیش ئەژمار دەکرێت، چونکە باسی لە وڵاتی نێوان دوو ڕووبار کردووە و شارەکانی دیاری کردووە، هەروەها خشتەیەکی بە ناوی پادشایانی بابلی و فارسی و ساڵی حوکمیان و فەرمانڕەوایەتییان دیاری کرد و هەر لە سەردەمی پادشای بابلی (نبوناسر ٧٤٦–٧٣٤ پ.ز)، هەروەها سەرجەم پیاوانی ئاینی ڕۆمانی (أباطرة الرومان)، تا سەردەمی ئیمپراتۆری ڕۆمانی (انتۆنیۆس بایۆس ١٣٨–١٦١ ز)، ئەم خشتەیەش لەلایەن لێکۆڵیارانی ئەو ماوە مێژووییەوە بە (یاسای بەتڵیمۆس Potlimos Canon)ناسراوە، زانایانی جوگرافیناس لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا، لەکاتی دانانی کتێبەکانیاندا، پشتیان بەم سەرچاوەیە

---

(١) الفهرست، ص٣٨٨.

(٢) الشكري: م. س، ص١٢٥.

(٣) الشكري: م. س، ص١٢٥.

بەستووە و کاریگەری لەسەریان هەبووە، لەپێش هەمووشیانەوە جوگرافیناسی گەورە (ابو جعفر محمد بن موسى الخوارزمي) کە لە ساڵی (٢٣٦ك/٨٥٠ز) کۆچی دوایی کردووە و یەکێك بووە لە ئەستێرەناسەکانی خەلیفە (مأمون)، هەروەها خاوەنی کتێبی (صورة الأرض)ە، کە سوودی لە نەخشەکانی ناو ئەم کتێبە وەرگرتووە و بە هەندێ دەستکاری کەمەوە لە کتێبەکەیدا دایناوەتەوە [١].

یەکێکی تر لە دانراوەکانی (بەتڵیمۆس) کە ناوبانگێکی زۆرگەورەی پێ پەیداکرد کتێبی (المجسطي He Mesgest Astronomy)، ئەم کتێبە بە پوختەی زانیارییەکانی جیهانی کۆن و شارستانیەتی یۆنانی دادەنرێت لە بارەی زانستی گەردووناسییەوە، سەرباری ئەوەی ئەم کتێبە بە قووڵی لە بۆچوون و ڕەسەنایەتی بابەتی نوێ دەناسرێتەوە [٢].

سەرباری ئەوەی (بەتڵیمۆس) زۆرێك لە زانیارییەکانی خۆی بەتایبەتی لە گەردووناسی یۆنانی (هیپارخۆس ١٦١ – ١٢٦ پ.ز)، وەرگرتووە و پشتی بە زانیارییەکانی هەندێ لە گەردووناسی بابلی وەك (کدینو Kidinu)، و(نیو– ریمانی Neu -Remani) وەرگرتووە.

لەم کتێبەدا (بەتڵیمۆس) چەندین بیروبۆچوونی تایبەتی لەبارەی هەسارەکان و گەردووناس دەربڕیوە، بنەمای تیۆرییەکەی بریتییە لەوەی کە (زەوی ناوەندی جیهانە)، لەسەر ئەم بنەمایەش سیستەمەکەی خۆی تایبەت بە لێکدانەوەی گەردوون دادەڕێژێ کە بە (سیستەمی بەتڵیمۆس Potlimos System) ناسراوە، پوختەی ئەم سیستەمەش ئەوەیە کە زەوی ناوەندی گەردوونە و پاشان مانگی بە دەوردا دەسوڕێتەوە و پاش ئەمیش عەتارد و زوهرە و خۆر و مەریخ و مشتری و زوحەل

(١) أوليري: إنتقال علوم الإغريق الى العرب، ص٤٧ " بۆ زیاتر شارەزا بوون بڕوانە: الخوارزمي: صورة الأرض من المدن والجبال و البحار و الجزائر و الأنهار، إستخرجه من كتاب (جغرافيا) الذي ألفه بطليموس القلوذي نشرها وصححها هانز ظون ميذك (Hansvonn Mzk)، ليبسك ١٩٢٦، إعادت نشره بالأوفسيت مكتبة المثنى ببغداد سنة ١٩٦٠م.

(٢) د. محمد محمود عبدالحميد: م. س، ص٤٢ – ٤٥.

دێت، هەروەها پێی وایە کە زەوی جێگیرەو ناگۆڕێت، بۆ ئەمەش بەڵگەی ئەوە دەهێنێتەوە کە ئەگەر تەنێك بەئاسماندا بەشێوەیەکی شاقوڵی ستوونی بە ئاسماندا هەڵبدەین دەبینین ڕاستەوخۆ دەکەوێتەوە شوێنی خۆی، ئەمەش بەواتای ئەوە دێت کە زەوی جێگیرە، چونکە ئەگەر وانەبێ ئەوا ئەو شتەی کە هەڵمان دا ناکەوێتەوە سەر هەمان شوێن(١).

دانراوەکانی ئەم فەیلەسوفە کاریگەری یەکجار زۆری هەبوو لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی بەتایبەتی لە بواری گەردووناسیدا و لەڕێگای کتێبی (المجسطي)، کە چەندین جار وەرگێڕادراوەتە سەر زمانی عەرەبی و لێکدانەوەی بۆ کراوە(٢)، بەجۆرێ گرنگی بەم کتێبە درا تەنانەت لەکاتی سەردەمی ڕێنیسانسدا لە ئەوروپا کاتێك بەدوای سەرچاوە ڕەسەنە یۆنانییەکەی ئەم کتێبەدا گەڕان، دەستیان نەکەوت، بۆیە باشترین سەرچاوەیەك کە سوودیان لێیەوە وەرگرت وەرگێڕدراوە عەرەبییەکەی ئەم کتێبە بوو، لەم بارەیەوە (إبن النديم) دەڵێت: ((بەتلیمۆس لە سەردەمی هەردوو ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی ئەدریانۆس و ئەنتۆنیۆسدا هەسارەناس بووە، بۆیە پێدەچێت کتێبی(المجسطي) بۆ یەکێکیان نووسیبێت، ئەم کتێبە لە سیانزە بەش پێك هاتووە، هەروەها یەکەم کەسێك کە گرنگی پێداو هەوڵی دا وەربگێڕدرێتە سەر زمانی عەرەبی، (يحيى بن خالد البرمكي) بوو، سەرەتا کۆمەڵێك بۆیان شی کردەوە بەڵام پێی ڕازی نەبوو، بۆیە ناردی بۆلای (صاحبی بيت الحكمة) و ئەوانیش بۆیان وەرگێڕاو لێکدانەوەیان بۆکرد، هەروها دەگوترێت کە حجاج بن یوسف یش وەریگێڕاوە))(٣).

هەر لە بواری گەردووناسی و بیرکاری و جوگرافیادا لەو سەردەمەدا فەیلەسوفێکی تر دەرکەوت ئەویش (ئەراتۆسسینیس Eratosthenes ١٩٢ – ٢٧٤پ.ز)، ئەم کەسایەتییە سەرەتا لە (ئەسینا) خوێندویەتی و پاشان بۆ زیاتر

---

(١) الشكري: م. س، ص١٢٦ – ١٢٧ " د. ياسين خليل: م. س، ص٤٧.

(٢) أوليري: إنتقال علوم الإغريق الى العرب، ص٤٧.

(٣) الفهرست، ص٣٧٤.

وەرگرتنی زانستەکانی سەردەم چووەتە (ئەسکەندەریە)و لەوێ زانستەکان فێر بووە، دیارترین داهێنراوەکانی ئەم فەیلەسوفە لە بواری جوگرافیادایە، کە هەوڵیداوە تەواوی زەوی پێوانە بکات و وڵاتانی هەڵسەنگاندووە و هەروەها لە بۆچوونەکانی ئەوە بووە کە وتوویەتی زەوی خڕە و پاشان کردوویەتی بە چەند خولگەیەکەوە(1).

هەروەها لە بواری میکانیکی پراکتیکی (هیرۆن Heron)ی ئەسکەندەری لە نیوەی دووەمی سەدەی یەکەمی زاینی دەرکەوت. ئەم کەسایەتییە گرنگی بە دروستکردنی ئامێر دەدا لە ژێر ڕۆشنایی پرەنسیپێکی فیزیایی ئاشکرا کە پرەنسیپی (سیفۆن Sipfon)ە و پرەنسیپی بەدەستهێنانی وزە لە ڕێگای هەوای گەرم، هیرۆن ئەم دوو پرەنسیپەی بەسەر چەندین ئامێردا تاقی کردەوە، کە تێیدا توانی هێزی جوڵێنەر بەدەستبهێنێ لە ڕێگای جێبەجێ کردنی بنەمای درێژکردنەوەی هەوای گەرم(2).

لە بواری بیرکاریدا (دیوفنتس Diophantos لە دەوروبەری ٣٢٥-٤٠٩ز)دەرکەت ئەم کەسایەتییە توانی لە ڕووی (حساب و جبر) سیستەمێکی نوێ دابێنێت کە لە ناوەڕۆکدا لەگەڵ ڕێسا یۆنانییەکاندا جیاوازبوو، گریکەکان گریمانەیان بە بنەمایەك دادەنا بۆ گەیشتن بەڕاستییەکان لە ڕێگای بەڵگە هێنانەوە، بەڵام (دیوفنتس)، پێی وابوو کە دەبێت زانراوەکان بنەمابن بۆ ئاشکراکردنی نادیارەکان لەبواری بیرکاریدا(3).

هەروەها لەو سەردەمەدا لە بواری زانستی پزیشکیدا ژمارەیەکی زۆر لە فەیلەسوفان و زانایان دەرکەوتن لە دیارترینیان: (دیسقۆریدس Dioskorides)، ئەم پزیشکە لە شاری (عین زربە*) لە سەدەی یەکەمی زاینی ژیاوە و لە ساڵانی (٧٧

---

(١) د. یاسین خلیل: م. س، ص٤٧.

(٢) أولیري: إنتقال علوم الإغریق الی العرب، ص٤٥ - ٤٦.

(٣) R.W.LIVINGSTONE,OP.CIT.Pp134 – 135.

* یەکێکە لە شارەکانی کیلکیا و دەکەوێتە بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتییەوە لە نزیك گرسوس لە ئاسیای بچووك (تورکیای ئێستا). الشکري: م. س، ل ١٣٤ " المنجد في الإعلام، ص٣٨٢.

یـان ٧٩ ز) کۆچـی دوایـی کـردووە، لـە سـەردەمی ئیمپڕاتۆریـەتی ڕۆمـانی (نـیرۆن Neron)دا پزیشك بووە لە سوپای ڕۆمانیدا، ئەم کەسایەتییە پزیـشکێکی شـارەزاو و دەرمانـسازێکی بێهاوتـا بـووە، چـەندین لێکۆڵینـەوەی لەسـەر ئـاژەڵ و هـەروەها ڕووەك کردووە و هەوڵیداوە تەمەنیان و جۆرەکانیـان و کـاتی پێگەیـشتنیان و کـاتی وشکبوونەوەیان و سوودەکانیان دیاری بکات و لە دەرمان دروست کردنـدا بـەکاریان بهێنێت، ئەم فەیلەسوفە بـەوە ناسـراوە تـا دەرمـانێکی تـاقی نەکردبێتـەوە و دڵنیـا نەبووبێت لێی بەکاری نەهێناوە و بە نەخۆشی نەداوە[1].

(دیسقوردیوس) چـەندین کتێبـی هەیـە لـە دیارترینیـان کتێبـەکانی (الحـشائش الادویة Matcria Madicu) و کتێبـی (هیـولي عـلاج الطـب Deoseridis de Simplicibys)، لـەم کتێبانەیـدا (دیـسقۆردیۆس) زۆر بـەوردی باسـی چـەندین دەرمـانی کـردووە کـە لـە ئـاژەڵ و ڕووەك دەردەهێنـرێن و هـەروەها بەشـێوازی ڕەنگـاوڕەنگ و بـە ڕوونکردنـەوە باسـی لـە چـۆنیەتی بـەکارهێنانی یـان خـواردنی کردووە.

ئـەم کەسـایەتییە بـە بەرهەمـەکانی تـوانی کاریگـەری لەسـەر شارسـتانیەتی ئیـسلامیی هـەبێت و لەلایـەن زانایـانی مـسوڵمانەوە ناسـراوە و لـە بەرهەمەکانیانـدا ئاماژەیان پێی دەدا بۆ یەکەمجار کتێبەکانی لە سەردەمی خەلیفە(المتوکل علی الله)، لەلایەن (ستغانوس بن باسـیلوس) کـە لەلایـەن عەرەبـەوە بـە (اصـطفن بـن باسـیل) ناسراوە، وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبی، پاشان (حنین بن اسحق) پێداچـوونەوەی بە وەرگێڕانەکەیدا کردووە و ڕێگەی پێداوە[2]، لەبارەی ئەم کەسایەتییەوە (إبن أبـي اصیبعة) دەڵێت: ((دیسقوردیوس لە دوای (أبقراط) هـاتووە و هـەروەها شـیکارکەری کتێبەکانی بووە، ئەم کەسایەتییە خـاوەنی دەوونێکـی بـەرزی خزمـەتگوزاری خـەڵك بـووە، بەشـاراندا گـەڕاوە و زانـستی دەرمانـسازی لـە وشـکانی و بیابـان و دەریـا دەرهێناوە و وێنەی بۆ کێشاون و تـاقی کردوونەتـەوە و ئامـاژەی بـە سـوودەکانیان

---

(١) الشكري: م. س، ص ١٣٤ – ١٣٥.

(٢) م. س، ص١٣٦.

داوە، ئەگەر ئەو تاقیکردنەوانە سەرکەوتوو بوایە ئەوا جێگیری دەکرد، کەواتە سڵاو بێت لەو دەروونە بەرزەی کە ماندوو دەبوو لە پێناو گەیاندنی خزمەتگوزاری بە سەرجەم خەڵکی))[1].

هەروەها کەسایەتییەکی تری بواری پزیشکی ئەم سەردەمە، (جالینۆس Galenos ١٣١ – ٢٠١ز)ە، کە چەندین پاشماوەی گەورەی لە سەرجەم لقەکانی پزیشکیدا بۆ بەجێهێشتووین، ئەمیش بە پشتبەستن بە ئەزموونی پێشینی خۆی لە بواری پزیشکی و هەروەها تاقیکردنەوەکانی خۆی لەو بوارەدا، بەجۆرێ کە دانراوەکانی بە فەرهەنگی گەورەی پزیشکی وێنادەکرێت، بە لێکۆڵینەوە نەشتەرگەری و توێکارییەکانی ناوبانگێکی گەورەی دەرکرد، بەتایبەتی پاش ئەوەی سوودێکی گەورەی لە توێکارە بەناوبانگ و کارەگەورە پزیشکییەکانی پێش خۆی وەرگرت، نەك بە تەنها لە ئەسکەندەریە و قوتابخانەکەی بگرە لە سەرجەم شارەکانی تریش کە لە پێش ئەوەوە بە بواری پزیشکی توێکارییەوە خەریك بوون، لە سەردەمانێکی زۆر کۆنەوە بەڵگەی بەنرخی کۆکردەوە[2]، لەو کەسە دیارانەش کە (جالینۆس) سوودی گەورەی لێوەرگرتن (هیرۆ فیلۆس Herophilus of Chalesdon)، کە بە پێشەنگ دادەنرێت لە بواری توێکاریدا لە شارستانیەتی یۆنانیدا، هەروەها سوودی لە (ئارستراتۆس Erisastratus) وەرگرت کە بە دامەزرێنەری زانستی فەلسەفەی توێکاری بەراوردکاری دائەنرێ، هەروەها زۆرباوەڕی بەو تیۆرە باوەی سەردەمی خۆی هەبوو کە دەڵێ: بوونەوەری زیندوو دابەش دەبێ بەسەر سێ جۆردا کە مرۆڤ و ئاژەڵ و ڕووەکە، مرۆڤ بەهێزی عەقڵ لە ئاژەڵ جیادەکرێتەوە، ئاژەڵیش بە جوڵە و گواستنەوە لە جێگایەکەوە بۆ جێگایەکی تر لە ڕووەك جیادەکرێتەوە، ڕووەکیش لە هێزێکی نوستوودا کۆدەبێتەوە، بەپێی ئەم بنەمایەش دەروونی مرۆڤ خاوەنی هێزێکی نووستوو و عاقڵ و جوڵاوە، بۆ ئەم هێزەش ئەندام و ئامێر هەیە لە لەشی مرۆڤدا، (جالینۆس) ئەمەشی بە ئامێرەکانی

---

(١) عيون الأنباء، ص٥٨.

(٢) السير جون. أ. هامرتن: م. س، ص ١٦٦.

هـەزم و هەناسـەدان و دەماغـەوە دەبەسـتەوە، (جگـەر و دەمارەكـان) بـريتين لـە ئامێرى سەرەكى ژيانى ڕووەكى مرۆڤ، وە (دڵ و سى و شـادەمارەكان)ى دادەنـا بـە ژيـانى ئـاژەڵى مـرۆڤ، وە بارەگـاى ژيـانى عـاقڵى مـرۆڤ بريتييـە لـە مـۆخ و ئـامێرى دەماغ[1].

پزيشكان و زانايانى مـسوڵمان هـەر لـە زووەوە نووسـراوەكانى (جـالينۆس)يـان ناسـى و سـوودى زۆريـان لێـى وەرگـرت، (ابـن أبـي اصـيبعة) جگـە لـە باسـكردنى كتێبەكانى و دانراوەكانى شيكاركردنى ئەو كتێبانە، باس لـە بـەربڵاوى ئـەو كتێبانـە دەكات بەدەستخەڵكەوە لە سەردەمى خۆيدا[2].

بەم جۆرە ئـەم زانـستانە لـە شارسـتانيەتى يۆنـانى لـە دواى ئەمانـەوە و پـاش دروستكردنى (كەستەنتينيە)و بەهێزبوونى ئيمپڕاتۆرييەتى ڕۆمانى، بەرەو شـاردنەوە و لاوازى چـوون هـەروەك لێـى دوايـن، تـا دەركـەوتنى شارسـتانيەتى ئيـسلاميى لـە سەردەمى يەكەمى عەبباسى و ئەمـەش لـە ڕێگاكـانى فتوحـاتى ئيـسلاميى و تێكـەڵ بوونى نەتەوەكانى نا عەرەب و نا مسوڵمان بەو شارسـتانيەتە و بڵاوكردنـەوەى ئـەم شارسـتانيەتە لـەو سـەردەمەدا و هـەروەها فـەتح كردنـى ناوەنـدە شـارەكانى ئـەو شارستانيەتە و پاشان بەهێزبوونى بزووتنەوەى وەرگێڕانى ئەم زانستانە بـووە هـۆى بڵاوبوونــەوە و ســەرلەنوێ زينــدوو بوونــەوەى ئــەم شارســتانيەتە و پەرەســەندنى شارستانيەتى ئيسلاميى، بەتايبەتى لە سەردەمى يەكـەمى عەبباسـيدا، هـەروەك لـە بەشەكانى ترى ئەم لێكۆڵينەوەيە بە وردى لێى دەدوێين.

---

(١) د. ياسين خليل: م. س، ص٤٨ – ٤٩.

(٢) عيون الأنباء، ص١٠٩ - ١١٠.

بەشی دووەم: کاریگەری فتوحاتی ئیسلامیی لەسەر گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی

باسی یەکەم: فەتحکردنی ناوەندە شارستانیەتەکانی یۆنانی و ڕۆڵیان لە گەیاندنی ئەو شارستانیەتە بە شارستانیەتی ئیسلامیی

یەکەم: ئەسکەندەریە:

دووەم: ئەنتاکیە:

سێیەم: حران:

چوارەم: نصیبین:

پێنجەم: روها (ئورفە):

شەشەم: جندیسابور:

باسی دووەم: ڕۆڵی نەتەوە و گەلە ناعەرەب و ناموسڵمانەکان لە گەیاندن و پەرەپێدانی شارستانیەتی یۆنانی لە شارستانیەتی ئیسلامیدا:

یەکەم: مەوالییەکان

دووەم: ئەهلی زیممە

سێیەم: خوێندنگای (دێرە) مەسیحییەکان و ڕۆڵیان لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بەشارستانیەتی ئیسلامیی

باسی یەکەم: فەتحکردنی ناوەندە شارستانیەتەکانی یۆنانی و ڕۆڵیان لە گەیاندنی ئەو شارستانیەتە بە شارستانیەتی ئیسلامیی

پاش پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامیی، چەند ناوچەیەك کەوتنە ژێر سایەی خەلافەتی ئیسلامییەوە کە بە ناوچەکانی ناوەندی شارستانیەتی یۆنانی لە ڕۆژهەڵاتدا ناسرابوون، ئەم ناوچانە بەهۆی ئەو پرەنسیپە زانستی و کلتووری و شارستانیەتەی هەیانبوو، بەهۆی ئەو خوێندنگایانەی کە تیایاندا بوون بۆ خوێندنی شارستانیەتی یۆنانی، توانییان ڕۆڵی سەرەکی ببینن لە گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانی بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی، چ بە وەرگێڕانی ئەو زانستانەبێت یان بە بڵاوکردنەوەیان بێت لە نێوان خەڵکدا، ئەمەش زیاتر پاش (فتوحات)ی ئیسلامیی و ئاوێتە بوونی شارستانیەتەکانەوە باشتر ڕەنگی دایەوە.

هەروەك لە باسی دووەم ئاماژەی پێدەدەین، لەکاتی ((فتوحات))دا ئەم ناوچانە لەلایەن سوپای ئیسلامەوە تێك نەدەدران و وەك خۆیان دەمانەوە و سەرباری ئەوەی زۆرینەی ئەم ناوچانە بە ڕێککەوتن فەتح دەکران و بە هێندەی ئەوەی کە (جزیە)یان بدایە، ئیدی لەلایەن مسوڵمانانەوە پەیوەندییان پێیانەوە نەبوو، ئەمەش هۆکارێکی تری دیار بوو کە بتوانن ئەو ڕۆڵەی خۆیان لەو بوارەدا بگێڕن.

ئەو ناوەندانەی کە زیاتر ڕۆڵیان هەبوو و دیاربوون شەش ناوەندن، ئەوانیش ناوەندەکانی (ئەسکەندەریە، ئەنتاکیە، حران، نصیبین، روها و جندیسابور) بوون، هەوڵدەدەین لە خوارەوە باس لە هەریەك لەو ناوەندانە بکەین و ڕۆڵیان دربخەین:

یەکەم: ئەسکەندەریە:

یەکێکە لە ناوەندە زانستییە گرنگەکانی شارستانیەتی یۆنانی، کە لە لایەن (ئەسکەندەری مەکدۆنی) لە ساڵی (٣٣٢ پ.ز) بنیاتنراوە[١]. پاش مردنی (ئەسکەندەر)، ئەم شارە لەلایەن سەرکردەیەکی سوپاکەیەوە بەناوی (بطلیموس سوتیر ٢٨٥ – ٢٢٣ پ.ز)، کرایە پایتەختی دەسەڵاتەکەی و تیایدا دەوڵەتی (بطالمە)ی دامەزراند، لێرەوە ئەم سەرکردەیە هەوڵیدا ئەسکەندەریە بە جۆرێ پێشبخات کە پێشی شاری (أثینا)ی یۆنانی بداتەوە، بۆ ئەمەش چەندین کاری گرنگی کرد لەوانە: ئەکادیمیایەکی گەورەی تیادا دروست کرد و هەروەها لەپاڵ ئەمیشدا کتێبخانەیەکی گەورەی بنیاتنا و ژمارەیەکی یەکجار زۆر بەرگی کتێبی تیادا کۆکردەوە، هەروەها لەپاش (بطلیموس) کاتێك (بطلیموس فیلاذلفوس ٢٨٥ – ٢٤٧ پ. ز) دەسەڵاتی گرتەدەست، کتێبخانەکەی دەوڵەمەندتر کردو چەندین کتێبی لە سەرجەم ناوچە جیاوازەکانەوە بۆ هێناو تیایدا کۆکردەوە، بەمەش ئەم کتێبخانەیە بوو بە بەناوبانگترین و گەورەترین کتێبخانەی سەردەمی خۆی[٢]، هەروەها لەم

(١) ياقوت الحموي: معجم البلدان، دار الفكر – بيروت، (د.ت)، ج١، ص١٨٣ " هـ.آيدرس بل: مصر من الأسكندر الأكبر حتى الفتح العربي، تر. د.عبداللطيف أحمد علي، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٧٣م، ص٤٤" د. محمد محمود أبو القحفة: مدرسة أسكندرية الفلسفية التاريخ الحضاري و الحوار الثقافي بين الفلسفة والدين، دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر،٢٠٠٤م، ص٩ " ول ديورانت: قصة الحضارة – الشرق الأدنى، تر. محمد بدران، جامعة الدول العربية، ١٩٧١م، مج ١، ج٢، ص٤٧.

(٢) د. إبراهيم نصحي: دراسات في تاريخ مصر في عهد البطالمة، مكتبة أنجلو مصرية،١٩٥٩م، ل ٩٥ – ٩٨ " د.أميرة مطر: الفكر الاسلامي، ص٧٣ – ٨٤" د.سعد بن عبدالله الضبيعان: مكتبتا الأسكندرية و برجاموم أشهر المكتبات الحقبة الهيلينية، دار المريخ، الرياض، ١٤٢٠هـ – ٢٠٠٠م، ل ١٦ – ١٩" أوليري: العلوم اليونانية وسبل نقلها الى العرب، ص٢٣ – ٢٤" لطفي عبدالوهاب يحيى: مقدمة لحضارة الأسكندرية، دراسة لتاريخ البحر الأبيض، مطبعة دار النشر الثقافة، مصر – ١٩٥٨م،ص٣٩ – ٤٤ " د. عبدالفتاح أحمد فؤاد: فلاسفة الاسلام و الصوفية و=

سـەردەمەدا چـەند فەیلەسـوفێكی گـەورە دەركـەوتن، كـە بەرهەمـەكانیان پـاش وەرگێڕانیـان بـۆ زمـانی عـەرەبی لـە سـەردەمی یەكـەمی عەبباسـییەكاندا ڕۆڵێكـی گـەورەیان هـەبوو لـە ڕابـوونی شارسـتانیەتی ئیـسلامیدا، لەوانـەش وەك كتێبـی (الأصـول)ی (أقلیـدس ٣٣٠ – ٢٧٠ پ.ز) لـە بـواری ئەندازیاریـدا و هـەروەها بەرهەمەكانی (ارخمیدس ٢٨٧ – ٢١٢ پ.ز) لە بواری زانستی میكانیك و جوگرافیـادا و بەرهەمەكانی (اراتوسپنیس) لە بواری جوگرافیا و گەردووناسیدا، هەروەها كتێبـی (المجسطي) (كلودیوس بطلیموس) و چەندان بەرهەمی تر هەروەك لە باسی دووەمـی بەشی یەكەم لێی دواین[1].

بەم جۆرە ئەم ئەكادیمیایە و كتێبخانەكەی بەردەوام بوو، تا لە ساڵی (٤٨ ز) بە هۆی سووتانی ئەكادیمیاكەیەوە تووشی داڕمان هات، ئەوەبوو لەسـەر پاشماوەكـەی كتێبخانەیەكی تر دروستكرا لـە پەرسـتگای (سـراپیوم) یـان (سـراپیس)، ئیـدی ئـەم پەرسـتگایە لـە ئەسـكەندەریە بـوو بـە درێژەپێـدەری خوێنـدنی لایـەنی زانـستی و فەلسەفی و سەرجەم ئـەو بابەتانـەی تـری كـە لـە شارسـتانیەتی یۆنانییـەوە بۆیـان مابوویـەوە، پـاش چـەند سـەدەیەك لـە سـاڵی (٣٩١ز)دا (سـراثیوم) بـە دەسـتی مەسـیحییەكان بـە سـەركردایەتی (تیوفیلـوس) كـە یـەكێك بـوو لـە سـەركردەكانی ڕۆمـانی، وێرانكـرا[2]، بـەڵام ئەمـە نـەبووە هـۆی وەسـتاندنی ڕەوتـی زانـستی لـە

=موقف أهل السنة منهم: دار الوفاء لدنيا الطباعة و النشر، الأسكندرية، ٢٠٠٦، ل ١٩ – ٢٠" د.مـصطفى عبـادي: مجتمـع اللأسـكندرية في العـصر البطلمـي (مـصريون و أغريـق)، جامعـة الأسكندرية، ١٩٧٥م،ص٢٤ – ٣٢.

(١) د.سمير حنا صادق: العلم في مكتبـة الاسـكندرية، الهيئـة المصرية العامـة للكتـاب، القـاهرة، ١٩٩٨م، ل ٢٣ – ٣٧ – ٤١ " محمـد كـرد علـي: تـاريخ الحـضارة في القـرون الوسـطى و الحـديث، القاهرة، (د.ت)، ل ٤٦ – ٤٧ " هربرت جـورج ويلـز: معـالم تـاريخ الانـسانية، القـاهرة، ١٩٥٠م، ج٢، ل ٣٧٩.

(٢) الفرد بتلر: فتح العرب لمصر، تر. محمد فريـد أبـو الحديـد، مطبعـة الكتـب المـصرية، القـاهرة، ١٩٣٣م، ص٣٥٤ – ٣٦١ " د. سعد بـن عبـدالله الـضبيعان: م.س، ل ٢٣، ٢٨، ٣٨، ٤٠ = د.

ئەسکەندەریەدا، چونکە چەندین ناوەند و خوێندنگای تر لەم شارەوە سەریانهەڵدا، ئەمە سەرباری بوونی چەندین دێر و خوێندنگای تری مەسیحی لە شارەکەدا، هەرچەندە ئەگەر بە پلەیەکی کەمتریش بووبێت درێژەپێدەری ئەوبارە زانستی و شارستانیەتەی پێشووبوون، هەروەها خوێندن تیایدا زیاتر لە خوێندنی فەلسەفەی (ئەفلاتۆن و ئەرستۆی نوێدا) و لە بواری (منطق)دا چڕبووبوونەوە، کە ئەسکەندەریە لە سەردەمی چوارەمی زاینییەوە بە پێشەنگی مایەوە تا سەردەمی دوای ((فتوحات))ی ئیسلامیش، بەم جۆرە ئەم بارە لە ئەسکەندەریەدا مایەوە تا لە سەدەی شەشەمی زاینیدا گەیشتەوە ترۆپك، کاتێك لە ساڵی (٥٢٩ز)دا هەندێك لەو فەیلەسوفە هەڵاتووانەی (أثینا) کە لە ئەنجامی داخستنی خوێندنگاکانیانەوە بۆ وڵاتی فارس هەڵاتبوون، ڕوویانکردە ئەسکەندەریەو لەوێ نیشتەجێ بوون [1]. ئەمەش پاڵنەرێك بوو بۆ دووبارە بوژاندنەوەی فەلسەفە و شارستانیەتی یۆنانی لەم شارەدا.

هەرچی پەیوەندی بە خوێندن و لێکۆڵینەوەی لایەنی پزیشکییەوە هەبوو لە ئەسکەندەریە، ئەوا خوێندنگایەکی تایبەتی هەبوو کە بە خانەی زانست (دار العلم) ناسرابوو، کە کۆمەڵێك پزیشك بەڕێوەیان دەبرد پێیان دەگوترا (الأسکندرانیون)، کە کتێبەکانی (جالینوس)یان کردبووە بابەتی سەرەکی بۆ خوێندن، سەرباری ئەمانەش چەندین (کۆکردنەوە ڕاڤە و کورتکردنەوە)یان لە خوێندنگاکانیاندا بۆ کتێبەکانی ئەم فەیلەسوفە پزیشکە ئەنجامدا، کە بوونە پێشینەیەکی زۆرباش بۆ زانستە پزیشکییەکان بۆ سەردەمی خۆیان و سەردەمانی پاش خۆشیان، بە تایبەتیش شارستانیەتی ئیسلامیی، لە دیارترین پزیشکانی ئەم قوتابخانەیەش کە لە سەردەمی

ماکس مایر هوف: من الاسکندریة الی بغداد، مقال من کتاب التراث الیوناني في الفکر الإسلامي، تالیف و ترجمة. د. عبدالرحمن بدوي، مکتبة النهضة المصریة، القاهرة، ١٩٤٦م، ل ٤٠ — ٤١.

(١)د. حنا سمیر صادق: م.س، ل ٤٧ — ٥٢" د. سعد عبدالله الضبیعان: م.س، ص٣٨ — ٤٠ " د.ماکس مایر هوف: م.س، ل ٤٢ — ٤٣.

ئیسلامیدا ڕۆڵیان بینی (ماغنس الأجانیطي) و (أهرن القس) بوون، کە یەکەمیان هەردوو کتێبی (کناش في الطب) و (کتاب علل النساء)ی داناو لەم بوارەدا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو[1].

سەرباری فەلسەفە و پزیشکی، ئەسکەندەریە چەندین زانستی تری وەك گەردوونناسی و کیمیای تیادا دەرکەوتووە و بەم جۆرەش دەبینین ئەسکەندەریە لە پێش (فتوحات)ی ئیسلامییەوە ناوەندی زانستی وشارستانیەتی یۆنانی بووە. ئەم بارە لە پاش (فتوحات)ی* ئیسلامییش بەردەوام بوو تا سەردەمی ئومەوی و

(١) ابن الندیم: الفهرست، ص٢٩٣ " القفطي: اخبار العاماء،ص٧١ " د.أحمد عبدالحلیم عطیة: جالینوس في الفکر القدیم والمعاصر، القاهرة، دار أنباء للطباعة والنشر / ١٩٩٩م، ص٣٤ — ٤١ " لطفي عبدالوهاب یحیی: م.س،ل ٤٩ — ٥٠ " د.ماکس مایرهوف: م.س، ل ٥١ — ٥٢.

* ئەسکەندەریە دووجار لەلایەن سوپای ئیسلامییەوە لە سەردەمی (عمر بن الخطاب ١٣ — ٢٣ك) دا فەتح کراوە، جاری یەکەم لە ساڵانی (٢٠ -٢١ك) بە سەرکردایەتی (عمرو بن العاص)، پاش ئەوەی بۆ ماوەی سێ مانگ گەمارۆی ئەم شارەیان دا بە ڕێککەوتن کۆتایی هات و فەتحیان کرد، ئەویش (مقوقس)ی حاکمی ئەسکەندەریە پێشنیازی (جزیە)ی کرد بۆ (عمرو بن العاص) لە جێی ئەوەی زەوییەکانیان بۆ بگێڕنەوە و هەروەها ڕێگەیان بدەن لەسەر ئاینی خۆیان بمێننەوە (عمرو)ش پاش پرسکردنی بە (عمر بن الخطاب) ڕازی بوون و شارەکە فەتح کرا و (عبدالله بن حذافة بن قیس) دانرا بە والی، بەڵام پاش جێهێشتنی ئەم شارە لەلایەن سوپای مسوڵمانانەوە و گەڕانەوەیان بۆ (الفسطاط)، ڕۆمەکانی ئەسکەندەریە کەمی ژمارەی مسوڵمانان بەهەل زانی و پەیوەندی بە (قسطنطین بن هرقل)ەوە دەکەن بۆ ئەوەی بەهانایانەوە بچێت، ئەویش سوپایەکی گەورە بەسەرکردایەتی (منوئیل)، کە هاوڕێیەکی نزیکی خۆی دەبێت بە ژمارەیەکی زۆر لە کەشتیگەلەوە دەنێرێت بۆ ئەسکەندەریە، کاتێك (عومەر) بەمە دەزانێت سوپایەکی زۆریان بۆ دەنێرێت و پاش شەڕێکی گەورە بەسەر ڕۆمەکاندا سەردەکەون و لەساڵی (٢٣ — ٢٥) دووبارە ئەسکەندەریە فەتح دەکرێتەوە. الواقدي: فتوح الشام، دار الجیل، بیروت، (د.ت)، ج٢، ص٧٤ " ابن عبدالحکم: فتوح مصر و المغرب، تح. عبدالمنعم عامر، الهیئة العامة لقصر الثقافة، مصر، ج١، ل ١٠٦ — ٢٣٥ — ٢٣٩ " أبو القاسم المصري: فتوح المصر وأخبارها،تح. محمد الحمیري، دار الفکر، بیروت، ١٤١٦ هـ — ١٩٩٦ م، ص١٥٤ — ١٥٩، ٣٠٠ — ٣٠٤ " البلاذري: فتوح

یەکەمی عەبباسییەکانیشی گرتەوە، ئەوەی لەم باسەدا لێرەدا بەلای ئێمەوە گرنگە ئەوەیە کە هەندێك سەرچاوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن یەکەم بەیەکگەیشتنی شارستانیەت و کلتوور و زانستی یۆنانی لە ڕێگای ئەسکەندەریەوە، بریتییە لەو دەقەی کە باس لە سووتاندنی کتێبخانەی ئەسکەندەریە دەکات لەلایەن سوپای مسوڵمانانەوە لەسەر دەستی (عمرو بن العاص)، بە فرمانی (عمر بن الخطاب ١٣ – ٢٣ك) کە وتوویەتی ئەو کتێبانە هەرچییەك بن ئەوا ئێمە باشترمان لایە، لێرەدا ئێمە بە پێویستی دەزانین لەسەر ئەم دەقە کەمێك بوەستین، چونکە پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە باسەکەی ئێمەوە هەیە، پاش لێکۆڵینەوەی وردمان بە نێو سەرچاوەکاندا گەیشتینە ئەوەی ئەم ڕیوایەتە دوورە لە ڕاستییەوە، چونکە بەڵگەی لۆژیکی کە بنەمای دەرخستنی ڕاستییە مێژووییەکانەو لە بابەتی فەلسەفەی مێژوودا پشتی پێدەبەسترێت، دەبێتە پاڵپشتی ئەم بۆچوونەمان، بەهەرحاڵ ئێمە لە لێکۆڵینەوەکەماندا گەیشتینە ئەم ئەنجامانە:

١– ئەم هەواڵە بۆ یەکەم جار لەلایەن مێژوونووس (عبداللطيف البغدادي م.٦٢٦ك / ١٢٢٨ز)[1] کە مێژوونووسێکی (متأخر)ە هاتووە، پاشان بەدوای ئەمدا هەریەك لە مێژوونووسان (إبن القفطي م.٦٤٦ك/ ١٢٤٨ز)[2] و هەروەها (تقي الدين المقريزي ٨٤٥ك/١٤٤١ز)[3] باس کراوە و لێرەوە ئەم هەواڵە بووە بە باو، لێرەدا پرسیاری لۆژیکی ئەوەیە ئەگەر ڕووداوێکی وا بوونی هەیە بۆچی مێژوونووسانی پێش

البلدان، تح. رضوان محمد رضوان، دار الكتب العلمية، بيروت، ل ٢٢٥ – ٢٢٧ " الطبري: تاريخ الرسل و الملك، ج٢، ص٣٦٠" إبن الجوزي: المنتظم، دار الصادر، بيروت، ١٣٥٨هـ، ط١، ج٤، ص ٢٩١ " المقريزي: المواعظ و الاعتبار (الخطط المقريزية)، مطبعة بولاق (١٢٩٤هـ)، ل ٢٠٣ – ٢٠٧.

(١) الإفادة والإعتبار في الأمور المشاهدة و الحوادث المعاينة بأرض مصر، مطلعة وادي النيل،القاهرة، ١٢٨٦هـ، ص٢٨.

(٢) أخبار العلماء، ل ٣٥٤ – ٣٥٦.

(٣) المواعظ و الاعتبار، ج١، ص١٥٩.

ئەمان وەك (الواقدي م.٣٠٧ك / ٨٢٢ز) و (أبو القاسم المصري م.٢٥٧ك / ٨٧٠م) و (البلاذري م.٢٧٩ك / ٨٩٢ز) و (الطبري م.٣١٠ك/ ٩٢٢ز) و (إبن الجوزي م.٥٩٧ك/١٢٠٠ز) و ئەوانی تریش کە بە تايبەتی باسيان لە (فتوحات)ی ئيسلاميی کردووە بۆ ئەم شارە و زۆر بەوردی سەرجەم لايەنەکانی ئەو (فتوحات)ەيان ڕوون کردۆتەوە، لە بابەتێکی وەها نەدواون، کەچی لە پاش نزيکەی (٦٠٠) ساڵ بەسەر ئەم ڕووداوەدا، باس لەم بابەتە دەکرێت، ئايا ئەمە نابێتە هۆی لاوازبوونی بابەتەکە.

٢- ئەو لێکۆڵينەوە زانستييە نوێيانەی لەلايەن ڕۆژهەڵاتناسانەوە ئەنجامدراون گەيشتوونەتە ئەو ئەنجامەی کە لە پێش (فتوحات)ی ئيسلامييەوە بۆ شاری ئەسکەندەريە ئەم کتێبخانەيە سووتاوە و نەماوە، بۆ ئەمەش لەنێوان زۆرێك لە ڕۆژهەڵاتناساندا هاودەنگييەك هەيە، ئەگەر ڕادەی چاوکراوەيی و زيرەکی ڕۆژهەڵاتناسانيش بزانين بەتايبەتی بۆ ڕووداوەکانی مێژووی ئيسلاميی، ئەوا ئەم بابەتەمان زياتر بۆ ڕوون دەبێتەوە(١).

بەهەرحاڵ ئێمە پێمان وايە يەکەم پەيوەندی شارستانيەتی يۆنانی بە شارستانيەتی ئيسلامييەوە لە ڕێگای ئەسکەندەريەوە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئومەوييەکان، کاتێك يەکێك لە ميرەکانی ئومەوييەکان بەناوی (خالد بن يزيد بن معاوية)کە بە يەکەم کەسی عەرەبی دادەنرێت کە بايەخدانێکی تايبەتی هەبوبێت بە زانست لەسەردەمی خۆيدا، بەتايبەتيش بە کيميا، ئەمەش پاش ئەوەی خۆی بۆ زانست يەکلايی کردەوە، ئەم ميرە پەيوەندی کرد بە زاناو فەيلەسوفانی ئەسکەندەريەوە بۆ ئەوەی کە کتێبی لە بواری (الحكمة) بۆ وەربگێڕن و سەرباری

---

(١) الفريد بتلر: م.س، ص٣٤٨ – ٣٦٩ " ول ديورانت: قصة الحضارة، (عصر الايمان)، ج٢، ٢٦١ – ٢٦٣" غوستاف لوبون: حضارة العرب، ل ٢١٣ " جاك ريسلر: الحضارة العربية، ص١٠٠ – ١٠١ " = د.ماكس مايرهوف: م.س، ص٥٣ " ادوارد براون:الطب العربي، تر. احمد شوقي حسن، القاهرة، ١٩٦٦م، ل ٣٤.

ئەوەی لەلای هەندێکیشیان زانستەکانی خوێندووە[1]، هەروەها کاتێك کە (عمر بن عبدالعزیز ٩٩–١٠١ك، ٧١٧–٧١٩ز)، لە سەردەمی خەلافەتی (سلیمان بن عبدالملك ٩٦ – ٩٩ك، ٧١٤ – ٧١٧ز)دا والی دەبێت لە میسر، پەیوەندی دەکات بە خوێندنگای ئەسکەندەریەوە و زۆر مەیلی بەلای (دراسات)ی یۆنانیدا دەبێت، لەوێ پەیوەندییەکی زۆرباش لەگەڵ (إبن أبجر الكناني) پەیدا دەکات کە یەکێك دەبێت لە مامۆستا دیارەکانی فەلسەفەی یۆنانی لە خوێندنگای ئەسکەندەریە، هەروەها پزیشکێکی لێهاتووی سەردەمی خۆشی دەبێت و زۆر لێیەوە نزیك دەبێت، بە جۆرێ کە سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن ئەم کەسایەتییە لە دواجاردا مسوڵمان بووە، بۆیە لەو کاتەدا کە (عمر بن عبدالعزیز)، دەبێت بە خەلیفە، بڕیاردەدات کە خوێندنگای ئەسکەندەریە بگوێزێتەوە بۆ شاری (ئەنتاکیە)[2]، ئەمەش لەبەر چەند هۆکارێك بووە، لە دیارترینیان نزیکی شاری (ئەنتاکیە) لە ناوەندی دەسەڵاتی خەلافەتی ئومەوییەکانەوە کە (دمشق) بووە، هەروەها دووری ئەسکەندریەش لەو ناوەندەوە، هەروەها لەپاش (فتوحات)ی ئیسلامیشەوە بەتایبەتی بە هۆی ئەو ڕووداوانەی بەسەر ئەو شارەدا هات لەکاتی (فتوحات)دا، ئەمە سەرباری ململانێ بەردەوامەکانی ڕۆمانی و ئیسلامیی لە ئەسکەندەریە و بەرەبەرە بایەخدانی (قبطي)یەکان بەم خوێندنگایە دای لە کزی، و هەروەها ژمارەی ئەو زاناو فەیلەسوفانەی کە (یۆنانییان)بە باشی دەزانی کەم بوونەوە، بۆیە شارەکە ئەو

---

(١) ابن النديم: م.س، ص٢٤٢ " فاضل خليل إبراهيم: خالد بن يزيد سيرته و اهتماماته العلمية – دراسة العلوم عند العرب، ص٢٦ " د.محمد حسين الزبيدي: المراكز الثقافية التي اثرت في الفكر العربي و الاسلامي، المجلة التاريخية، العدد الرابع، سنة ١٩٧٥م، ص٤٥٤.

(٢)المسعودي: التنبيه والإشراف، تح. عبدالله إسماعيل الصاوي، دار التراث – بيروت، ١٩٦٨م، ص ١٠٥ – ١٠٦ " مروج الذهب و معادن الجوهر، دار الأندلس، بيروت، ١٩٦٦م، ج١، ص٣٤٢ " ابن أبي أصيبعة: عيون الأنباء في طبقات الأطباء، ص٦٠٤ " خودابخش: الحضارة الاسلامية، تر. د.علي حسني الخربوطلي، دار أحياء الكتب العربية، ١٣٨٠ هـ – ١٩٦٠م، ص١٥٣ – ١٥٤ " د.عبدالفتاح احمد فؤاد: م.س، ص٦٤ – ٦٩.

گرنگییەی نەماو بەڵکو شاری (فسطاط) بوو بە ناوەندی دەسەڵاتی ولایەتی میسر، هەروەها مەیلی خەلیفە (عمر بن عبدالعزیز) خۆشی بەلای زانست و بنەماکانی شارستانیەتی یۆنانیدا و ڕۆیشتنی (أبجر الکناني) لەگەڵ خەلیفەدا بۆ (دمشق)، لە هۆکارە دیارەکانی گواستنەوەی ئەو خوێندنگایە بوون بۆ (ئەنتاکیە)، بەڵام هەڵبژاردنی ئەم شارە سەرباری ئەو هۆکارانەی سەرەوە، چەند هۆکارێکی تایبەتیشی هەبوو لەوانە ئەم شارە لە ئاسیای بچووکەوە نزیك بوو کە لەوێوە دەتوانرا بە ئاسانی دەستنووسە (یۆنانییە)کان بەدەست بکەوێت کە لەم سەردەمەدا زیاتر بەوەرگێڕانەوە خەریك بوون لە (یۆنانی)یەوە بۆ زمانی (سریانی)، بەم جۆرە ئەم خوێندنگایە ماوەیەکی زۆر بەتایبەتی لە سەردەمی ئومەوییەکاندا لە (ئەنتاکیە)مایەوە و تا دواجار گواسترایەوە بۆ شاری (حران)[1].

بەڵام ڕۆڵی (ئەسکەندەریە) زیاتر لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا دەرکەوت، کاتێك بەرهەمی زۆرێك لە فەیلەسوف و زانایانی گەورەی (ئەسکەندەریە)، وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبی و هەروەها لە چەند دەقێکدا باس لەوە دەکرێت کە خەلیفە (أبو جعفر المنصور ١٣٦ – ١٥٨ / ٧٥٣ – ٧٧٤ز) پەیوەندی بە پزیشکانی ئەسکەندەریەوە هەبووە، هەروەها کاتێکیش لە سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید ١٧٠ – ١٩٣ز / ٧٨٦ – ٨٠٨ز)دا کەنیزەك(جاریە)یەکی میسری نەخۆش دەکەوێت، دەنێرێت بە شوێن (بلیطان)دا کە بگریکی ئەسکەندەریە دەبێت و هەروەها پزیشکێکی کارامەی سەردەمی خۆشی بووە بۆ ئەوەی چارەسەری کە نیزەکەکەی بۆ بکات[2].

---

(١) د.ماکس مایرهوف: م.س، ص٦٨ – ٦٩ " د.أميرة حلمي مطر: الفكر الاسلامي و التراث اليوناني، ص٨٤ – ٨٥.

(٢) د.فاطمة مصطفى عامر: تاريخ أهل الذمة في مصر الاسلامية من الفتح العربي الى نهاية العصر الفاطمي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ٢٠٠٠م، ج٢، ص٢٤٧ " الزبيدي: م.س، ص٢٥٤ – ٢٥٥.

لەم بابەتەی سەرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەسکەندەریە بەو پێیەی کە یەکێك بوو لە ناوەندە گەورەکانی شارستانیەتی یۆنانی بەتایبەتی لە سەردەمی هیلنستیدا، توانی لەپاش پرۆسەی (فتوحات)ی ئیسلامییەوە بۆی، کاریگەرییەکی گەورەی لە گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانی هەبێت بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی، چ لە ڕێگای خوێندنگاکەیەوە بێت بە پەرەپێدانی شارستانیەتی یۆنانی لە ناو شارستانیەتی ئیسلامیدا، یان بە وەرگێڕانی زانست و کلتووری شارستانیەتی یۆنانی بێت بۆ ناو شارستانیەتی ئیسلامیی.

دووەم: ئەنتاکیە:

یەکێکە لە شارە یۆنانییە کۆنەکان، لەڕووی هەڵکەوتەی جوگرافییەوە دەکەوێتە یۆنانیی شاری (حلب)، لەسەر ڕووباری (العاصي) کە لەلایەن ڕۆمانەکانەوە بە (ئورنت Oronte) ناسراوە و نزیکە لە دەریای ناوەڕاست[1].

لە ڕووی بنیاتنەری ئەم شارەوە، لەلایەن (البلدان)یەکانەوە چەند بۆچوونێکی جیاواز هەیە، هەندێکیان پێیان وایە لەلایەن (سلوقوسی یەکەم) لە (کۆتایی سەدەی چوارەمی پ.ز) بنیاتنراوە و بەناوی باوکییەوە ناوی ناوەو کردوویەتی بە پایتەختی دەسەڵاتی خۆی[2]، هەندێکیتر دەڵێن لەلایەن (بطليموس بن هيفلوسی دووەم) کە یەکێك بووە لە پادشاکانی گریك، بنیاتنراوە، هەندێکیش پێی وایە لەلایەن (أنطخن) ناوێکەوە بنیاتنراوە و بەناوی خۆیەوە بووە پاشان تعریب کراوە بۆ (ئەنتاکیە)[3]،

---

(١) إبن سعد المغربي: الجغرافيا، بيروت، ١٩٧٠م، ص٥٢ " الحميري: الروض المعطار في خبر الأقطار، تح. د.إحسان عباس، مؤسسة ناصر للثقافة، بيروت، ط٢، ١٩٨٠، ص٣٨ " مؤلف مجهول: الأماكن الواردة في البداية و النهاية لإبن كثير، ص٧٢، وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتی: www.al-islam.com.

(٢) المسعودي: التنبيه والاشراف، ص١١٦ " الحميري: م. س، ص٣٨ " مؤلف مجهول: م. س، ص٧٢ " د.صابر محمد دياب: المسلمون والجهاد ضد الروم في أرمينية و الثغور الجزيرة و الشامية خلال القرن الرابع الهجري، مكتب السلام العالمية، القاهرة، ١٤٠٤ هـ، ١٩٨٤م، ص٢٦.

(٣) المسعودي: التنبيه و الاشراف، ص١١٦.

هەروەها دەڵێن لە لایەن (أنطاكية بنت الروم بنت اليقن بن سام بن نوح) بنیاتنراوە[1] و دەڵێن لەلایەن (أسكندر بن أنطيخس)ەوە[2]، بەڵام پێدەچێت ڕاستترین بۆچوون ئەوە بێت، کە دەڵێت: ((پادشا أنطيغنوس لەسەر ڕووباری أورنگس شارەکەی بنیاتنا و ناوی نا (أنطوخيا)، پاشان سلوقوس تەواوکاری تیادا کرد و زەخرەفەی تیادا کێشاو بەناوی کوڕەکەیەوە (أنطيخوس)، ناوی نا أنطاكيا))[3].

ئەم شارە لەپێش فەتحکردنییەوە لەلای عەرەبەکان گرنگی تایبەتی خۆی هەبووە، بەجۆرێك بە بایەخ گرتوویانە هەر شتێکی گرنگ و بەنرخیان ببینیایە دەیانگوت ئەوە هی (ئەنتاکیە)یە ! !، شایەنی باسە لە نێوان (بلدانییەکان)دا، هاودەنگییەك هەیە سەبارەت بە چۆنیەتی پێشکەوتن و پەرەسەندنی شارستانیەتی ئەم شارە، کە بیناکانی جوان و ڕازاوە بوون و منارەو قەڵاکانی پتەو بوون و بەسەر ڕووبارەکەدا ڕوانیوویانە، هەروەها باس لە بایەخی کراوە لە ڕووی ئابووری و هەڵکەوتەی شوێنەکەیەوە، هەروەك لە باسی سەرچاوەکانی ئاو و ڕەز و باخ و بێستانەکانیدا، دەڵێن کە لە سەردەمی خۆیدا وێنەی نەبووە، بەجۆرێ کە لە پاش دیمەشق بە پاکترین و ڕازاوەترین شارەکانی (شام)ی دادەنێن[4].

---

(١) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج١، ص١٨٢ " القزويني: آثار البلاد و أخبار العباد، ص٥٩ " أبو الفدا: المختصر في اخبار البشر، ج١، ص٨٤.

(٢) الطبري: تاريخ الرسل والملوك، ج١، ص٢٣٦.

(٣) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج١، ص١٨٢" إبن العديم: بغية الطلب في تاريخ حلب، تح.د.سهيل زكار، دار الفكر، (د.ت)، ج١، ص٨١ " ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، دار القلم، بيروت، ١٤٠٤ هـ، ١٩٨٤م، ج٢، ص٢٢٨.

(٤) ابن عبد ربه: العقد الفريد، ج٦، ص٢٦٨ " الادريسي: نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، تح.د.علي المنتصر الكتاني، عالم الكتب - بيروت، ١٩٨٩م، ص٦٤٥، ج١، ص٩١ " ابن الجوزي: م.س، ج١، ص٩٧ " الحميري: م.س،ص٣٨ " مؤلف مجهول: شذرات من كتب المفقودة في التاريخ " تح.د.إحسان عباس، دار الفكر الاسلامي، بيروت، ط٣، ١٩٨٨م، ج٢، ص٤٤١.

ئەنتاكیـە هـەر لـە سـەردەمانی زووەوە یـەكێك بـووە لـە ناوەنـدە زانـستییە گرنگـەكانی شارسـتانیەتی یۆنـانی، كـە تیایـدا بـیر و فیكـر و شارسـتانیەتی یۆنـانی چەكەرەی كردووە، بۆ نموونـە (یوسـطاثیوس)، كـە ئەسـقەفی (ئەنتاكیـە) بـووە لـە ساڵی (٣٣١ز) دا خوێندنگایەكی لەسەر شێوازی خوێندنگای گـەورەی ئەسـكەندەریە دامەزرانـدووە، لـەپاش خۆشـی كەسـایەتییەك بـەناوی (ثیـودور) لـە سـاڵی (٣٩٢ز)، لەگەڵ ژمارەیەك لە خوێندكارانیـدا ئـەم خوێندنگایـەی زیندووكردووەتـەوە و گرنگـی پێـداوە، ئیـدی لێـرەوە ئـەم خوێندنگایـە بووەتـە ناوەنـدی شارسـتانیەتی زانـستی یۆنانی، كە بە خوێندن و دیراسەكردنی زانستی ئاینی و فەلسەفەی یۆنـانی ناوبـانگی دەركردبـوو، ئەمـە سـەرباری خوێنـدن و پەرەپێـدانی زانـستی پزیـشكی تیایـدا كـە بەدەستی پیاوانی ئاینییەوە بوون[1].

ئەم شارە لە سـەردەمی (عمـر بـن الخطـاب) و بـە سـەركردایەتی (أبوعبیـدة بـن الجراح) كە یەكێك بووە لە سەركردە دیارەكانی سوپای ئیسلامیی لە سـاڵی (١٦ك)دا پاش گەمارۆدانێكی زۆر بە رێككەوتن و بە دانی (جزیە) فەتح كراوە، ئەمەش بـەهۆی قایمی قەڵاكانی شارەكەو هەروەها كۆبوونەوەی پاشماوەی سوپا شكاوەكەی رۆم بە (هرقل)ی سەركردەشیانەوە لە (ئەنتاكیە) دا، لە پاش شەڕی (یرموك) كە مسوڵمانان سەركەوتبوون[2].

(١) اولیري: العلوم الیونانیة وسبل نقلها الى العربیـة، ص٦٢، ٦٣ " د.مـاكس مـایرهوف: م.س، ص٦٩ – ٧٠ " یعقوب بـن تومـا سـویریوس: تـاریخ الكنیـسة الـسریانیة الأنطاكیـة، مطبعـة دار الكتب، ١٩٥٣م، ج١، ص١٥٨.

(٢) الواقدي: م.س،ج١،ص١١٦ " خلیفة بن خیاط: تاریخ خلیفـة بـن خیـاط، تـح.د.أكـرم ضـیاء العمـري، دار القلـم – مؤسـسة الرسـالة، دمـشق – بـیروت، ١٣٩٧ هــ، ج١،ص١٣٤ – ١٣٥ " البلاذري: م.س، ل ١٥٢ – ١٥٣ " أبـو الفـداء: الیواقیـت والـضرب في تـاریخ حلـب، ج١، ص٤، وەرطـیراوة لـة سـایتی ئینتـەرنێتی www.alwarraq.co " النـویري: نهایـة الأرب في فنـون الأدب، ج٨، ل ٢٦٥، ٢٦٨، وەرگیراوە لـە سـایتی ئینتـەرنێتی: www.alwarraq.com " جوزیف نسیم یوسف: الاسلام والمسیحیة وصراع القوى بینهم في العصور الوسطى، ص٣٨.

بەڵام یەکەم بەیەکگەیشتنی لایەنی شارستانیەتی ئیسلامیی بە شارستانیەتی یۆنانی لە ڕێگای ئەم شارەوە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (عمر بن عبدالعزیز) کاتێك خوێندنگای ئەسکەندەریەی بۆ گواستەوە هەروەك لە باسی ئەسکەندەریە دا لێی دواین، بەڵام سەرباری خوێندنگا لە (ئەنتاکیە) چەندین دێر و ناوەندی بچووك هەبوون کە ڕۆڵیان هەبوو لە بەرەو پێشبردنی زانستی ئایینەکان (علم اللاهوت)، هەروەها زیندوکردنەوەی زمانی یۆنانی و کلتوورەکەیدا، لە دیارترین ئەو کەسایەتییانەش کە لەم بوارەدا لە سەردەمی ئومەوییەکاندا ڕۆڵیان هەبووە (یعقوب الرهاوي *) بووە، کە لە قوتابخانەی دێر (یوصیبنا) لە (ئەنتاکیە)دا وانەی وتووەتەوە، ئەم دێرانە لە سەردەمی ئومەوییەکاندا زیاتر کارەکانیان لە وەرگێڕان و گواستنەوەی بیری فەلسەفەی یۆنانی بۆ زمانی عەرەبی کورت بووبووەوە[1].

هەروەها لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، ئەم ناوەندە بەهۆی هەڵکەوتە جوگرافییەکەیەوە کە لەسەر سنووری نێوان ئیمپڕاتۆریەتی بێزەنتی و ئیسلامیی بوو، هەروەها بەهۆی نزیکی لە ئاسیای بچووکەوە، بوو بووە ناوەندێکی باش بۆ وەرگێڕە کارامەکانی دەوڵەتی عەبباسی تا لێیەوە چەندین دەستنووسی بە نرخی یۆنانییان دەست بکەوێت، یان ئەو دەستنووسانە تەواو بکەن کە چەند بەشێکی لای

---

* یعقوب الرهاوي: یەکێکە لە زانا و فەیلەسوفە دیارەکانی سەردەمی خۆی کە شارەزاییەکی تەواوی لە زمان و کلتوری یۆنانیدا هەبووە، لە ساڵی ١٢ك/ ٦٣٣ز لە (أنطاكية) لە دایك بووە و پاشان سەردانی ئەسکەندەریەی کردووە و لەوێ زانستەکانی خوێندووە، هەروەها چەندین پۆست و پلەو پایەی ئاینیی وەرگرتووە و لە زۆرێك لە دێرەکاندا وانەی وتووەتەوە، لە ساڵی ٩٠ك/ ٧٠٨ز دا کۆچی دوایی کردووە. أفرام الأول برصوم: اللؤلؤ المنثور في تاريخ العلوم و الآداب السريانية، مطبوعات مجمع اللغة السريانية، بغداد، ١٩٧٦، ص٢٩٢ – ٢٩٣.

(١) دائرة المعارف الاسلامية مادة (أنطاكية)، تر. أحمد الشنتناوي،ج٣، ل ٦٢ " دیلاسي أولیري: الفكر العربي، ص٤٦.

خۆيانەو بەشەكانی تری ديار نەبووە، توانيويانە لە ڕێگای ئەم ناوەندەوە بەدەستی بخەن[1].

بەم شێوەيەش ئەم شارەش بۆخۆی توانی ببێتە يەكێك لەو ناوەندانەی كە ڕۆڵی هەبێت لە گواستنەوەی شارستانيەتی يۆنانی بۆ شارستانيەتی ئيسلامیی، ئەمەش پاش تێكەڵبوون و ئاوێتەبوونی شارستانيەتەكەيان لەگەڵ شارستانيەتی ئيسلاميدا.

سێيەم: حران:

يەكێكە لە شارە بەناوبانگەكانی هەرێمی (جزيرة آقور) (الجزيرة الفراتية)، پايتەختی (ديار مضر)ە، كەوتووەتە سەر ڕێگای بازرگانی موسڵ و شام و ڕۆم، سەرچاوە (بلدانيەكان) ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە سروشتێكی تا ڕادەيەك وشك و گەرمی هەبووە و ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی كەمتر دار و درەختی تيادا بڕوێت[2]، لە بارەی سەرەتای بنياتنانی ئەم شارەو هەروەها بنياتنەرەكەشيەوە جياوازييەكی زۆر لە نێوان مێژوونووساندا هەيە، هەندێكيان دەڵێن كە ئەم شارە لەبەر وشكی و گەرمی ئاو و هەواكەی ناونراوە (حران)[3]، هەروەها هەندێكيان پێی وايە كە (هران)ی برای (ئيبراهيم) پێغەمبەر بنياتی ناوەو بەناوی ئەوەوە ناسراوە و لە پاشدا تعريب كراوە و بووە بە (حران)[4]، هەندێكی تر دەڵێن كە (نوح) پێغەمبەر پاش لافاوەكە ئەم شارە و قەڵاكەی بنياتناوە[5]، هەروەها دەڵێن كە يەكێك لە نەوەكانی (نوح)

---

(١) د.رشيد الجميلي: حركة الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث و الرابع للهجرة، دار الحرية للطباعة – بغداد، ١٩٨٦م، ص٢٠٦، ٢٠٧ " د.ماكس ماير هوف: م.س، ص٦٩.

(٢) البلاذري: م.س " ص١٧٨ " ابن جبير: رحلة ابن جبير، دار التراث، بيروت، ١٩٦٨م، ص١٩٧ " ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٢، ص٢٣٩.

(٣) ابن جبير: م.ن، ص١٩٧.

(٤) الاصطخري: مسالك الممالك، ص٥٤ " ابن حوقل: صورة الأرض، دار المكتبة الحياة، بيروت، ١٩٧٩م، ص٢٠٤.

(٥) الطبري: تاريخ الرسل والملوك، ج١، ص٢١٣.

بەناوی (قنان بن ارفخشد) بنیاتی ناوە و بەناوی (هـران)ی کوڕییـەوە نـاوی نـاوە[1]، بـەڵام دۆزەرەوە شـوێنەوارییە نوێیـەکان، دەقێکـی مێخییـان دۆزیوەتـەوە بـە نـاوی (حرانو) کە بە مانای ڕێگا دێت، ئەمـەش لـە ڕاسـتییەوە نزیکـە، چـونکە ئـەم شـارە سەرە ڕێگای بازرگانی بووە[2].

(حران) لە سـاڵی (٣٣٦ پ.ز) لەلایـەن (ئەسـکەندەری مەکـدۆنی)یـەوە دەسـتی بەسەردا گیرا، لە ئەنجامی ئەمەشەوە ژمارەیەکی زۆر لە یۆنانی لەم شارە نیشتەجێ بـوون، لێـرەوە ئیـدی بـیر و فیکـر و فەلـسەفە و ئـاینی یۆنـانی لـەناو ئـەم شـارەدا بڵاوبووەوە کە ئاینی (وثنیة) بت پەرستی بوو، هەروەها (حـران) بـوو بـە یـەکێك لـە ناوەندەکانی شارستانیەت و فیکری یۆنانی لە سـەردەمی هیلنـستیدا[3]. بـەم جـۆرە ئەم شارە بەردەوام بوو تا ئەو کاتەی لەلایەن ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانییـەوە داگیرکـرا، بەڵام ئەوەبوو کە خەڵکەکە ڕازی نـەبوون بـبن بـە مەسـیحی و لەسـەر ئـاینی خۆیـان مانـەوە، بۆیـە وەك گاڵتەجاڕییـەك لەلایـەن مەسـیحییەکانەوە بـەم شـارە دەگـوترا (هیلینۆپۆلس) بە واتای (بتپەرستەکان)، لێـرەوە ئیـدی ئـەم شـارە بـووە ناوەنـدێك هەرکەسێك لە یۆنانییەکان یان لـە خـەڵکانی تـری ئیمپراتۆریـەتی ڕۆمـانی بـە ئـاینی مەسیحی ڕازی نەبووایە بەرەو(حران) هەڵئـەهات و تیایـدا نیـشتەجێ دەبـوون، بۆیـە ئاینی ئەم شارە تێکەڵەیەك بوو لە ئاینی یۆنانی کۆن و بابلی و ئەفلاتۆنیەتی نوێ[4]،

---

(١) ابن قتيبة الدينوري: عيون الأخبار، القاهرة، ١٩٦٣م، ص٢١٤ — ٢١٥ " إبن العبري: تـاريخ مختصر الدول، ص١٠ " الحميري: الروض المعطار،ص١٩١.

(٢) محمد عبدالحميد الحمد: صابئة الحران وإخوان الـصفا، دمـشق، ١٩٩٨م، ص٧ " د.محمـد حـسين الزبيدي: م.س، ص٤٥٧.

(٣) د.كامل مراد: تاريخ الأدب السرياني منذ نشأته حتى الفتح الاسلامي، دار المقتطف، لقاهرة، ١٩٤٩م، ص٤٠ " د.الشحات السيد زغلول: السريان والحضارة الاسلامية، ص٥١ " دائرة المعـارف الاسلامية مادة (حران) و مادة (صابئة).

(٤) د.ماكس مايرهوف: م.س، ص٧١، ٧٢ " أحمد امـين: ضـحى الاسـلام، دار الكتـاب العربـي، بيروت، (د.ت)، ط١٠، ص٢٥٦-٢٥٧.

جێگای باسە ئەم بیروباوەڕە تا پاش (فتوحات)ی ئیسلامیش لەناو (حران)یەکاندا هەر مایەوە، چونکە کاتێك کە (حران) فەتح کرا لەلایەن سوپای ئیسلامەوە بە سەرکردایەتی (عياض بن غنم الأشعري) لە سالّی (١٨ك) دا، پاش گەمارۆدانی ئەم شارە بۆماوەی چەند ڕۆژێك، نوێنەری شارەکە هات بۆلای و تیایدا داوای ڕێککەوتنی لێکردن، بۆیە ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە یارمەتییان بدەن بۆ ئەوەی لە شارەکەیانەوە بپەڕنەوە بۆ (روها) پاش فەتحکردنی (روها) لە پاداشتدا، مسولّمانان بڕیاریان دا کە ڕێگەیان بدەن بە ئازادی بیروباوەڕەکەیان پێڕەو بکەن بەو مەرجەی کە (جزيه) بدەن و بە ڕێککەوتن شارەکەیان فەتح کرا[1].

بەم جۆرە لەسەر ئاینەکەی خۆیان مانەوە تا سەردەمی یەکەمی عەباسییەکان کاتێك خەلیفە (مأمون) لە دواسالّەکانی تەمەنیدا بەرەو (ديار مضر) دەڕوات بەمەبەستی غەزاکردن لەگەلّ ڕۆمەکان، لەوێدا چاوی بە نوێنەری خەلّککەی دەکەوێت لە جل و بەرگیان سەری دەسوڕمێت کە جیاوازبوون و هەروەها قژیان زۆر درێژ بووە، شێوەی کڵاوێکیان لەسەردا بووە، بۆیە پێیان دەلّێت: ئێوە کێن؟ ئەوانیش لە وەڵامدا دەلّێن: ئێمە خەلّکی (حران)ین و (جزیە)ش دەدەین، پێیان دەلّێ: بۆچی ئێوە مەسیحیین؟ دەلّێن: نەخێر، دەلّێ: ئەی جولەکەن؟ دەلّێن: نەخێر، دەلّێ: ئەی ئاینێکی دیاری کراو و پێغەمبەرێکتان نییە، وەڵامیان بۆ نادرێتەوە، بۆیە خەلیفە زۆر توڕە دەبێت و دەلّێت: کەواتە ئێوە (زندیق) بێدینن و خوێنتان حەڵاڵە، بۆیە یان دەبێت مسولّمان ببن یان دەبێت ئاینێکی دیاریکراوی (أهل الكتاب) بۆخۆتان هەلّبژێرن، ئەگەرنا ئەوا کە هاتمەوە لێتان دەدەم، چونکە (جزیە) لە کەسێك وەردەگیرێت کە سەر بە (أهل الكتاب)بێت، بۆیە لێرەوە کەوتنە خۆیان و قژیان بڕی و بیریان لە چارەسەرێك دەکردەوە، تا پیاوێکی پیر بەلایاندا تێدەپەڕێت و پێیان دەلّێت ئەگەر خەلیفە گەڕایەوە بلّێن ئێمە سەر بە ئاینی

---

(١) الواقدي: م.س، ج٢، ٨٢ " البلاذري: م.س،ص٣٣٩ " د.حسين قاسم العزيز: دور المراكز الثقافية في تفاعل العرب و المسلمين، مستل من كتاب مهرجان أفرام – حنين، بغداد، ١٩٧٤، ص٣٩٨.

(صابئة)كانين، چونكە ئەمە ئاینێكی ئاسمانییە و لە قورئاندا ناوی هاتووە و بە (أهل الذمة) ئەژمار دەكرێن[1]، هەرچەندە خەلیفە (مأمون) لەو غەزایە نەگەڕایەوە، بەڵام ئیدی ئەم ئاینە لەناویاندا بڵاو بوویەوە، بەڵام سەرباری ئەوەی (صابئة) ڕەسەنەكان لە ناوچەكانی (عێراق) بوون و لە پاشماوەی بابلییەكان بوون، بەڵام (حران)یەكان هەرچەندە مەیلیشیان بەلای بت پەرستیدا هەبوو، بە شاری (صابیئەكان) ناسران[2].

سەبارەت بە باری زانستی لە ناو ئەم شارەدا، هەر لە سەردەمانی زووەوە خوێندنگایەكی (وثني) بتپەرستی تیادا بووە، بەڵام هیچ لە بارەی سەرەتای دامەزراندنی ئەم خوێندنگایەوە نازانرێت، كە ناوەندێكی سەرەكی كلتوور و شارستانیەتی یۆنانی بووە، هەروەها لە زانستەكانی بیركاری و گەردوونناسیدا ناوبانگی دەركردبوو، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەستێرەپەرستی بەشێك بوو لە سرووتە ئاینییەكانیان[3].

هەروەك ئاماژەمان پێیدا، (حراني)یەكان لە سەردەمەكانی دەسەڵاتی خەلافەتدا هەر لە ڕاشدینەكانەوە تا ئومەوییەكان و سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكانیش بە ئازادانە پێڕەوی بیروباوەڕەكانی خۆیان دەكرد و ئەمەش یارمەتیدابوون كە ڕۆڵیان هەبێت لە بەشداری كردن لە چەند پۆستێكدا و هەروەها لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی، بەتایبەتیش لە سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكاندا، بۆ نموونە لە سەردەمی خەلیفە (أبوجعفر المنصور)دا، یەكێك لە نزیكترین ڕاوێژكارانی (عبدالملك بن حمد الحراني)بووە كە پلەی (كاتب)ی هەبووە،

---

(١) ابن النديم: الفهرست، ص٤٤٥.

(٢) أوليرى: الفكر العربي، ص٤١ " أحمد أمين: ضحى الاسلام، ص٢٥٩ " د.حسين قاسم العزيز: م.س،ص٣٩٨.

(٣) البيروني: الآثار الباقية عن القرون الخالية، مكتبة المثنى، بغداد، ١٩٦٤م، ص٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦" حاجى خليفة: كشف الظنون، ص٢٧ " الشهرستاني: الملل و النحل، ج٢، ص٦٦٣ " محمد جاسم حمادي: الجزيرة الفراتية و الموصل دراسة في التاريخ السياسي و الاداري، دار الرسالة للطباعة – بغداد ١٣٩٧هـ – ١٩٧٧م، ١٨٩ – ١٩٤.

هــەروەها پــاش ئــەم (ســليمان بــن مخلــد الحرانـــي) جێگــای گرتووەتــەوە کــە کەســایەتییەکی فەیلەســوف بــووە و شــارەزاییەکی باشــی لــە پیــشەی کیمیــا و ئەستێرەناسیدا هەبووە. هـەروەها لـە سـەردەمی خەلیفـە (المهدي ١٥٨ – ١٦٩ك / ٧٧٤ – ٧٨٥ز)دا، (إبراهيم بـن ذكـوان) بـوو بـە کاتـب، بـەڵام لەسـەردەمی خەلیفـە هارون الرشيد)دا، ئەم کەسایەتییە کە بە لادەر و بێ دین لە قەڵەم دراو بۆیە بڕیـاری کوشتنی بۆ دەردەکات، بەڵام لە پاشدا خەلیفە پاشگەز بـووەوە و بڕیـاری دا نـەفی بکات، سەرچاوەکان ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکـەن کاتێـك کـە خەلیفـە (المـأمون ١٩٨ – ٢١٨ك / ٨١٣ – ٨٣٣ز) (حرانی)یەکان دەبینێـت ئـەم ڕووداوەی بیردەکەوێتـەوە لـە سـەردەمی (هـارون الرشـيد)دا و بۆیـە ئـەو بڕیارەیـان بەسـەردا دەدات کـە باسمـان کرد[1].

بەم جۆرە (حران)یەکان ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە پێشخستنی شارستانیەتی ئیسلامیدا لە ڕێگـای خوێندنگاکەیانـەوە بـە تایبـەتی لـە بـواری وەرگێڕانـدا، چـونکە هەروەك باسمان کرد لەم شارەدا ژمارەیەکی زۆری یۆنانی هەبوون و زمان و کلتووری یۆنانیش لە خوێندنگایەکەیاندا دەخوێندرا، هەروەها ئەم شـارە هـەر زوو تێکـەڵ بـە عەرەبەکان بوو بوون و ئەمەش وایکردبوو کە شارەزاییەکی یەکجار زۆریان هەبێت لە بواری زمانی عەرەبیدا، بۆیە وەرگێڕانەکانی (حران)یەکان وردتر و مانـادارتر بـوون[2] و بەتایبەتیش لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا کـە لـە بوارەکـانی (بیرکـاری و گەردووونناســـی و پزیـــشکیی)دا بابـــەتیان وەردەگێـــڕا بـــۆ زمـــانی عـــەرەبی کـــە خوێندنگاکـەیانی پـێ ناسـرابوو لـەم بوارەشـدا مامۆسـتایان و خوێنـدکارانی ئـەم خوێندنگایە ڕۆڵێکی گەورەیان بینی لە وەرگێڕانـی ئـەو زانستانەی یۆنانییـەکان، لـە دیارترین ئەوانەش (أبو عبدالله البتاني) بوو کە یەکێك بوو لە بـەناوبانگترین کەسـانی

---

(١) الجهشياري: الوزراء و الكتاب، تـح. عبـدالله إسماعيـل الـصاوي، القـاهرة، ١٩٣٨م، ص٦٥، ١٣٤.

(٢) ي. هل: الحضارة العربية، تر. د.إبراهيم أحمد عدوي، مكتبة أنجلو مـصرية، (د.ت)، ص١٠٦ " الجميلي: م.س، ص٢١٠ " خودابخش: م.س، ل ١٥٨.

بواری ئەستێرەناسی و بیرکاری و پزیشکی، هەروەها کەسایەتییەکی پێشەنگ بووە لە بواری ئەندازیاریدا، لەوانەش (ثابت بن قرة ٢٢٢ – ٢٨٩ك / ٨٣٦ – ٩٠١ز) کە سەرباری ئەوەی پزیشکێکی شارەزابوو لە بوارەکانی بیرکاری و گەردووناسیشدا زمانەکانی یۆنانی و عبری و سریانی بەباشی زانیوە، هەروەها (سنان)ی کوڕی (ثابت بن قرة) کە پزیشکێکی شارەزا و لێهاتوو بووە و وەرگێڕێکی باشیش بووە لەهەمانکاتدا، ئەمە جگە لەوەی کە لە سەردەمەکانی دواتری عەبباسییەکاندا چەندین ڕۆڵی (حرانی)یەکان زۆر زیاتر دەرکەوتووە بە تایبەتیش لە سەردەمی بووەیهییەکاندا و توانیویانە کاریگەرییان لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی هەبێت[1].

چوارەم: نصیبین:

یەکێکە لە شارە کۆنەکانی گریك و لە سەردەمی ڕۆمانییەکاندا پێی گوتراوە (نسیبیس Nisbis)، هەروەها جوگرافیناسە یۆنانییەکان ناویان ناوە (سورکروس Socaras) یان (مکدونیس Mygdonins)، هەروەك بە (نصیبین الروم)یش ناسراوە[2].

هەڵکەوتەی جوگرافیاکەی دەکەوێتە سەر ڕێگای موسڵ و شام، لە (سنجار)ەوە (٩ فرسخ یان ٥٤کلم) دوورە و وە لە (موسڵ)ەوە (٦ڕۆژ یان ٢١٦ کلم) دوورە و لەگەڵ (دنیسر) (٢ڕۆژ یان ٧٢کلم) دوورە، لەلایەن بولدانییەکانەوە زۆر وەسفی ئەم

---

(١) ابن القفطي: أخبار العلماء، ص٢٨٠ – ٢٨١ " د. توفيق سلطان اليوزبكي: التعريب في العصرين الأموي و العباسي، مجلة آداب الرافدين، جامعة الموصل، العدد السابع تشرين الأول ١٩٧٦م، ص٤٥، ٤٦" الزبيدي: م.س،ص٤٥٩ -٤٦٠ " د.الشحات السيد زغلول: م.س، ص٩٩.

(٢) كي لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، تر. بشير رنسيس، كوركيس عواد، مطبعة الرابطة بغداد، ١٣٧١هـ – ١٩٥٤م، ص١٢٤ " مؤلف مجهول: تعريف بأعلام الواردة في البداية والنهاية لإبن كثير، ج٢،ص٣٦٤.

شاره كراوه بەوەی كە شارێكی گەورەو ئاوەدانەو هەروەها وتراوە كە پاكترین شاری (جزیرە)یە و زۆرترین خێری تیادایە و لە كشتوكاڵ و بازرگانیدا پێشكەوتووە[1].

ئـەم شـارە لـە سـاڵی (٢٧٨ز) كەوتـە ژێـر سـایەی دەسـەڵاتی ئیمپڕاتۆرییـەتی ڕۆمانییـەوە، بەمـەش بـووە یـەكێك لـە شـارە سـنوورییەكانی نێـوان هـەردوو ئیمپڕاتۆریەتی (ساسانی و ڕۆمانی)، هەروەها لـە سـاڵی (٣٠١ز) ئـاینی مەسـیحی لـە (نصیبین)دا بڵاو بووەوە و ژمارەیەك لە كەنیسە و دێـر و خوێنـدنگای شارسـتانیەتی یۆنانی تیادا كرایەوە، لەو دێرانەش (دیر قني) بوو كە لەلایەن (مارماری) كە پیاوێكی ئاینی بوو دامەزراو هەروەها خوێندندنگایەكیشی تیادا دامەزرانـد و پاشـان هـەر لـەم خوێندنگایەدا (متی بن یـونس) كـە پیـاوێكی تـری ئـاینی مەسـیحی بـوو دەركـەوت. هەروەها چەند دێرێكی تریش لە (نصیبین) دا هەبوو، لەوانەش (دیر زعفـران) و (دیـر مار أوجي) و (دیر مار یوحنـا) بـوون[2]، لـە پاشـدا كەسـایەتییەكی ئـاینی و زانسـتی گەورە لەم شارەدا دەركەوت كە (مار یعقوب) بوو لە ساڵی (٣٠٩ز) ئـەم كەسـایەتییە پاش ئەوەی بوو بە (بطریك)ی (نصیبین)، گەورەترین و ناوازەترین كەنیـسەی تیـادا دروستكرد، هەروەها لەگەڵ یـەكێك لـە باشـترین خوێنكارانیـدا كـە (مـار أفـرام) بـوو

---

(١) إبن خرداذبة: المسالك و الممالك، اعادت طبعه بالاوفست عـن طبعـة ليـدن،،١٨٩٩م، مكتبـة المثنى بغداد، ص٨٦ " اليعقوبي: كتاب البلدان، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٢م، ص١١٨ " إبن حوقل: صـورة الأرض، ص ١٩٣ – ٩٤ " إبـن شـداد: الأعـلاق الخطـيرة في ذكـر أمـراء الـشام والجزيرة، تح. يحيى عبارة،منشورات دار الثقافة والارشاد القومي، دمشق، ١٩٨١م، ص٣٦ – ٥٠ " أبو الفداء: تقويم البلدان: بإعتناد رينود و ديسلان، دار الطباعة الـسلطانية، بـاريس، ١٨٤٠م، ص١١٨ " إبن عبد الحق: مراصد الأطلاع على أسماء الأمكنة و البقاء، تح. علي محمد البجـاوي، دار أحياء كتب العربيـة، ط١، القـاهرة، ١٩٥٤م، ج٣، ص١٣٧٤ " الأصـطخري، م.س، ص٣٠ " إبن بطوطة: رحلة إبن بطوطة، تح.عبدالهادي التازي/ مطبعـة المعـارف الجديـدة، الربـاط، ١٩٩٧م، ج١، ص١٨١.

(٢) الشابشتي: الديارات، تح. كوركيس عـواد، ط٢، مكتبة المثنى، بغـداد، ١٩٦٦م، ص٣٧٦ – ٣٨١ " أدي شير: تاريخ كلد و آثور، مطبعة الكاثولكية للآباء اليسوعيين، ٩١٣م، ج٢، ص٤١.

بەشداری لە کۆنگرەیەکی گەورەی تایبەت بە مەسیحییەکاندا کردو لەوێوە بڕیاری ئەوە درا کە خوێندنگایەکی هاوشێوەی (ئەسکەندەریە) لە (نصیبین) درووست بکرێت، بۆیە خوێندنگایەکی گەورەی دامەزراند لەسەر هاوشێوەی خوێندنگاکەی (ئەسکەندەریە) ئامانجی سەرەکی بریتی بوو لە بڵاوکردنەوەی زانستی ئاینی (لاهوتی)یۆنانی لە نێوان ئەو مەسیحییانەی کە بە زمانی سریانی ئەدوان، هەروەها (مار أفرام)ی خوێندکاری کردە بەڕێوەبەری ئەو خوێندنگایە، کە کەسایەتییەکی زۆر شارەزاو لێهاتوو بووە (مار أفرام) توانی ناوبانگێکی گەورە بە خوێندنگاکەی بدات و بە جۆرێ کردیە ناوەندێکی گەورەی بڵاو بوونەوەی شارستانیەتی یۆنانی، هەروەها لەم خوێندنگایەوە چەندین کتێبی (یۆنانی) وەرگێڕدرانە سەر زمانی (سریانی) چونکە هەروەك وتمان ئەم خوێندنگایە بۆ ئەو مەسیحییانە بوو کە بە زمانی (سریانی) دەدوان[1].

بەم جۆرە ئەم خوێندنگایە مایەوە تا لە ساڵی (٣٦٣ز) لەلایەن فارسەکانەوە هێرش کرایە سەر (نصیبین) و داگیرکرا، سەرباری ئەوەی (مار أفرام) بەرگرییەکی زۆری لە شارەکەی و لە خوێندنگاکەی کرد، بەڵام ئەنجام هەڵهات بەرەو شاری (روها) و خوێندنگاکەی بۆ ئەوێ گواستەوە و لەوێ خوێندنگاکەی بنیاتنایەوە، لە (روها)ش پاش نزیکەی سەدەیەك لە ساڵی (٤٨٩ز) ئەم خوێندنگایە لەلایەن ئیمپڕاتۆری ڕۆمانی (زینون) داخرا، ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە زانایان و فەیلەسوفانی ئەم خوێندنگایە پشتگیرییان لە ئاینزای (نسطوری) دەکرد لە بەرامبەر مەسیحییەکانی تردا کە (یعاقب)ەکان بوون[2]، بۆیە زانایان و فەیلەسوفەکان سەرلەنوێ ڕوویان لە (نصیبین) کردەوە و لەوێ بە سەرۆکایەتی (مار برصوم)

---

(١) أفرام برصوم: م.س، ص٢٤٥ " د.شحات السيد زغلول: م.س، ص٨٢ " أولیري: العلوم اليونانية، ص ٦٢ – ٦٣ " د.محمد حسين الزبيدي: م.س، ص٤١٤.

(٢) إسماعيل مظهر: تاريخ الفكر العربي، نشوءه و تطوره بالترجمة و النقل عن الحضارة اليونانية، مصر – ١٩٢٨م، ص٤" د.عبدالفتاح أحمد فؤاد: م.س، ص٢١ – ٢٢ " ظ.بارتولد: م.س، ص١٣٠.

خوێندنگایــەکیان دامەزرانــد، ســەرجەم لێکۆڵینــەوە و خوێندنــە فەلــسەفییە یۆنانییــەکانیان بــۆ گواســتەوە کــە لــە خوێنــدنگای (روهــا) لــەو ماوەیــەدا پێــی گەیشتبوون، کە خۆی لە دانراوەکانی (ئەرستۆ)دا دەبینییەوە بە تایبـەتی لـە بـواری لۆژیـك و هــەروەها لــە کتێبــی (ئیـساغوجی) و چــەندان بابــەتی تــریش[1]، دیـارترین چـالاکی هــەردوو خوێندنگاکـەی یەکـەم و دووەمـی (نـصیبین)یـش بریتــی بــوو لــە وەرگێڕانی کتێبە فەلـسەفی و لۆژیکییـەکانی شارسـتانیەتی یۆنـانی دەبینییـەوە بـۆ زمانی سریانی، بەجۆرێ کە ئەم چالاکییە لە پاش (فتوحـات)ی ئیـسلامیی* بـۆ ئـەم شارە هەر بەردەوام بوو کە ڕۆڵێکی گرنگیان بینی لـە گواسـتنەوەی فیکـر و زانـستی شارسـتانیەتی یۆنـانی بـۆ شارسـتانیەتی ئیـسلامیی، ئەمـەش بـە هـۆی وەرگێڕانـی بابەتەکانیان لە سریانییەوە بۆ عـەرەبی لـە لایـەك و هـەروەها بـەهۆی ئاوێتـەبوون و تێکـەڵبوونی لەگـەڵ شارسـتانیەتی ئیـسلامیدا لـە پـاش (فتوحـات)ی ئیـسلامییەوە، چونکە (نصیبین) بۆ خۆی پێشەنگی ناوەنـدەکانی شارسـتانیەتی یۆنـانی بـوون کـە فەلسەفەی لاهوتی یۆنانی بە ڕۆژهەڵاتداو لە ڕێگای خوێندنگاکەیەوە بڵاوکردەوە[2].

---

(١) إسماعيـل مظهـر: م.س، ص١٠ " ديلاسـي أولـيري: العلـوم اليونـان، ص٦٥،٦٤ " د.فتحـي عثمان: الحدود الاسلامية البيزنطية بين الاحتكاك الحربـي و الاتـصال الحـضاري، القـاهرة، ١٩٧٣م، ج٣،ص٢٦٢، ٢٦٣.

* ئەم شارە لە ساڵی ١٨ – ١٩ك لە لایەن سـوپای مـسوڵمانانەوە بـە سـەرۆکایەتی (عیـاض بـن غنم) بە زۆر (عنوة) فەتح کراوە و پاشان ڕێککـەوتوون لەسـەر دانـی جزیـە. بڕوانـە: أبـو يوسـف: كتاب الخراج، بيروت، دار الحداثة، ١٩٩٠، ص١٤٤ " البلاذري: فتوح البلدان، ص١٨٠ " الطـبري: تاريخ الرسل والملوك، ج٤،ص٥١.

(٢) الجميلي: م.س، ص٢١٤ – ٢١٥ " أوليري: تاريخ الفكر العربي، ص٧٠.

پێنجەم: روها (ئورفە):

یەکێکە لە شارەکانی (جزیرة الفرات)ییە، دەکەوێتە باکووری شاری (حران) بە دووری(٤٠کلم)، لە نێوان موسڵ و شامدایە[(١)]، ئەم شارە بە یۆنانی پێی گوتراوە (أدیسا Edessa) و بە سریانیش پێی گوتراوە (اورهای – أورهی Urhoi) و هەروەها لەلایەن ڕۆمانییەکانەوە (أزاسا)شی پێگوتراوە [(٢)]، ئەم شارە بە کەنیسەکەی ناوبانگی دەرکردووە کە کەنیسەیەکی زۆر گەورە بووە، زۆرینەی دانیشتوانەکەی مەسیحیین، هەروەها لەلایەن مەسیحییەکانەوە زۆر بە پیرۆز دادەنرێت و پێگەیەکی تایبەی خۆی هەبووە[(٣)]، سەبارەت بە سەرەتای بنیاتنانی (روها) و بنیاتنەرەکەیەوە چەندین بۆچوونی جیاواز هەیە هەندێك پێیان وایە کە پادشای بابلییەکان (نمرود بن کنعان) بنیاتی ناوە، هەندێکی تر دەڵێن کە پادشاکانی ڕۆمانی بنیاتیان ناوە[(٤)].

لەلایەن (بلدانی)یەکانەوە گەلێ وەسفی ئەم شارە کراوە، بەوەی کە شارێکی نێوەندە و قەڵایەکی بەهێزی هەیە کە لە بەرد دروست کراوە، هەروەها چەندین درەخت و باخ و بێستانی هەیە و چەندین سەرچاوەی ئاو و کانی تیادایە، هەروەها ئەم شارە لە چاو زەوییەکانی دەوروپشتیاندا بەرزبووە، بە جۆرێ کە بەسەریاندا ڕوانیویەتی[(٥)].

---

(١) ابن الحوقل: صورة الارض،ص٢٠٤ " ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٣، ص١٠٦ " د.كامل مراد: تاريخ آداب السريانية، ص٣٧.

(٢) إبن عبدالحق: مراصد الاطلاع،ج٢،ص٦٤٤ " د.حسين قاسم العزيز: م.س، ص٣٩٩ " د. كامل مراد: م.ن،ل ٣٧.

(٣) الاصطخري: المسالك و الممالك، ص٧٦ " ابن حوقل: صورة الارض، ص٢٠٤ " المقدسي: أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، تح. د.محمد مخزوم، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٨ هـ / ١٩٨٤م، ص١٤١.

(٤) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: محمد جاسم الحمادي: م.س، ل١٢٩.

(٥) إبن خرداذبه: م.س، ص٥٦ " الاصطخري: م.س، ص٧٦ " الحميري: الروض المعطار، ص٢٧٣.

شاری (روها) کە بە (سریانی) ناسراوە، هەر لە سەردەمانێکی زووەوە پەیوەندییەکی بەهێزی هەبووە بە شارستانیەتی یۆنانییەوە و بنەماکان و کلتووری ئەو شارستانیەتە کاریگەری لە سەری هەبووە، بە جۆرێ کە زۆرێك لە وشەی یۆنانییان لە زمانەکەیاندا بەکار هێناوە، هەروەها نووسەران و خوێندەوارانی خوێنگاکەیان بە زمانی یۆنانی بابەتەکانیان نووسیوە، لە پاشدا وەریانگێڕاوەتە سەر زمانی سریانی، بۆ ئەوەی کە خەڵکی لێی تێبگات، ئیتر لێرەوە ئاوێتەی شارستنیەتی یۆنانی بوون و بەجۆرێ کە وەك شارێکی یۆنانی دەردەکەوت[1]، ئەوەشی زیاتر ڕێگای بۆ ئەم بابەتە خۆشکرد، گواستنەوەی خوێندنگای شاری (نصیبین) بوو بۆی، ئەم خوێندنگایە لە شاری (روها) بە جۆرێ پێشکەوت کە لە سەدەی پێنجەمی زاینیدا، بە تەواوەتی دەستیان گرتبوو بەسەر خوێندن و بڵاوکردنەوەی فەلسەفە و بەرهەمەکانی (ئەرستۆ)دا، بەم جۆرە ئەم خوێندنگایە بەردەوام بوو تا کاتی سەرلەنوێ گواستنەوەی بۆ (نصیبین) پاش نزیکەی سەدەیەك، بە هۆی لایەنگیری زانایان و فەیلەسوفانی ئەم خوێندنگایەوە لە (نسطوري)یەکان، هەروەها ژمارەیەکیشیان لێ هەڵهاتن بەرەو دەوڵەتی ساسانی و کیسراکانی ئەوێ دەرگایان بۆ کردنەوە و هەندێکیان ڕوویانکردە (جندیسابور) و لەوێ چەندین بیمارستان و خوێندنگای پزیشکییان کردەوە[2].

شایەنی باسە هەندێك لە نووسەران پێیان وایە کە (روها) گرنگترین ناوەند بووە کە لێیەوە شارستانیەتی یۆنانی بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی گواستراوەتەوە، لەم بارەیەوە (جورج حداد) دەڵێت: ((خوێندنگای روها، گرنگترین ناوەند بووە کە

---

(١) د.الشحات السيد زغلول: م.س، ص٧٥ – ٧٧ " د. كامل مراد: م.س، ص١٥ – ٢٤ – ٢٦.

(٢) أدي شير: تاريخ كلدو وآشور: ج٢، ص٤٨ " اسماعيل مظهر: م.س، ص٤ – ٨ " ديلاسي أوليري: العلوم اليونانية، ص٦٥ – ٧٦ " تاريخ الفكر العربي، ل ٣٤ " ظ.بارتولد: م.س، ص١٣٠ – ١٣١ " د.محمد حسين الزبيدي: م.س، ص٤٦١ " DeBor: the history of philosophy , pp.12 – 13.

ڕۆشنبیری لێوە چووە بۆ عەرەب، بەتایبەتی لە هەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەمدا کە باشتر دەرکەوت، هەروەك چۆن گرنگترین ناوەندیش بوو کە لێیەوە فیکری سریانی و نسطوري ئاوێتەی فیکری یۆنانی بوون))[1].

بەڵام ئێمە پێمان وایە کە سەرباری ئەوەی کە نکۆڵی ناکرێت لەو گرنگییەی ئەم شارە هەیبووە لە ڕووی کلتوور و زانستی شارستانیەتی یۆنانی و ڕەنگدانەوەکانی بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە ئەم ناوەندە گرنگترین ناوەند بووبێت، چونکە ناوەندەکانی تری وەك (ئەسکەندەریە و حران و هەروەها جندیسابور) لەم بوارەدا ڕۆڵیان لە (روها) گەلێ زیاتر بووە، بۆیە دەتوانین بڵێین کە یەکێکە لە ناوەندەکانی گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانی بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی بە پێی تواناو بۆ گونجاندنی لەچاو ناوەندەکانی تردا.

شەشەم: جندیسابور:

یەکێکە لە شارەکانی هەرێمی (خوزستان) و سەر بە (کورە)ی ئەهوازە، ئەم شارە لەلایەن (سابور بن أردشیر ٢٤١ – ٢٧٢ز) دروست کراوە[2]، پاش ئەوەی (سابور) لە ساڵی (٢٥٧ز) لە شەڕێکیدا لە بەرامبەر ڕۆمانییەکان بە سەریاندا سەرکەوت، ژمارەیەکی زۆری لێ بە دیل گرتن بە ئیمپڕاتۆرەکەشیانەوە کە (ڤالیریان ٢٥٣ – ٢٦٠ز)بوو، ژمارەیەکی زۆری لەم دیلانە لە شارە نوێیەکەیدا نیشتەجێ کرد کە (جندیسابور)بوو، چونکە (سابور) هەستی بە باڵادەستی شارستانیەتی ڕۆمانییەکان و دیلەکانی کردبوو بەسەر شارستانیەتی خۆیاندا، بۆیە ئازادی پێبەخشین لە پێڕەوکردنی بیروباوەڕ و ئاین و کلتوور و زمان و ڕێساکانی تایبەت بە خۆیان لە شارەکەدا، هەروەها سوودی لێیان وەرگرت بۆ پەرەپێدانی بوارەکانی پزیشکی و ئەندازیاری و ئاوەدانی، چونکە سابور بۆخۆی مەیلێکی گەورە بەلای شارستانیەتی یۆنانیدا هەبوو، ئەمەش لە هەوڵەکانی بۆ کۆکردنەوەی کتێبە

---

(١) مدخل الى تاريخ الحضارة، دمشق، ١٩٥٨، ص٤١٨.

(٢) المقدسي: أحسن التقاسيم، ص١٤٩ – ١٥٠ " ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٢، ص١٧٠ " د.محمد حسين الزبيدي: م.س، ص٤٠١.

فەلسەفییە یۆنانییەکان و وەرگێڕانیان بۆ زمانی فارسی دەردەکەوێت، لێرەوە ژمارەیەك پزیشکی ناوازە دەرکەوتن کە بە پزیشکی (أبقراط) ناسرابوون، بەم جۆرە (سابور) توانی (جنديسابور) بکاتە یەکێك لە ناوەندە گەورەکانی چالاکی عەقڵی شارستانیەتی یۆنانی لە ناوچەکەدا[1]، هەروەك باسمان کرد لەم شارەدا ژمارەیەکی یەکجار زۆر کتێبی فەلسەفی یۆنانی کۆکرانەوەو وەرگێڕدرانە سەر زمانی فارسی، ئەمەش لە ڕێگای ناردنی چەندین نوێنەر بۆ ناوەندەکانی تری شارستانیەتی یۆنانی، هەروەها ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی تا کتێبی بۆ بهێننەوە و دەرەنجام ئەم کتێبانەی لە گەنجینەیەکی گەورەدا کۆکردنەوە لە جنديسابور دا، هەروەها چەندین کەسایەتی زاناو (حکماء)ی بەناوبانگی لە شارەکەیدا کۆکردەوە لەوانەش (دورسوس)ی، سریانی، ئەم کەسایەتییە ڕوونکردنەوەی لەسەر کتێبەکان دەداو خەڵکی فێر دەکرد[2].

پاش (سابوری یەکەم٢٤٢ – ٢٧٢ز) (سابوری دووەم ٣٠٩–٣٧٩) هات کە کاریگەری (سابوری یەکەمی) لەسەر بوو، لەسەر هەمان ڕێڕەوتی ئەو دەڕۆیشت لە گرنگیدان بە زانست و کلتووری شارستانیەتی یۆنانی، ئەم دەستیکرد بە بانگهێشت کردنی پزیشکانی کارامەو لێهاتوو بەناوبانگ بۆ شارەکە، هەروەها مانەوەی لە

---

(١) اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، ج١، ص١٥٩ " الدينوري: أخبار الطوال، تح. د.عمر فاروق الطباع، دار القلم للطباعة و النشر، بيروت، (د.ت)، ص٤٥ " الطبري: تاريخ الرسل والملك، ج٢، ص١٣ المطهر المقدسي: البدء والتاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، بورسعيد، مصر، (د.ت)، ج٣، ص١٥٧ " ابن الأثير، الكامل في التاريخ، ج١،ص٢٤١ " إبن خلدن: تاريخ إبن خلدون، ج٢، ص٢٠٦ " آرثر كريستنس: ايران في عهد الساسانيين، تر. يحيى الخشاب، دار النهضة، بيروت، ١٩٥٧م، ص١٠ – ١٣ " اليوزبكي: التعريب في العصرين الاموي و العباسي، ص٤٦ " أوليري: علوم اليونان و سبل انتقالها الى العرب، ص١٩.

(٢) أبو الفداء: المختصر، ج١، ص٢٨ " ابن النديم: الفهرست، ص٣٤٧ – ٣٤٨ – ٤٣٦ " حنا الفاخوري و خليل الجر: تاريخ الفلسفة العربية، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٣، ج٢، ص١١ " د. حسين قاسم العزيز: م.س، ص٤٠١ زيغريد هونكة: شمس العرب، ص١٨١.

شــارەکەدا لــەلا خۆشەویــست دەکــردن، لەســەردەمی ئەمــدا گــەورەترین پزیــشك دەرکــەوت بــەناوی (تیــادورس)[1]، کــاتێکیش کــە ئیمپڕاتــۆر (زینــو ٤٧٤–٤٩١ز) خوێندنگاکەی (روها)ی داخست لە ساڵی (٤٨٩ز)دا ژمارەیەکی زۆر لە فەیلەسوفان و پزیشکانی ئەم خوێندنگایە ڕوویانکردە (جندیسابور) ئەمەش پاڵنەرێکی تری گــەورە بوو بۆ پێشکەوتن و پەرەسەندنی شارستنیەتی یۆنـانی لـەم شـارەدا، بەتایبـەتی لـە بـواری پزیـشکییدا، لـە ڕووی زمانــەوە لــەم شــارەدا زمـانێکی تایبــەتی نـەبوو بـە خەڵکەکـەی، چـونکە زیـاتر پێکهاتەکـەی تێکەڵەیـەك بـوو لـە یۆنـانی و سـریانی و فارسی*، بەڵام زمانی سریانی زمانی خوێندنی زانستەکانی سروشتی و پزیـشکی بـوو لە خوێندنگاکانیدا، سەرجەم ئەم کارە زانستی و شارستانی و وەرگێڕانانەی کە هــەر لە سەردەمی دیلە ڕۆمانییەکانەوە لەم شارەدا پەرەی سـەند، بـووە سەرچـاوەیەك و ناوەندێکی بەهێزی شارستانیەتی یۆنانی[2]، کە لێیەوە لە سەردەمی (خسروی یەکەم ٥٣١ – ٥٧٩ز)، خوێندنگایەکی گەورەی پزیشکی یۆنانی سـریانی تیـادا دابمـەزرێت، چـونکە ئـەم پادشـایە بۆخـۆی زۆر مــەیلی بـەلای ئـەوەدا بـوو کـە زانـستەکان و شارسـتانیەت و لایـەنی پزیـشکی شارسـتانیەتی یۆنـانی لـە یۆنـانی و ڕۆمانییـدا بـە وڵاتەکەیـدا بڵاوبکاتــەوە، بۆیــە زۆر ئاواتــەخواز بـوو کـە خوێندنگاکـەی هاوشـێوەی ئەسکەندەریە بنیـاتبنێ، ئـەوە بـوو ئـەم هەلـەی بـۆ ڕەخـسا کاتێـك (جـستینیان)ی ئیمپڕاتۆری ڕۆمانی هێرشـی کـردە سـەر (أثینـا)، لـە ئـەنجامی ئەمەشـەوە زۆرینـەی

---

(١) ابن النديم: م.ن، ص٤٣٦ " ابن أبي أصيبعة: عيون الأنباء، ج١، ص٣٠٨ " ديلاسي أوليري: العلوم اليونانية، ص٩٠ – ٩١.

* المقدسي لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا دەڵێـت: (کـورد دەسـەڵاتی تـەواویان بەسـەر ئـەم شـارەدا گرتـووە و زۆرینــەی کـوردە). أحـسن التقاسـيم،ص١٥٠" کـي لـسترنج: بلـدان الخلافـة الـشرقية، ص٢٢٩.

(٢) أحمد أمين: ضحى الاسلام، ص٢٥٥ " د. حكمت عبدالكريم فريحات و ابراهيم ياسين الخطيـب: مدخل الى تاريخ الحضارة العربية الاسلامية، دار الشروق، عمان، ١٩٩٩م، ص٢٦١ " د.الـشحات السيد زغلول: م.س، ص٦٥.

فەیلەسوف و زانایانی ئەم شارە هەڵاتن لەم کاتەدا (خسروی یەکەم) دەرگای شارەکەی بۆ کردنەوە و هانیدەدان کە لە (جندیسابور) نیشتەجێ ببن، ئەم فەیلەسوفانە بە پێی فرمانی (خسروی یەکەم) کەوتنە وەرگێڕانی ژمارەیەکی زۆر لە کتێبی لۆژیکی و پزیشکی لە زمانی یۆنانییەوە بۆ زمانی فارسی، لە ئەنجامی هەوڵەکانی ئەم فەیلەسوفانەوە خوێندگایەکی گەورەو هاوشێوەی ئەسکەندەریە لە (جندیسابور) دروست بوو، کە بووە ناوەندی بڵاوبوونەوەی شارستانیەتی یۆنانی[1].

ئەم خوێندنگایە هەموو هەوڵەکانی خۆی لەوەدا چڕ کردبۆوە کە لەسەر هاوشێوەی خوێندنگای ئەسکەندەریە بڕوات و هەروەها لە بواری پێڕەوکردنی پرۆگرامی خوێندنیش سوودی باشیان لێ وەربگرێت، بەتایبەتی لە بواری پزیشکییدا، چونکە ئەم خوێندنگایە زیاتر پزیشکی بوو، بۆ نموونە کتێبەکانی (جالینوس) کە لە سالانی (٢٠٠ز) لە ئەسکەندەریە ژیاوە، بوو بە پرۆگرامی خوێندنگای (جندیسابور)[2].

ئەم خوێندنگایە هەمیشە دەرگای واڵا بووە بۆ وەرگرتنی خوێندکار و فێرکردنیان لە بواری پزیشکییدا لە سەرجەم ناوچەکاندا هەر لە پێش (فتوحات)ی ئیسلامیشەوە، بۆنموونە سەرچاوەکان باس لە کەسایەتییەك دەکەن بەناوی (الحارث بن کلدة) کە پزیشکێکی لێهاتوو بووە لە پێش هاتنی ئیسلام و لە سەرەتای دەوڵەتی ئیسلامیشدا لە نیمچە دوورگەی عەرەبی، ئەم کەسایەتییە سەردانی (جندیسابور)ی کردووە و لەوێ فێری پیشەی پزیشکی بووە و لە گەڕانەوەشیدا بە شێوەیەکی بەرچاو دەرکەوتووە، کە پێغەمبەر (د.خ) خۆی خەڵکی بۆ ناردووە کە ئەو پشکنین و

(١) ابن النديم: الفهرست، ص٣٤٨ " د.شحات السيد زغلول: م.س، ص٦٦ " ماكس فانتاجو: المعجزة العربية، تر. رمضان لاوند، دار الكشاف، بيروت، ١٩٥٤م، ص٢٥.

(٢) احمد امين: ضحى الاسلام، ص٢٥٥ " أوليري، العلوم اليونانية، ص٥٠ " د.الشحات السيد زغلول: م.ن، ص٦٧.

چارەسەری بۆ بکات، هەروەك (سعد بن أبی وقاص) بەمەبەستی چارەسەرکردن دەنێرێت بۆلای ئەم پزیشکە [(1)].

ناوبانگی ئەم قوتابخانەیە لە پاش (فتوحات)ی ئیسلامیش [*] لەناو شارستانیەتی ئیسلامیدا بەتایبەتی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا بەجۆرێك بوو کە ئەگەر کەسێك مەسیحی نەبوایە و خەڵکی(جندیسابور) نەبوایە وەك پزیشك لێی نەدەڕوانراو کاری دەست نەدەکەوت و متمانەی خەڵکی بەدەست نەدەهێنا[(2)]، بەم جۆرەش ئەم خوێندنگایە لە تەواوی سەردەمەکانی ڕاشدین و ئومەوی و عەبباسییەکاندا توانیبووی پارێزگاری لە ناوبانگ و ئاستی زانستی خۆی بکات، لێرەوە ئەم شارە بوو بوو بە ناوەندێکی سەرەکی وا کە مسوڵمانان زانیارییە پزیشکییەکانی خۆیانیان لێوە وەردەگرت، بە تایبەتیش لە سەردەمی خەلیفە (أبوجعفر المنصور)ە وە کاتێك بۆ یەکەم جار ڕاستەوخۆ ناردی بە شوێن (جورجیس بن بختیشوع) کە بەڕێوەبەری قوتابخانەی پزیشکی بوو لە (جندیسابور) بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشییەکەی کە لە (گەدە)یدا بوو، ئیتر لێرەوە ئەو پەیوەندییە گەورەیە دروووست دەبێت لە نێوان بنەماڵەی (آل بختیشوع) و (بلاط)ی عەبباسییەکاندا کە لەپاشدا لە سەردەمی (هارون الرشید)دا (بختیشوع بن جورجیوس) دێت و هەروەها پاش ئەمیش (جبرائیل

---

(١) الذهبي: تاريخ الاسلام، تح. عمر عبدالسلام التدمري، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧هـ – ١٩٨٧م، ج٤، ص١٩٢ – ١٩٣ " ابن القفطي: أخبار العلماء، ص١٦١.

[*] ئەم شارە لە ساڵی (١٧ – ١٨ – ١٩ ك) لە سەردەمی خەلافەتی (عمر بن الخطاب) بە سەرکردایەتی (أبو موسى الأشعري) بە شێوەی ڕێککەوتن فەتح کراوە. قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة، ت.ح.محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد، العراق، ط١، ص٣٨٥ " ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١، ص٤٤٧ " السيوطي: تاريخ الخلفاء، ص٥٣.

(٢) الجاحظ: البخلاء، ج٢، ص٤ – ٥ " د.أميرة حلمي مطر: م.س، ص٧٩.

بن بختيشوع) دەبێتە پزیشك هەروەك لە باسی یەکەمی ئەم بەشە لەم بنەماڵەیەو کارەکانیان لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییدا دواین [1].

هەروەها یەکێکی تر لەو ڕۆڵە بەرچاوانەی خوێندنگای (جندیسابور) بینی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا بریتی بوو لە وەرگێڕان و دەستخستنی چەندین بابەتی پزیشکی و فەلسەفی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی و هەروەها بڵاوکردنەوەی ئەو شارستانیەتە و گرنگی پێدنی لە ناویدا.

لەم بارەیەوە (د. رشید الجمیلي) دەڵێت: ((خوێندنگای جندیسابور خوێندنگایەکی گرنگ و کاریگەر بوو بۆ عەرەب لەماوەی بزووتنەوەی وەرگێڕاندا، کە ڕۆڵی پێشەنگیان دەگێڕا لەو بوارەدا، ئەویش بەوەی کە ئەم خوێندنگایە چەندین وەرگێڕی کارامەو لێهاتووی پێشکەش کرد، کە توانییان زۆرێك لە کلتووری شارستانیەتی یۆنانی وەربگێڕنە سەر زمانی عەرەبی، نەك هەر ئەمە بە تەنها، بەڵکو ڕۆڵەکانی ئەم خوێندنگایە، بەهۆی پیشەکەیانەوە کە پزیشکی بوو، توانییان زۆرێك لە لێکۆڵینەوەی نویێ و وەرگێڕدراوی تری ئەم بابەتانە کە لە پێشتردا ئەنجامدرابوون، زیاد بکەنە سەر بابەتە وەرگێڕدراوەکان و بەمەش کلتووری شارستانیەتی ئیسلامییان پێ دەوڵەمەندتر کرد))[2].

بەم جۆرە ئەم ناوەندانە هەر یەکەو بە پێی خۆی توانی ڕۆڵی هەبێت لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی چ بە ڕێگای ڕاستەوخۆ بێت یان بە شێوەی ناڕاستەوخۆ و ڕەنگدانەوە بێت لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا، لە پاش پرۆسەی (فتوحات)ی ئیسلامیی بۆیان، لە ئەنجامی ئاوێتەبوونی شارستانیەتی ئەو ناوەندانەوە بە شارستانیەتی ئیسلامیی.

---

(١) ابن أبي أصيبعة: عيون الأنباء، ج١، ص١٢٣ " ابن القفطي: أخبار العلماء، آرثر كريستنس: م.س، ص٤٠٧ " اليوزبكي: م.س، ص٤٧ " خودابخش: م.س، ص ١٥٧ " د.حسين قاسم العزيز: م.س، ص ٤٢٣ " ظ. بارتولد: م.س، ص٥٣ " كي لسترنج: م.س، ص٣٧٣ " د.ماكس مايرهوف: م.س، ص٥٥.

(٢) حركة الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث و الرابع للهجرة، ص٢٢٤.

باسی دووەم: ڕۆڵی نەتەوە و گەلە ناعەرەب و نامسوڵمانەکان لە گەیاندن و پەرەپێدانی شارستانیەتی یۆنانی لە شارستانیەتی ئیسلامییدا

له ئەنجامی پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامیی بۆ هەرێمەکانی (عێراق و شام و فارس و میسر)، ژمارەیەکی زۆر له گەلان و نەتەوەی جیاجیا کەوتنه ژێرسایەی خەلافەتی ئیسلامییەوە. هەریەك لەم گەل و نەتەوانەش خاوەنی گەنجینەیەکی گەورەی شارستانیەت و کلتووری خۆیان بوون که پاشماوەی هەردوو ئیمپڕاتۆریەتی (ساسانی و ڕۆمانی)بوون[1]، ئەم گەل و نەتەوانه تێڕوانین و بۆچوونیشیان سەبارەت بەم ئاینە نوێیه جیاوازبوو، لێرەوە هەندێکیان بوون به مسوڵمان و به (موالي)یەکان ناسران، هەندێکی تریشیان، بەتایبەتی ئەوانەیان کە (أهل الکتاب)یان پێدەگوترا لە (مەسیحی و جوولەکە و صابیئە و مەجوس)، لەسەر ئاینی خۆیان مانەوە و بە (أهل الذمة*)ناسران.

بە تێڕوانینیشمان لە بارودۆخی تایبەتی هەریەك لەم دوو کۆمەڵەیە لە ناو دەوڵەتی ئیسلامیدا دەتوانین لە ڕێژەی بەشدارییان لە شارستانیەتی ئیسلامییدا بگەین، کە ڕۆڵی گەورەیان لەبەرەو پێشبردنی شارستانیەتی ئیسلامیی بەردەکەوێت، ئەمیش بە ئاوێتەبوونی شارستانیەتەکەیان لەگەڵ شارستانیەتی ئیسلامییدا.

---

(١) د.جوزيف نسيم يوسف: الإسلام والمسيحية و صراع القوى بينهما في العصور الوسطى، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية، (د.ت)،ص ١١٣ - ١١٤.

* أهل الذمة: بریتین لە دانیشتوانی نامسوڵمانی وڵاتانی ئیسلامیی، بۆیە ئەم ناوەشیان پێدەگوترێت چونکە لەبری پاراستن و مانەوەیان لەسەر ئاینی خۆیان و دابینکردنی ئارامی و لێبوردەیی بۆیان، لەلایەن دەوڵەتی ئیسلامییەوە و لەبری وەرگرتنی بڕێك پارە کە بە (جزیە) ناسراوە. د.علي حسنی الخربوطلي: العرب و الحضارة، مكتبة الأنجلو مصرية، ١٩٦٦م، ص١٠٢.

یەکەم: مەوالییەکان:

ئەم زاراوەیە لە سەرەتادا زیاتر بەوانە دەگوترا کە لە شەڕەکاندا بە دیل دەگیران و پاش ئازاد بوونیان و مسوڵمان بوونیان بە (موالي) دەناسران، بەڵام ئەم ناوە لەپاشدا لەلایەن مێژوونووسانەوە بە سەرجەم ئەو مسوڵمانانە دەگوترا کە عەرەب نەبوون[1]، ئەم (موالي)یانە لەناو دەوڵەتی ئیسلامییدا ژمارەیان یەکجار زۆربوو، کە بەشێکیان (الحمراء)یان پێدەگوترا و کەمێکیشیان لە (سریان)ەکان بوون کە مسوڵمان بوو بوون[2]، بەگشتی بارودۆخی (موالي)یەکان لە سەردەمی دەوڵەتی ئومەوییدا زۆر نالەبار بوو، ئەمەش لەبەر هەوڵەکانی ئومەوییەکان بۆ ئەوەی کە سروشتێکی عەرەبی بەسەر دەوڵەتەکەیاندا بسەپێنن، لە ڕووی عەقڵییەتی خێڵەکی عەرەبییەوە خۆیان لە عەجەمەکان بەگشتی بە گەورەتر دەزانی، هەروەها دەسەڵاتیشیان بە (موالي)یەکان نەدەدا، ئەگەر ئومەوییەکان خۆشیان ڕێگایان بدایە کەسێکی ناعەرەب ببێت بەدەسەڵاتدار و خەڵکی ڕێگایان نەدەدا کە کەسێك گومان لە بنەچەیدا هەبێت ببێت بە دەسەڵاتداریان[3]، هەرچەندە هەندێك نووسەری عەرەبی بەرپەرچی ئەم بۆ چوونە دەدەنەوە و پێیان وایە ئەم بارودۆخ و مامەڵەیە لە

(١) د.علي حسني الخربوطلي: تاريخ العراق في ظل الحكم الاموي، دار المعارف، ١٩٥٩م، ص٢٥٣" د. فاروق عمر فوزي: دور الموالي و مركزهم في المجتمع الإسلامي، مجلة الإستشراق، بغداد، ١٩٩١م،عدد ٥،ص٨١ " د.محمد بديع شريف: الصراع بين الموالي والعرب، ص٢٢ " نەریمان عبدالله عەلی: ڕەوشی مەوالی لە سەردەمی ئومەوییەکاندا (٤١-١٣٢ ك – ٦٦١ – ٧٤٩ز)، ماستەرنامەیەکی بڵاونەکراوەیە، پێشکەشی بەشی مێژووی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی کراوە لە ساڵی ٢٠٠٥ – ٢٠٠٦ز، ل١٤.

(٢) الخربوطلي: العرب والحضارة، ص٩٤-٩٥ " تاريخ العراق، ص٢٥٧.

(٣) الجاحظ: البيان والتبيين، تح.فوزي عطوي، دار الصعب، بيروت، (د.ت)، ج٣، ص٢٧٢، ٢٩٣، ٢٩٧ " أبو الفرج الأصبهاني: الأغاني، تح. علي مهنا و سهير جابر، دار الفكر للطباعة والنشر، لبنان، (د.ت)، ج١٤، ص١١٤" د.الشحات السيد زغلول: السريان والحضارة الإسلامية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، الأسندرية، ط١، ١٩٧٥، ل ١١٧ – ١١٨.

بەرامبەر (موالي)یەکان لەسەردەمی ئومەوییدا زیاتر هەڵسوکەوتی کەسی بووە و پەیوەندی بە سیاسەتی دەوڵەتەوە نەبووە[1]، بەهەرحاڵ ڕاستی هەرچۆن بێت، ئەم بارودۆخە پاڵی بە (موالي)یەکانەوە نا تا زیاتر بەرەو زانست و هونەر بچن و خۆیان بەو لایەنەوە خەریك بکەن[2]، و لەم بوارەدا چەندین زانای گەورە و ناودار لەناویاندا دەرکەوتن، بەجۆرێ کە بەتەواوی دەستیان گرتبوو بەسەر لایەنی زانستییدا لە دەوڵەتی ئیسلامیدا، لەم بارەیەوە (إبن عبدربه) دەڵێت: ((إبن أبي ليلى وتی: عیسی بن موسی کە کەسایەتییەکی ستەمکار و زۆر دەمارگیربوو، لێی پرسیم، کێ (فقیه) زانای بەسرەیە؟ وتم (الحسن بن أبي الحسن)، وتی: پاشان کێ؟ وتم: (محمد بن سيرين) وتی: ئەمانە کێن؟ وتم: مەوالین، وتی: ئەی کێ زانای مەککەیە؟ وتم (عطاء بن أبي رباح) و (مجاهد بن جبر) و (سليمان بن يسار)، وتی: ئەمانە کێن؟ وتم مەوالین، ڕەنگی گۆڕدراو، وتی: کێ زانای خەڵکی (قباء)ە؟ وتم (ربيعة الرأي و کوڕەکەی أبي الزناد)، وتی: ئەمانە کێن؟ وتم مەوالین، دەموچاوی گرژبوو، پاشان وتی: ئەی زانای یەمەن کێیە؟ وتم: (طاوس و کوڕەکەی و همام بن منبه)ە وتی: ئەمانە کێن؟ وتم: مەوالین، زیاتر ناڕەحەت بوو هەستایە سەرپێ و وتی: ئەی کێ زانای خۆراسانە؟ وتم: (عطاء بن عبدالله الخراساني)، وتی: ئەم عطاء کێیە؟ وتم مەوالییە، زیاتر دەموچاوی گرژبوو وە ڕەش داگیرسا و وتی: ئەی کێ زانای شامە؟ وتم (مكحول)ە، وتی: ئەم مکحولە کێیە؟ وتم مەوالییە، زیاتر توڕەبوو وە وتی: کێ زانای جەزیرەیە؟ وتم (ميمون بن مهران) وتی: ئەی ئەم کێیە؟ وتم: مەوالییە، هەناسەیەکی قووڵی هەڵکێشاو وتی: ئەی کێ زانای کوفەیە؟ ئەگەر لێی نەترساما یە ئەمگوت (الحكم بن عيينة وعمار بن سليمان)ن بەڵام بینیم کە شەڕی لێ ئەبارێ بۆیە

---

(١) د. فاروق عمر فوزي: م.س، ل ١١٨ — ١٢٥.

(٢) نەریمان عبدالله علی: م.س، ص١١٩ — ١٢٠.

وتم (إبراهيم و الشعبی)ن وتی: ئەمانە کێن؟ وتم عەرەبن، وتی: الله أكبر و هاتەوە سەرخۆی))[1].

ئەگەر لەم دەقەی سەرەوە بڕوانین ئەم بابەتەمان بەتەواوەتی بۆ ڕوون دەبێتەوە، بەڵام سەرباری ئەمانە ئەم مەوالییانە زیاتر بە زانستە شەرعی و ئیسلامییەکانەوە خەریك بوون و زیاتر ڕۆڵیان لەو بوارەدا بینیوە، هەروەها زیاتر هەوڵی گواستنەوەی شارستانیەتی فارسییان داوە بەتایبەتی لەسەردەمی ئومەوییەکان و سەردەمی یەکەمی عەبباسیی، چونکە هەروەك وتمان زۆرینەیان فارس بوون[2]، بۆیە زۆر کەمتر ڕۆڵیان هەبووە لە گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانی کە مەبەستی باسەکەی ئێمەیە، ئەمە جگە لەوەی لەسەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا زیاتر ڕۆڵ و کاریگەرییان دەرکەوت کە بوونە هۆی سەرکەوتنی بانگەوازی عەبباسییەکان و دروستبوونی دەوڵەتەکە[3]، هەروەها پاشان لە دەوڵەتی عەبباسییدا بەشدارییان کردو چەندین پلەوپایەی بەرزیان وەرگرت وەك وەزیر و والی دەوڵەتی عەبباسی، چەندین کەسایەتی و بنەماڵەی دیاریشیان تیا دەرکەوتن[4].

دووەم: أهل الذمة:

ئەو گەل و نەتەوانەی بە (أهل الذمة) ناسرابوون، کە بریتی بوون لە (سریانەکان بەگشتیی و (نسطوري* و يعاقبة**) بە تایبەتی و صابیئەکان و جوولەکە و

---

(١) العقد الفريد: دار أحياء التراث العربي، بيروت، ط١، ١٤٢٠هـ، ١٩٩٩م، ج٣، ص٣٨٠ – ٣٨١.

(٢) د.حسن إبراهيم حسن: تاريخ الإسلام السياسيي و الديني و الثقافي و الإجتماعي، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ط٧، ١٩٦٤م، ج٢، ص٣٢٠ - ٣٢١

(٣) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: نەریمان عبدالله علي: م.س، ص١١٤ – ١١٨.

(٤) د.حسن إبراهيم حسن: م.س، ج٢، ل ٢٥٣، ٢٥٧، ٢٥٨، ٢٦٨.

* نسطوري: یەکێك بووە لە ئاینزا بەربڵاوەکانی مەسیحی لە ڕۆژهەڵاتدا، سەرەتاکەیان دەگەڕێنەوە بۆ ڕاهیبێك لە ئەنتاکیا، ئەم ڕاهیبە لە ساڵی (٤٢٨ز) بوو بە (بطريك) لە قوستەنتینیە و ئاینزاکەی لەسەر ئەوە بنیاتنابوو کە مەسیح مرۆڤە و (مريم العزراء) مرۆڤی=

قبطي)ەكان، ڕۆڵێكی گەورەیان بینی لە گواستنەوە و پەرەپێدانی شارستانیەتی یۆنانی لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، ئەمەش لەبەرئەوەی ئەمان ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەو شارستانییەتەوە هەبوو، هەر لە سەردەمی هاتنی (ئەسكەندەری مەكدۆنی)یەوە بۆ ڕۆژهەڵات لە ساڵی (٣٣٢پ.ز) تێكەڵ بە شارستانیەتی یۆنانی بوو بوون و لە ئەنجامی ئەم تێكەڵبوونەشەوە ئاوێتەی یەكدی بوو بوون و شارستانیەتی (هیلنستی Hellenistic Civilization) دروست بوو[1]، هەروەك لە بەشی یەكەم لێی دواین، چەندین ناوەندی شارستانیەتی یۆنانیش لە ناوچەكانیاندا بوو، سەرباری ئەمانەش، زۆربەی ئەم گەلانە پاشماوەی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانیی بوون.

بارودۆخی (أهل الذمة) لەناو دەوڵەتی ئیسلامییدا بە گشتیی زۆر باش بوو، بە جۆرێك تەواو بە پێچەوانەی (موالي)یەكانەوە بوون، لێبوردەیی ئاینی گەورە لە

=بووە، نەك خواوەند، ئەم ئاینزایە لە كاتی خۆیدا شۆڕشێكی گەورەی لەناو مەسیحییەكاندا هەڵگیرساند.

ئەم (نسطوري)یانە زۆرترین پەیوەندییان بە زانستەكانی یۆنانی هەبووە، زۆر كتێبی ئایینی و فەلسەفیی و پزیشكییان لە یۆنانی بۆ سریانی وەرگێڕا. القلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الإنشا، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٧م، ج١٣، ص٢٨٣ " القرطبي: الإعلام بما في دين النصارى، تح. د.أحمد حجازي السقا، دار التراث العربي، القاهرة، ١٣٩٨هـ، ج١، ص١٢٧ " دي لاسي أوليري: علوم اليونان وسبل انقالها الى العرب، تر. وهيب كامل، القاهرة، ١٩٦٢، ص٦٩ " M.M.SHAREF: موسوعة النظم و الحضارة الإسلامية، تر. د.أحمد شلبي، مكتبة النهضة المصرية، ط٨، ١٩٨٦، ج٢، ص٤٠.

** يعاقبة: یەكێكن لە ئاینزا مەسیحییەكانی ڕۆژهەڵات، بە پێچەوانەی (نسطوري)یەكانەوە پێیانوایە عیسا خوداوەندە و خاوەنی دوو سروشتە، یەكێكیان خوداوەندیە و ئەویدیكەیان مرۆڤیە، ئەمانە دەچنەوە سەر (يعقوب البرادعي) ئەسقەفی روها، كە خوێندكاری (دیسفوروس) بووە، القرطبي: م.س، ج١، ص١٢٧ " M.M.SHAREF: موسوعة النظم و الحضارة الإسلامية، تر. د.أحمد الشلبي.

(١) د.حكمت عبدالكريم و إبراهيم ياسين الخطيب: مدخل الى تاريخ الحضارة العربية الإسلامية، دار الشروق للنشر والتوزيع، رام الله، المنارة، ط١، ١٩٩٩م، ص٦٠.

بەرامبـەریان پێـڕەو دەکـرا[1]، ئەمـەش ڕەنگـە لەبـەر هـەر دوو هۆکـاری (ئـایینی و سیاسیی) بێـت، چـونکە لـە ئیـسلامدا زۆر گرنگـی بـە (أهـل الذمـة) دراوە و جـەخت لەسەر ڕێزلێگرتنیان کراوەتەوە، هەروەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە و دەفـەرموێت: ((وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ))[2]، ئەمـە لەلایـەك، لەلایـەکی دیکەیـشەوە لایـەنی سیاسـیی ڕۆڵـی بەرچـاوی بینـی لـەم بـوارەدا و لـە گرنگییدانی دەوڵەتی ئیسلامیی بە (أهل الذمة) بە گشتی و بەتایبەتی مەسیحییەکان، ئەم گرنگیی پێدانەش هـەر لـە سـەردەمی (مەعاویـەی کـوڕە سـوفیان)ەوە، دەست پێدەکات، کاتێك دەبێت بە والی لە (شام)، چـونکە ئـەوەی بـۆ دەرکـەوتبوو کـە ئـەم مەسـیحییانە خـاوەنی زانـست و ئـەزموونی گـەورەن لـە بوارەکانـدا، بۆیـە لـە خـۆی نزیککردنەوە، پاشانیش کاتێـك دەبێـت بـە خەلیفـە و خەلافـەتی ئومـەوی لـە(شـام) دروست دەکات و (دیمەشق) دەکات بە پایتـەختی خەلافەتەکـەی، زیـاتر هەسـت بـە گرنگیی ئەم مەسـیحییانە دەکـات لـە ڕووی شـارەزایی لـە سیاسـەت و ئیـدارەکردنی دەوڵەت، بەتایبەتی کاتێك کە (مەعاویە) دەیوست دەوڵەتێکی بەهێز دروسـت بکـات، هەروەها ئەم ناوچـەیەش کـە دەوڵەتەکـەی تیـادا دامەزرانـدبوو، ناوچـەیەك بـوو کـە

---

(١) جوستاف.أ.ظون جرونباوم: حضارة الإسلام، تر. عبدالعزيز توفيق جاويد، دار الصر للطباعة والنشر، ط١، (د.ت)، ص٢٢٢ – ٢٢٣، د.الشحات السيد زغلول: م.س. ص١٢٨" زيغريد هونكة: شمس العرب تسطع على الغرب تر. فاروق بيضون، كمال دسوقي، المكتب التجاري للطباعة والتوزيع، ط١، ١٩٦٤م، ل ٣٦٤ " د.مصطفى الرافعي: حضارة العرب في العصور الإسلامية الزاهرة، دار الكتب اللبناني، ط١، ١٩٦٠م، ص٩٦ " الأب سهيل قاشا: دور النصارى في الحضارة الإسلامية، سایتی ئینتەرنێتیی http://www.terezia.org.

(٢) العنكبوت آية ٤٦.

پێشتر سەر بە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیی بوو، لێرەوە دەبینین ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی مەسیحیی بەشداریی پێدەکات[1].

لەم بارەیەوە ف.بارتولد دەڵێت: ((مەسیحییەکان لە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامییدا باشترین حاڵیان هەبووە، ئەمەش لەبەر پێویستی زۆری (فاتحەکان) بە ڕەگەزی مەسیحییەکان کە لە رووی شارستانییەتەوە باڵادەستتر بوون بەسەر عەرەبەکاندا))[2]، هەروەها (قبطي)یەکانی میسر بەهەمان جۆر لەو بارودۆخە باشەدا بوون، بۆ نموونە کاتێك کە (عەمری کوڕی عاص) کە والی میسر دەبێت کۆچی دوایی دەکات، ئەم (قبطي)یانە زۆریان پێ ناخۆش دەبێ، چونکە ئەم میرە بە تەواوەتی بەرژەوەندیی دەپاراستن و ڕێزی لێدەگرتن و هەروەها هەرگیز لەو بڕە (جزیـة) و (خراج)ەی لەکاتی فتوحاتدا لەسەری ڕێککەتبوون، زیاتری لێ نەدەسەندن[3].

هەروەك ئاماژەمان پێی دا، ئەم لێبوردنە ئاینییە و ئەم گرنگییپێدانە بە (أهل الذمة) و گواستنەوەی خەلافەت لە حیجازەوە بۆ شام، بوونە هۆکاری گرنگ لە بەشدارییکردنی (أهل الذمة) لە شارستانیەتی ئیسلامییدا و هەوڵدانیان بۆ پێشکەوتنی ئەم شارستانیەتە و هەروەها لە ڕێگاشیانەوە ئاوێتەبوونی هەردوو شارستانییەتەکە بە یەکتری، چونکە کاتێك مسوڵمانان فەتحی ئەم ناوچانەیان دەکرد، ئەو ژیانە عەقڵی و زانستییانەی ئەو ناوەندانەیان نەدەوەستاند و ناوەندە زانستییەکان وەك خۆیان دەمانەوە، بۆ نموونە (دیمەشق)، کە بووە پایتەختی دەوڵەتی ئومەوی، پێشتر بۆ خۆی شارێکی کۆنی ڕۆمانیی بوو، هەروەها بارەگای (أساقفة)، پیاوانی ئایینی مەسیحییەکان بوو، چەندین خوێندنگای تیادا بوو کە هەتا

---

(١) د.الشحات السيد زغلول: م.س، ص١٣٠، جوستاف أ.ظون جرونباوم: م.س، ص٢٣٠ – ٢٣١ " دى لاسي أوليري: العلوم اليونانية وسبل إنتقالها الى العرب، تر. وهيب كامل، ص١٨٧ - ١٨٩.

(٢) الحضارة الإسلامية، تر. حمزة طاهر، دار المعارف المصرية، ط٣، (د.ت)، ص٥١.

(٣) يعقوب نخلة روفيله: تاريخ الأمة القبطية، (ب. ش)، ١٩٩٨م، ط٢، ل ٦٢ – ٦٣.

پاش فتوحاتی ئیسلامییش ئەم خوێندنگایانە مانەوە و لە بڵاوکردنەوەی زانست بەردوام بوون[1].

هەروەها لە ڕووی سیاسییەوە، معاویە و خەلیفەکانی دیکەی پاش ئەو، کەوتنە ژێر کاریگەریی کولتووری شارستانیەتی یۆنانییەوە، بۆ نموونە شێوازی دەوڵەتەکەی وەك ئیمپراتۆریەتێکی گەورە بنیات نا، بە هاوشێوەی ڕۆمانییەکان دراوی زێڕیان لێدا و سیستمی حکومڕانی خەلافەتیشی کردە پشتاوپشت، هەروەها چەندین کەسایەتیی لە (أهل الذمة)، بۆ پۆستە باڵاکان بەکارهێنا و پلەی کاتبی یەکەمی دا بە مەسیحییەکان، جگە لەوەی کە زمانی ڕەسمیی دەوڵەتەکەی تا دەیەی یەکەمی دەسەڵاتیان بە یۆنانی بوو، هەروەها زۆرینەی فەرمانبەرە مەدەنییەکانی دەوڵەتیش لە مەسیحییەکان بوون، تەنانەت لە سەردەمی (عەبدولمەلیکە کوڕی مەروان)، کاتێك زۆر هەوڵی دا ئەو پلە و پایە بەرزانەیان لێ بسێنێتەوە و زیاتر وێنای دەوڵەتەکەی عەرەبی بنوێنێت، بەڵام نەیتوانی، هێندەی پێکرا کە زمانی یۆنانی بکات بە عەرەبی و هەروەها لەسەر دراوەکان بە عەرەبی بنووسێت[2].

هەروەك باسمان کرد، کاتی فتوحاتی ئیسلامیی بۆ هەرێمەکان، نەبووە هۆی وەستاندنی ئەو گیانە زانستییەی کە پێشتر لەو هەرێمانەدا باو بوو، بە پێچەوانەوە، لە سەردەمی ئومەوییەکاندا ئەم بارە زیاتر بوو و ئەو لێبوردنە ئایینییەش بووە هۆی

---

(١) دي لاسي أوليري: العلوم اليونانية، ص١٨٩ – ١٩١ " د.الشحات السيد زغلول: م.س، ص١٢٩ – ١٣١ " زغيتر هونكة: م.س، ل ٣٦٤ – ٣٦٥.

(٢) حسين العودات: العرب والنصارى عرض تاريخي، الأهالي للنشر والتوزيع، دمشق، ط١، ١٩٩٢م، ص١٠٥ – ١٠٧ " د.الشحات السيد زغلول: م.س، ل ١٢٩ " د.سلوى بالحاج صالح – العايب: المسيحية العربية وتطوراتها من نشأتها الى القرن الرابع الهجري / العاشر الميلادي، دار الطليعة بيروت، ط٢، ١٩٩٨م، ص٢١٤ " أوليري: العلوم اليونانية، ص١٨٨" الرافعي: م.س، ص٥٨.

کردنـەوەی دەرگـای پـەیڤین و گفتوگـۆی ئـایینی لـە نێـوان ئـایینی مەسـیحیی و ئیسلامدا، کە زۆرجار خەلیفەکان خۆشیان ئامادە دەبوون[1].

لێرەوە دەبینین کە مەسـیحییەکان هەوڵیانـدا فێـری زمـانی عـەرەبی بـبن، بـەم جـۆرەش لـە ڕووی زمانەوانییـەوە خۆیـان لەگـەڵ مـسوڵمانە (فـاتح)ەکانـدا یـەکلایی کردەوە، زمانی عەرەبی بوو بە زمانی ڕەسمیی ئەو هەرێم و ناوچانە، ئەمـەش بـووە هۆکارێـك تـا زیـاتر بتـوانن پـەیڤینی ئـایینی لەگـەڵ مـسوڵمانانـدا بکـەن و لەلایـەکی دیکەیشەوە لـەم ڕێگایـەوە بتـوانن فەرهـەنگ و کولتـوور و شارسـتانیەتی سـریانی و یۆنانی وەربگێڕنە سەر زمـانی عـەرەبیی، ئەمـە جگـە لـەوەی چـەندین کاریگـەرییان لەسەر زمان و ڕێزمانی عەرەبیی هـەبوو[2]، هـەروەك لـەم بارەیـەوە (الخـوارزمي) لـە کتێبەکەیدا بەشێك بە ناوی ((في وجوه الإعراب على مذهب فلاسفة اليونان)) دادەنێت و تیایدا باس لە بابەتی ئەم کاریگەرییە زمانەوانیە بە چەند دێڕێك دەکات[3].

لە ئەنجامی ئەم پەیڤین و گفتوگۆیانەشەوە بە کاریگەریی فیکری مەسیحییەکان و فەلسەفەی یۆنـانی، چـەندین بابـەتی فەلـسەفیی و فیکریـی لـە نـاو ئیـسلامدا لـەم سەردەمەدا دەرکەوتن، لە ئەنجامدا بووە هۆی دەرکەوتنی چـەندین گـروپ و ڕێبـازی

---

(١) د.أميرة حلمي مطر: الفكر الإسلامي و تراث اليونان، الهيئة المصرية العامة للكتـاب، مـصر، ط١، ١٩٩٦م، ص٨ -٩ " العودات: م.س، ص ١٠٨ – ١٠٩ " فاضل خليـل إبـراهيم: خالـد بـن يزيد سيرته وإهتماماته العلمية – دراسـة في العلـوم عنـد العـرب، دائـرة الـشؤن الثقافـة والنـشر، العراق، ط١، ١٩٨٤م،ص٣٧ " جوستاف أ. ظون جرونباوم: م.س، ص ٢٣٢ – ٢٣٧.

(٢) الأب سـهيل قاشـا: الفكـر الـسرياني وأثـره في الفكـر العربـي، سـايتی ئینتـەرنێتیی http://www.terezia.org " دور النـصارى في الحضارة الإسـلامية، سـايتی ئینتـەرنێتیی http://www.terezia.org " زغيريد هونكة: م.س، ص٣٦٧ " د.الشحات السيد زغلـول: م.س، ل ١٢٣– ١٢٥.

(٣) بڕوانە: مفاتيح العلوم، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، (د.ت)، ص٣١.

جیاواز لە ناو فیکری ئیسلامییدا، لە دیارترینی ئەوانەش گرووپی (القدرية*) بوون کە بە دوایدا (المعتزلة**)هات و هەروەها بە دوای ئەمانیشدا (الجبرية***) لە کۆتایی سەردەمی ئومەوییەکاندا، لە هەردوو ناوەندی زانستیی ئەوکاتی جیهانی ئیسلامیی

---

* القدرية: یەکەم کەسێك کە بانگەشەی (القدرة)ی کردووە، پیاوێك بوو لە عێراق بە ناوی (سوسن)، سەرەتا مەسیحیی بوو، پاشان بوو بە مسوڵمان و پاشان بوویەوە بە مەسیحی، پاش ئەمیش (معبد الجهني) ئەم بۆ چوونەی وەرگرت و بانگەشەی بۆ کرد، لێرەوە بیرەکە بڵاوبۆتەوە، و پوختەی بۆچوونەکانیشیان ئەوەیە کە مرۆڤ ئازادە لەوەی کە چی دەکات و توانای خۆیەتی لە کردەوەکاندا، خۆیەتی کە ئەو کردەوانە ئەنجام ئەدات، چ بە چاکە بن، یان بە خراپە و پاشان لەلایەن خوای گەورەوە پاداشتی کردەوەکانی خۆی وەردەگرێتەوە لە دواییدا. إبن قتيبة: المعارف، تح. د.ثروة عكاشة، دار المعارف، القاهرة،(د.ت)، ل ٦٢٥" الأشعري: مقالات الإسلاميين وإختلاف المصليين، تح. هلموت ريتر، دار أحياء التراث العربي، بيروت،ط٣ (د.ت)، ص٤٣٠ " إبن العبري: تاريخ مختصر الدول، تح. ألأب أنطوان صالحاني اليسوعي، دار الرائد اللبناني، بيروت،ط٢، ١٤١٥هـ / ١٩٩٤م، ص٤١.

** المعتزلة: ئەم زاراوەیە بە سەر شوێنکەوتووانی (واصل بن عطاء ٨٠ – ١٣١ ك) و (عمرو بن عبيد ٨٠ – ١٤٥ك) دابڕا، کاتێك لە کۆڕی وانەوتنەوەی (حەسەنی بەسری ٢١ – ١٠٨ك)، لە مزگەوتی بەصرە خۆیان دوورە پەرێزگرت، ئەمەش لەبەر جیاوازیی بۆ چوونیان لەگەڵ مامۆستاکەیاندا لە بارەی ئازادیی و هەروەها دەربارەی خاوەنی تاوانە گەورەکان، پوختەی بۆچوونەکانیشیان لە ئازادی مرۆڤ و نەفی سیفاتی خواوەندیی و هەروەها (المنزلة بين المنزلتين) و چەند شتێکی دیکەدا دەبینێتەوە، دەتوانین بڵێین درێژکراوەی گرووپی (القدرية) بوون، بڕوانە: البغدادي: الفرق بين الفرق، دار الآفاق الجديدة، بيروت، ط٢، ١٩٧٧م، ص١٥ – ١٨ " الأسفراييني: التبصر في الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين، تح.كمال يوسف الحوت، عالم الكتب، بيروت، ط١، ١٤٠٣هـ -١٩٨٣م، ص٢٢ – ٢٤.

*** الجبر: شوێنکەوتووانی ئەم گرووپە پێیانوایە کە سەرجەم کار و کردەوەکانی مرۆڤ لە دەست خوای گەورەدایە و خۆی هیچی لە دەسەڵاتدا نییە، لە بانگەشەکارانی ئەم گروپەش (الجعد بن درهم ١٢٠ك) و (الجهم بن صفوان ١٢٨ك) کۆچی دواییان کردووە، الشهرستاني: الملل و النحل، ج١، ص٧٩.

که بریتی بوون له (کوفه و بەصره) پەیدا بـوون[1]، لـەم بارەیـەوە (إبـن العـبری) لـە دەقێکیدا دەڵێت: ((پێدەچێت ڕێبازی (قەدر) ئەنجامی کاریگەریی مەسیحیی یۆنانیی بێـت، قەدەرییـەکانیش کـۆنترین گروپـی فەلـسەفیی ئیـسلامیین و دەتـوانین ڕێـژەی بەربڵاوی بۆچوونەکانیان بەوەدا بزانین، کە دوو خەلیفەی ئومەوییەکان قەدری بوون، ئەوانیش معاویەی دووەم و یەزیدی دووەم بوون))[2].

به هاتنی دەوڵەتی عەبباسییش، ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو، چونکە ئاشـکرایە سەردەمی یەکەمی عەبباسـییەکان سـەردەمی بنیاتنـانی شارسـتانیەتی ئیـسلامیی و پێشکەوتنیەتی، هەر لـە سـەرەتای دامەزراندنیـەوە، خەلیفـەکانی هـەوڵیان دەدا کـە هانی زانست بدەن و هۆکارەکانی ڕابوونی زانستیی له سەردەمیاندا فەراهـەم بکـەن، ئەمەش لـە سـەردەمی خەلیفـە (أبـوجعفر المنـصور)ەو زیـاتر دەردەکـەوێت، کاتێـك زانایانی (أهل الذمة)ی له خۆی نزیـك دەکـردەوە و پلـە و پایـەی بـەرزی پێـدەدان و هانی زانست و وێژە و وەرگێڕانی دەدا، بەتایبەتی له شارستانیەتی یۆنانییەوە، پاش ئەمیش (هارون الرشید)، ژمارەیەکی زۆری له زانایـانی دەسـتەبژێر لـە دەوری خـۆی کۆکردەوە، پاش ئەمانیش (مأمون)[3]، توانی پێـشەنگی ئەوانـەی پێـشووی بێـت لـە هاندانی زانستکاران و وەرگێڕاندا، بەتایبەتی له شارستانیەتی ڕۆژئاواوە، بۆ ئەمـەش چەندین وەرگێڕی کارامەی لـە دەوری خـۆی کـۆکردەوە کـە لـە (أهـل الذمـة) بـوون، هەروەها چەندین پارەی خەرج کرد لەپێناو دەستکەوتنی کتێبـەکانی شارسـتانیەتی یۆنانی و وەرگێڕانیان، له سەردەمیدا سەرەتای گرنگییدان به پـەیڤینی فەلـسەفیی و زانستە پزیشکییەکان و چەندین کێشەی فیکریی دەرکەوتن، کە له ئەنجامی تێکـەڵی

---

(١) د.الشحات السيد زغلـول: م.س، ص١٥٦ – ١٦٤ " دي لاسـي أولـيري: العلـوم اليونانيـة، ل ١٩٥ – ١٩٩" فاضل خليل إبراهيم: خالد بن يزيد سيرته وإهتماماته العلمية - دراسـة في العلـوم عند العرب، دائرة الشؤن الثقافية والنشر، العراق، ط١، ١٩٨٤، ص٣٩ – ٤٣.

(٢) تاريخ مختصر الدول، ص٤٩.

(٣) لەبارەی کۆڕبەندی زانایان له سەردەمی (هارون الرشید) و کوڕەکانیدا بڕوانە: الزجاجي: مجالس العلماء، تح. عبدالسلام هارون، وزارة الإعلام، الكويت، ١٩٨٤م، ل ٨، ٣٥، ٤٢، ١٩٧، ٢٥٥.

و ئاوێتەبوونی شارستانیەتی یۆنانییەوە بوو، ئەمیش لە ڕێگای (أهل الذمـة)ەوە بـوو بەگشتی.

بەهـەر حـاڵ، هـەر لـە بـارەی سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکانەوە، کۆمەڵـە هۆکـارێکی دیکـە هـەبوون کـە پاڵنـەر بـوون بـۆ ڕابوونـە زانـستییەکەیان، ئـەوانیش کردنەوەی (بیت الحکمة) بۆ نووسینی کتێب و وەرگێڕان، هەروەها بەسوود وەرگـرتن لە (چینییەکان)یش لە سەردەمی (هارون الرشید) کاتێك یەکەم کارگەی دروستکردنی وەرەقە دروست بوو کە ڕۆڵـی گـەورەی بینـی لـە زۆربـوونی وەرەقـە و کتێبیـشدا[1]، هەروەها لـەم سـەردەمەدا چـەندین بنەماڵـە و کەسـایەتیی ناعـەرەب دەرکـەوتن کـە یارمــەتیی و هــانی پێــشکەوتنی زانــست و بــە تایبــەتیش وەرگێڕانیــان دەدا لــە شارستانیەتی یۆنانیەوە، لەوانەش بنەماڵەی (البرامکة)کان و کوڕەکـانی (موسـی بـن شـاکر) و هــەردوو وەزیـر (الفـضل بـن سـهل و محمـد بـن عبـدالملك الزیـات)، کـە گرنگییــەکی زۆریــان بــە زانــستەکان و هــەروەها وەرگێــڕان دەدا، بــە تایبــەتی لــە گریکییەوە، دیارە ئەگەر بە وردییش لەم بابەتە بڕوانین، ئەو بەرزبوونەوەیەی ئاستی (مـوالي)مـان بـۆ دەردەکـەوێت کـە هـەر لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکانەوە دەرکەوتووە، هەروەك لە باسی (موالي)یەکاندا لێی دواین، بەڵام نابێ ئەوەمان لە بیر بچێت کە ئەم ڕابوونە زانستییەی سەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکان، بەتایبـەتی لـە سەردەمی (هارون الرشید) نە دەهاتە دی ئەگەر ئەو پێشکەوتنە داراییە نەبوایـە کـە لە سەردەمی عەبباسییەکاندا بەدەستهاتبوو، بـە تایبـەتییش لـە سـەردەمی خەلیفـە (هارون الرشید) کە سەرجەم هەرێمەکان پاش ئەوەی پێداویستی خۆیان لە (خـراج و جزیة) دەردەکرد، ساڵانە (٤٠٠) ملیۆن درهەمیان بۆ (بیـت المـال) دەنـارد، هـەروەها

---

(١) أحمد الرفاعي، عصر المأمون، القاهرة، ط١، ١٩٢٧م، ل ٣٣ – ٣٧ " د. أميرة حلمـي مطـر: م.س، ص٩.

کاتێکیش کە خەلیفە (هارون الرشید) کۆچی دوایی کرد، (٩٠٠) ملیۆن درهەمی لە (بیت المال)دا بەجێهێشت[١].

هێشتنەوەی ناوەندە زانستییەکانی یۆنانیی لە ڕۆژهەڵاتدا لە سەردەمی ئومەوییەکاندا و هەروەها ئەو ڕێزگرتنەی کە لە (أهل الذمة)یان دەگرت بەگشتی، بووە یارمەتیدەر و بنەمایەکی باش بۆ عەبباسییەکان و سوودیان لێوەرگرت لە ڕابوونە زانستییەکەیاندا، بەتایبەتییش ئەگەر ئەوە بزانین کە ئومەوییەکان بەلای زانستەکانی یۆنانییدا کە بە (علوم الأوائل)یان پێدەگوت، نەدەچوون، لەم بارەیەوە (حاجي خليفة) دەڵێت: (((علوم الأوائل) لە سەردەمی ئومەوییەکاندا پشتی تێکرابوو))[٢].

بە هەرحاڵ بەمجۆرە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکانیشدا (أهل الذمة)، هەمان ئەو ڕۆڵەی خۆیان هەبوو کە لە سەردەمی ئومەوییەکاندا هەیانبوو، بەڵکو دەتوانین بڵێین زیاتریش بوو، چونکە لەم سەردەمە ئیدی دەوڵەت ڕووی کردە زانستەکانی یۆنانیی و باشترین کەسانێکیش کە بیانتوانیایە ئەم زانستانە بگەیەنن بە شارستانیەتی ئیسلامیی بریتی بوون لە (أهل الذمة)کان بە گشتی و (سریانەکان بە هەردوو ڕێبازی (نسطوری) و (یعاقبة) و (صابیئە)کان بەتایبەتی، ئەمەش لەبەر ئەوەی لەلایەك ئەمان بۆ خۆیان پاشماوەی ئەو شارستانیەتە بوون و وەك کولتوورێك لە سەردەمی (هیلنستی)یەکانەوە بۆیان مابۆوە، لەلایەکی دیکەیشەوە بۆ خۆیان زۆرێکیان لە زانستەکانی یۆنانی وەرگێڕابووە سەر زمانی سریانی، چ بۆ

(١) لەبارەی ڕابوونی زانستیی شارستانییەت و بنەما و دیاردەکانی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، بڕوانە: إبن خلدون: المقدمة، ص٤٦٧ " إبن طباطبا: الفخري في الآداب السلطانية، بيروت، (د.ت)، م ١٤٩ – ١٥٠ " إبن صاعد الأندلسي: طبقات الأمم، تح. حياة بوعلوان، بيروت، ١٩٨٥م، ص ١٢٨ – ١٢٩ " السيوطي: تاريخ الخلفاء، تح. رحاب عكاوي، بيروت، ١٩٩٢م، ص٢٥٩، ٢٦١، ٢٦٩، ٢٨٤، ٣٢٧ " محمد خضري بك: الدولة العباسية، بيروت، ١٩٩٤م، ص٨٩، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٧، ١٤٣، ١٥٧.

(٢) كشف الظنون، ج١، ل ٣٤.

خۆشەویستی ئەو زانستانە بێت، یان بۆ وەڵامدانەوەی ئەو گروپە فەلسەفییانەی کە لەناو مەسیحییەکاندا دەردەکەوتن، سەرباری ئەمانەش (أهل الذمة)کان هەر لە سەردەمی ئومەوییەکانەوە زۆر بە باشی فێری زمانی عەرەبیی بوون، هەروەك لە پێشەوە لێی دواین، لە کاتێکدا زۆر بە باشی زمانی یۆنانیی و سریانییشیان دەزانی، بۆیە دەتوانرا سوودیان لێ وەربگیرێ بۆ وەرگێڕان، بە تایبەتی لە هەردوو زمانی یۆنانیی و سریانییەوە کە لە دواجاردا بوونە پێشەنگی وەرگێڕکارانی دەوڵەتی عەبباسی لە گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانییدا، بەهەرحاڵ، لێرەوە بوو کە خەلیفەکانی عەباسی هەر زوو هەستیان بە گرنگیی ئەمانە کرد و لە خۆیانیان نزیککردنەوە و دەرگای زۆرێك لە بابەتەکانیان لە بەردەمدا والاکردن و هەروەك سەردەمی ئومەوییەکان چەندین دەسەڵات و پلەو پایەی دیاریان لەناو خەلافەتدا، پێدرا[1]، ئەوەی جێگای باسە لە سەردەمی عەبباسییەکاندا، بە هاوشێوەی ئومەوییەکان، لێبوردەیی ئایینی لە بەرامبەر (أهل الذمة)کاندا هەر بەردەوام بوو، بۆ نموونە هەرگیز خەلیفەکانی عەبباسی خاوەن پلەوپایەکانی ناو کۆشکەکانیان کە مەسیحی بوون، ناچار نەکراون کە ببنە موسوڵمان، لەم بارەیەوە سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ڕووداوێك دەکەن کە جارێکیان خەلیفە (أبوجعفر المنصور) لە کاتی نەخۆشکەوتنیدا لە بەغدا لە ساڵی (١٥٢ ك – ٧٦٩ز) بە پزیشکە تایبەتیەکەی (جورجیس)، دەڵێت: ((ئەی حەکیم لە خوا بترسە و مسوڵمان ببە!!)) ئەویش لە وەڵامدا زۆر بە سانایی پێی دەڵێت: ((من لەسەر ئایینی خۆم ڕازیم، هەرچەندە ئەگەر

---

(١) الأب باسيليوس محفوظ، دور المسيحيين العرب في بناء الحضارة الإسلامية، سايتى ئينتەرنێتيى http://frbassilmahfoud.orthodoxonline.org " الأب جورج شحاتة قنواتي: المسيحية والحضارة العربية، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، ط٢، ١٩٨٤، ل ٩٦ - ٩٧، ١٠٢ – ١٠٣ " حكمت نجيب عبدالرحمن: دراسات في تاريخ العلوم عند العرب، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٣٩٧هـ، ١٩٧٧م، ص١٩ – ٢٠ " د.سلوى بالحاج صالح – العايب، م.س، ٢١٤ – ٢١٥.

باوانم له بهههشتدا، بن یان له ئاگر))، خەلیفەش بەم هەواڵە پێدەکەنێت[(١)]، لەم دەقەوە تا ڕاددەیەك لێبوردەیی ئایینی و هەروەها پلەوپایەی ئەو مەسیحییانەشمان بۆ دەردەکەوێت کە لە ناو (بلاطي) عەبباسییدا کاریان کردووە، بەجۆرێك کە خەلیفە ڕێگای دا بە (الجاثليق*)ی (نسطوري)یەکان کە لە بەغداد نیشتەجێ ببێت [(٢)].

بەڵام پێدەچێت ئەم لێبوردنە ئایینییە و ئەم ڕێگەپێدانە تەنها ئەو (أهل الذمة)انەی گرتبێتەوە کە بە لایەنی زانستییەوە خەریك بوون، بۆ خۆیان دوور لە سیاسەت و بە بێوەیی لە ژێر سایەی خەلافەتی ئیسلامییدا ژیاون، چونکە لەم سەردەمەدا ئەو مەسیحییانەی کە لە (ثغور) بەرەکانی شەڕ بوون و یارمەتی ڕۆمە بێزەنتییەکانیان دەدا لە دژی دەوڵەتی خەلافەت، یاخود لەناوخۆی وڵاتدا هەڵگەڕانەوەی سیاسییان ئەنجامدەدا، بە توندترین شێوە لەلایەن خەلافەتی ئیسلامییەوە بەرپەرچ دەدرانەوە[(٣)]، بۆیە دەبینین زۆرێکیان لە پێناو مانەوەی خۆیان و هەروەها بۆ ئەوەی ئەو لێبوردنە ئایینییە بیانگرێتەوە کە لێی دواین و لەبەر بەرژەوەندیی تایبەتی خۆشیان، ڕوویان کردە لایەنی زانستیی و وەرگێڕان و بڵاوکردنەوەی فیکر و فەلسەفە و پەیڤین کردن لەگەڵ موسوڵمانەکاندا، بۆیە لێرەوە

---

(١) القفطي: أخبار العلماء، ص١١ " إبن العبري: م.س، ص٦٧.

* الجاثليق: زاراوەیەکی یۆنانیە کە بە (Catholicos) هاتووە و مانای (گشتی)یە، مەبەست پێی سەرۆکی ئاینی بەرزی گەیاندووە لەلای نساگرەکان لە هەردوو سەردەمی پادشا ساسانیەکان و خەلیفەکانی عەبباسی، وە لە ئەمڕۆدا ئەم زاراوەیە هاو واتای (البطريك)ە (patriarch). الشابشتي: الديارات، تح. كوركيس عواد، مطبعة المعارف / بغداد، ط٢، ١٣٨٦هـ/ ١٩٦٦م، ص٢٨.

(٢) الأب جورج شحاتة القنواتي: م.س، ل ١٠٢.

(٣) ا.س.برتون: أهل الذمة في الإسلام، تر.حسن حبشي، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٧م، ص١٩٤ " جان موريس فيت: أحوال النصارى في خلافة بني العباس، تر. حسين زينة، دار المشرق، بيروت، ١٩٩٠م، ص٩٤ " توفيق سلطان اليوزبكي: أهل الذمة في العراق، الرياض، ١٩٨٣، ص١٥٣ — ١٥٤ " يعقوب نخلة روفيله: م.س، ص٨١، ٨٢.

مەسيحييەكان لە سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكاندا جۆرێك لـە قۆرخكارییـان تیـادا دەركەوت لە سـەرجەم بوارەكـانی زانستەكان و وەرگێڕانیـشدا، بـە تایبـەتی كاتێـك هەندێك بنەماڵەیان تیادا دەركەوت، بۆ نموونە بنەماڵەی (آل بختشیوع)، قۆرخكـاریی لەم بنەماڵەیەدا لەوەوە دەردەكەوێت، كە نەیاندەهێشت زانست و پیشەی پزیـشكیی لە ناو (بـلاط)ی عەبباسـییدا لـەخۆیان دەربـچێت، بۆیـە دەبیـنین پزیـشكەكە نهێنـی پیشەكەی و چۆنییەتی كردارەكانی فێری كوڕەكەی دەكرد، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە كاتێك (جورجیس) نەخۆشخانەكەی بەجێهێـشت لـە (جندنیـسابور) و بـەرەو بەغـداد كەوتــە ڕێ، بــۆ چارەســەركردنی خەلیفــە (ابــو جعفــر المنــصور)، بــەڕێوەبردنی نەخۆشـخانەكەی بـۆ (بختـشیوع)ی كـوڕی بەجێهێـشت، كـاتێكیش خەلیفـە (هـارون الرشید) پرسیاری لە (بختشیوع) كرد، كە ئەو زانستی پزیشكییە لە كێوە فێر بـووە، لە وەڵامدا وتی: ((لە (جورجیس)ی باوكیەوە فێر بووە))[1]، هەروەها ئـەم بنەماڵانـە خوویـان بـەوەوە گرتبـوو كـە پێویـستە بـاوك كتێبێـك بـۆ كوڕەكـەی دابنێـت، بۆیـە دەبینین (بختشیوع) كتێبی (التذكرة)ی بـۆ كوڕەكـەی، (جبرائیـل)، بەجێهێـشت، بـۆ ئەوەی وەك ڕێبەرێك لەبەردەستیدا بێت لە كـاتی ئەنجامـدانی پیـشەكەیدا، هـەروەها ئەگەر نموونەیەكی دیك هەر لەسەر ئەم بنەماڵەیە وەربگرین، دەبینین كاتێـك (جعفـر البرمكي) داوا لە (بختشیوع) دەكات، كـە پزیـشكێكی بـۆ دیـاریی بكـات تـا خزمـەتی بكات، ئەویش (جبرائیـل)ی كـوڕی بـۆ دیـاریی دەكـات و پێـی دەڵێـت كـە لـە خـۆی باشترە[2]، ئەمەش زیاتر ئە بابەتەمان بـۆ ڕوون دەكاتـەوە، كـە چـۆن هـەوڵیان داوە ئەو پلەوپایەیان لە دەست نەچێت، لـەم بارەیـەوە (الجـاحظ) لـە دەقێكیـدا دەڵێـت: ((جارێكیان (أسد بن جاني) كە پزیشكێكی بە ڕەگەز عەرەب دەبێت بـە بـێ كـەڵك و ئیش و كار دادەنیشێت، یەكێك دێت و پێی دەڵێت: لەكاتێكدا چەندین نەخۆشـی زۆر بڵاوبۆتەوە و تۆش زانایـت و خـاوەنی ئـارامگریی و خزمـەتێكی زۆری و شـارەزایی و

(١) إبن أبـي اصـيبعة: عيـون الأنبـاء، ج٢، ص٣٨ – ٤٣ " إبـن النـديم: الفهرسـت، ص٥٩١ " القفطي: م.س، ص٧١ " الأندلسي: م.س، ل ٤٠.

(٢) إبن أبي أصيبعة: م.ن، ج٢، ل ٤٣ – ٤٦ " القفطي: م.ن، ٩٤ – ٩٩.

زانیارییت هەیە لە بواری پزیشکییدا، ئەم بێکەڵك دانیشتنەت لە چی؟!!، لە وەڵامدا پێی دەڵێت: ئەمە لەبەر چەند هۆکارێکە، یەکەم لەبەر ئەوەیە کە من مسوڵمانم، ئـەم قەومەش پێش ئەوەی من ببم بە پزیـشك، بـەڵکو پـێش ئـەوەی منـیش دروسـت بـبم پێیانوابووە کە مسوڵمان بـە کـەڵکی پیـشەی پزیـشکیی نایـەت، مـن نـاوم (أسـد)ە، دەبوایە ناوم (صلیب، یان مرایل، یان یوحنا، یان وبیرا) بوایە، هـەروەها نازناوەکـەم (أبوالحارث)ە، دەبوایە أبو عیسی، یان أبو زکریا، یان إبراهیم بوایە، هەروەها دەبێت جلوبەرگی سپی بپۆشم، نەك جلوبـەرگی حـەریری ڕەش، بـە عـەرەبیش دەدوێـم کـە دەبوایە بە زمانی خەڵکی جندیـسابور قـسەم بکردایـە))[1]، لـەم دەقەشـەوە ڕاددەی قۆرخکردنی ئەو پیشەیەمان بۆ دەردەکەوێت، بەتایبـەتی لەلایـەن مەسـیحییەکانەوە لەو سـەردەمەدا، کـە ئەمـەش دواجـار بـووە هـۆی بڵاوبوونـەوەی ئـەم زانـستانە لـە ڕێگایانەوە بە تێکەڵبوونیان لە ناوەندە زانستییەکانیانەوە بە خەڵکیی.

هەروەها لە بواری وەرگێڕاندا، (أهل الذمة)کان، بـە هـەمان شـێوە قـۆرخی ئـەم بوارەشیان کردبوو، بە هەردوو زمانی وەرگێڕانی شارستانیەتی یۆنـانیی (سـریانیی و یۆنانیی) بۆ عەرەبیی، هەروەك چۆن ئەمانە لە پاش وەرگێڕانی ئـەو زانـستانەش لـە گەیاندنیاندا بە شارستانیەتی ئیسلامیی ڕۆڵیان هـەبووە و مـسوڵمانانیان فێرکـردووە لە زانستە وەرگێڕدراوەکانی وەك فەلسەفە و پزیشکیی و دەرمانسازیی و سروشـت و بیرکاریی و گەردووناسی و تەواوی زانستەکانی دیکە، چەندین وەرگێڕی کارامـە لـەم بوارەدا دەرکەوتن، لەوانەش (أصطغان القدیم و بطریق و کوڕەکەی أبو زکریـا یحیـی بن بطریق حجاج بن مطر و عبـدالله الحمـصي النـاعمي و سـلام الأبـرش و أبـو نـوح و إبراهیم بن الصلت و عیسی بن نوح دریع الراهب و قسطا بن لوقـا حـنین بـن إسـحق و عبادي و ثابت بن قرة و کوڕەکەی سنان و عیسی بن یحیـی و یحیـی بـن عـدی و بنـو

---

(١) البخلاء، تح. أحمد العوامري بك و علي الجارم بك، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٢هـ - ٢٠٠١م، ج٢، ص٤ – ٥.

حماتي النصاري الأقباط) و ژمارەیەکی دیکەی یەکجار زۆری وەرگێڕکاران کە لەم بوارەدا ڕۆڵی دیاریان بینیوە[1].

سێیەم: خوێندنگای (دێرە) مەسیحییەکان و ڕۆڵیان لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانی بە شارستانیەتی ئیسلامیی:

لە دێرەکانی مەسیحییەکاندا بە هەردوو ئاینزای (نساطرة و یعاقبة)، چەندین خوێندنگای تایبەتیان هەبوو کە بە سریانی (أسکول)یان پێدەگوت و ئەمیشیان لە زاراوەی یۆنانیی (Scholae) وەرگرتبوو، کە مەبەست لێی خوێندنگای مەسیحیی، یان ئەو خوێندنگایانەی کە بە دێرەکانەوە بەستراو بوون[2].ئەم خوێندنگایانە لە پاش (فتوحات)ی ئیسلامییەوە بۆ ناوچەکانیان وەك خۆیان مانەوە و بە شێوەیەکی گشتییش لەم خوێندنگایانەدا سەرباری زانستە ئاینییەکانی مەسیحیی، زانستەکانی دیکەی وەرگێڕدراوی شارستانیەتی یۆنانیی بە چڕیی دەخوێندران، وەك: فەلسەفە و پزیشکیی و مۆسیقا و بیرکاریی و گەردووناسیی کە لەلایەن پیاوانی ئاینی مەسیحییەوە دەگوترانەوە، هەروەها لەم خوێندنگایانەدا زۆرجار مسوڵمانیش وانەی دەخوێند و فێری زانستەکان دەبوو، هەروەها هەندێکجار ڕۆڵی ناوەندی بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیریی یۆنانییشیان دەبینی، ژمارەشیان زۆر بوو، چەندین کەسایەتیی دیاریشیان تیادا دەرکەوت، بەتایبەتی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا کە زیاتر لەم ماوەیەدا ڕۆڵیان بینی، سریانەکان بە تەنها لە ناوچەی عێراقی ئێستادا، پەنجا خوێندنگایان دامەزراندبوو، کە تیایاندا زمانی عەرەبیی لە پاڵ زمانەکانی سریانیی و یۆنانیی و فارسییدا دەخوێندرا، لەپاڵ ئەمانەشدا زانستە عەقڵییەکانی بە باشی تیادا دەخوێندرا، کە بریتی بوون لە زانستەکانی پزیشکیی و

---

(١) حسين العويدات: م.س، ص١١٠ – ١١١.

(٢) الأب د.جورج شحاته قنواتي: م.س، ص٩٣.

لۆژیك و فەلسەفە و زانستی ئایینەكان (علم اللاهوت)، هەروەها هەریەك لەم خوێندنگایانەش چەندین گەنجینەی كتێبی گەورەیان هەبوو[1].

كاتێك كە خەلیفە (أبو جعفری منصور) بەغدادی دروست كرد و خەڵكیش روویان لەم شارە نوێیە كرد، (سبریشوع الجثلیق) كە یەكێك بوو لە گەورە پیاوانی ئایینی مەسیحیی ئەوكات، رووی كردە بەغداد و (أسكول)ێكی دروستكرد و فێرخوازانی تیادا كۆكردەوە، هەروەها لە بەری (كرخ) خوێندنگایەكی دیكە هەبوو، هەر لەوكاتەدا كە بە دەیەها خوێندكار تیایاندا دەیانخوێند، بەڵام گەورەترین ئەو خوێندنگایانە خوێندنگای (مارماری) بوو، لە بەغدادەوە دوور بوو، لەناو (دیرقنی)دا بوو، لەم خوێندنگایەوە چەندین زانای گەورەی سریانی و مەسیحیی پێگەیشتوون، لە ناوچەی (موسڵ)یش چەندین خوێندنگای تیادا دەركەوت، لەوانەش خوێندنگای (دیرمار جبرائیل)ی ناسراو بە (دیر الأعلی) لەسەر رووباری دیجلە، خوێندنگای (دیرمار میخائیل) لە باكوری موسڵ، خوێندنگای (النبي یونس) لە نەینەوا، و خوێندنگای (مار إیلیا الحیری) لە رۆژئاوای موسڵ، كە لەم خوێندنگایانەدا تەواوی زانستەكانی فەلسەفە و لاهوت و زمانەكان دەخوێندران. هەروەها چەندین خوێندنگای دیكەیش هەبوون كە سریانەكان، بەتایبەتی (نساطرة) دایانمەزراندبوون، لەوانەش: خوێندنگاكانی (قسطنون) و خوێندنگای (قنسرین) لەسەر (فورات) كە بە خوێندنی فەلسەفەی یۆنانیی ناوبانگی دەركردبوو[2]، دیارترین فێرخوازانیشی (سویریوس) بوو كە زانستی فەلسەفە و زانستی ئایینی وەرگێڕایە سەر زمانی سریانی و لە فێرخوازەكانی ئەمیش (یعقوب الرهاوی) بوو كە زانستی (نحو)ی سریانی دانا و هەروەها (جورجیوس) كە بە (أسقف العرب) ناسرابوو، توانی چەند كتێبێكی ئەرستۆ وەربگێڕێت، ئەم (أسكول)انە چەندین رۆڵی دیاریان هەبوو لە

---

(١) إبن الندیم: م.س، ص٢٢٣" فاضل خلیل إبراهیم: م.س، ص٣٨ " حكمت نجیب عبدالرحمن، م.س، ص٢٠ " الأب سهیل قاشا: السریان وأثره في الفكر الاسلامي، سایتی ئینتەرنێتیی http://www.terezia.org.

(٢) الشابشتي: م.س، ص٣٩٣-٣٩٦ " الأب سهیل قاشا:م.ن.

بڵاوکردنـــەوەی ڕۆشـــنبیریی و شارســـتانیەتی یۆنانییـــدا، هـــەروەها هـــەر لـــەم خوێندنگایانەشەوە بوو کە چەندین زانـا و ئـەدیب و نووسـەری سـریانیی لـە هـەردوو ئـاینزای (نـساطرة و یعاقبـة)وە دەرکـەوتن و دیارترینیـشیان لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسییدا (یوحنا بن ماسویە) کـە سـەرۆکی گـەورەترین خوێنـدنگای بەغـداد بـوو، هــەروەها لــە ســەردەمی (هــارون الرشــید) کــرا بــە چــاودێری ســەرجەم خوێنــدنگا مەسیحییەکان و پاشان پلەی سەرۆکی نهێنی وەرگێڕانی وەرگـرت کـە تـا سـەردەمی (المتوکـل علـی الله) لــەو پۆســتەی مایــەوە (حــنین بــن إســحاق) کــە پێــشەنگی وەرگێڕکارانە و بـە سـەرۆکی دەسـتەی فەیلەسـوفان و پزیـشکانی سـەردەمی خـۆی دادەنرێت[1].

بەهەرحاڵ، لێرەوە و لە کۆتایی ئەم باسەدا دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە ئـەنجامی فتوحاتی ئیسلامیی تێکەڵ بوون و ئاوێتەبوونی گەلانی ناعەرەب و نامسوڵمان بوو بە شارســتانیەتی ئیــسلامیی، بــە تایبــەتی (أهــل الذمــة)کــان، کــە بــەو زانــست و شارستانیەتەی هەیانبوو توانیان لە ڕێگای گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانییەوە بۆ شارســـتانیەتی ئیـــسلامیی کاریگـــەریی گـــەورەیان لـــە بەرەوپێـــشبردنی ئـــەو شارســتانییەتەدا هــەبێت و ئەنجامەکەشــی ڕابــوونی شارســتانیەتی ئیــسلامیی لــە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا لێبکەوێتەوە.

---

(١) العویدات: م.س، ص١١٠ – ١١١ " فاضل خلیل إبراهیم: م.س، ص٣٩ – ٤٣.

بەشی سێیەم: بزووتنەوەی وەرگێڕان و ڕۆڵی لە گەیاندنی شارستانیەتی یۆنانیی بە شارستانیەتی ئیسلامیی لە سەردەمی عەبباسیی یەکەمدا

باسی یەکەم: بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی عەبباسیی یەکەمدا و دیاردە و هۆکارەکانی:

سەردەمی خەلیفە ئەبوجەعفەری مەنصور ١٣٦-١٥٨ك ٧٥٣ - ٧٧٤ز

سەردەمی خەلیفە هارون ئەلڕەشید ١٧٩ - ١٩٣ك / ٧٨٦ - ٨٠٨ز

سەردەمی خەلیفە مەئمون ١٩٨ - ٢١٨ك / ٨١٨ - ٨٣٣ز)

سەردەمی خەلیفە ئەلواسیق بیللا ٢٢٧ - ٢٣٢ك / ٨٤١ - ٨٤٦ز)

هۆکاری ئایینی:

پشتگیریی و هاندانی هەندێك بنەماڵە بۆ بزووتنەوەی وەرگێڕان

پشتگیریی و هاندانی هەندێك لە وەزیران و کاربەدەستان

پێویستی لەو سەردەمەدا

زیادبوون و دروستکردنی وەرەقە (کاغەز)

باسی دووەم: دیارترین وەرگێڕکاران و بەرهەم و شێوازەکانیان:

یوحەننا بن بەتریق. حەججاج بن مەتر. یوحەننا بن ماسویە. حونەین بن ئیسحاق ئەلعیبادی. یەعقوب بن ئیسحاق ئەلکیندی. قستا بن لۆقا بەعلەبەکی. حەبیش بن ئەلحەسەن ئەلئەعسەم

شێوازی وەرگێڕانی حەرفیی

شێوازی مانایی بۆ وەرگێڕان

باسی یەکەم: بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی عەبباسیی یەکەمدا و دیاردە و هۆکارەکانی:

لـە دوو بەشـی پێشووی لێکۆڵینەوەکەمانـدا، بـە وردیـی باسمـان لـە گـرنگترین بنــەماکانی شارســتانیەتی یۆنــانیی کــرد، هــەروەك باسمــان لــە ئاوێتــەبوونی ئــەو شارستانیەتەش بە شارستانیەتی ئیسلامیی و کاریگـەریی لەسـەری کـرد، ئەمـەش چ بە پەیڤین و گفتوگۆکردن بێت لەگەڵ خاوەن شارستانیانی دیکە لە گـەلان و وڵاتـانی فەتحکراو، یان بە کاریگەریی ناوەندە زانستییەکانی، وەك: (ئەسکەندەریە و ئەنتاکیا و حران و روها و نصیبین و جندیسابور) بێت، هەروەك لێی دواین.

لـەم بەشــەدا هــەوڵ دەدەیـن بـاس لــە یــەکێکی دیکـە لــە گـرنگترین ڕێگـا ڕاستەوخۆکانی گەیشتن و کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی بکەین بە شارسـتانیەتی ئیـسلامیی، دیـارە ئـەویش بزووتنـەوی وەرگێڕانـە لـە شارسـتانیەتی یۆنانییـە و بـۆ شارسـتانیەتی ئیـسلامیی لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا، هەرچـەندە ئـەم بزووتنەوەی وەرگێڕانە لە سەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا وەك بزووتنەوەیـەکی داڕێژراو و ڕێکوپێك دەرکەوت، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە لە پێش ئەم ماوەیەدا هیچ جۆرە چالاکیی و جموجـۆڵێکی وەرگێـڕان نـەبووبێت، بەتایبـەتی لـە سـەردەمی ئومەوییەکانـدا سـەرباری ئـەوەی چـەند هـەوڵێك دەرکـەوتووە وەك سـەرەتایەك بـۆ وەرگێڕانی زانستی یۆنانیی، وەك لە بەشەکانی پێشوودا لێی دواین، بەڵام ئەم هەوڵانـە تاکەکەسیی بوون و بە شێوازێکی دەزگایی ڕێکخراو نەبوون، بۆیە دەبیـنین کاتێـك کـە ئەو کەسایەتییە نەماوە وەرگێڕانەکەش بەرەو لاوازیی و کۆتایی چووە.

بەهــەرحاڵ، دەتـوانین بڵـێین ئـەم هەوڵانــەی سـەردەمی ئومەوییــەکان و پــێش ئەمانیش، سەرەتایەك بوون بـۆ وەرگێڕانـی شارسـتانیەتی یۆنـانیی بـۆ شارسـتانیەتی ئیـسلامیی، کـە دواجـار لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا بـە جـۆرێکی دیکـە دەرکەوتەوە و گەیشتە لوتکە.

لەم سەردەمەدا كە بە سەردەمی ڕابوونی زانستیی و پەرەسەندن و بنیاتنانی شارستانیەتی ئیسلامیی دادەنرێت، یەكێك لە گرنگترین ڕووخسارەكانی ئەو ڕابوونە زانستییەش بریتیە لە بزووتنەوەی وەرگێڕان لەم سەردەمەدا، بە تایبەتییش لە شارستانیەتی یۆنانیەوە بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی، بابەتێكی وا كە تەواوی سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكانی پێدەناسرێتەوە، بەڵام دیارە ئەمە مانای ئەوە نییە كە سەرجەم خەلیفەكانی ئەم سەردەمە وەك یەك وابووبێتن لە گرنگیپێدانی بابەتەكەدا و سەردەمەكانیان وەك یەك تیایدا بزووتنەوەی وەرگێڕان پەرەسەندوو بووبێت، بەڵكو ئەم بابەتە لە سەردەمی خەلیفەیەكەوە بۆ خەلیفەیەكی دیكە گۆڕانكاریی بەسەردا هاتووە و هەر یەكە و دیاردە و هۆكاری تایبەتی سەردەمی خۆی هەبووە كە كاری كردۆتە سەر بابەتی بزووتنەوەی وەرگێڕان، بۆیە لێرەدا هەوڵ دەدەین بەپێی پەرەسەندنی بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی خەلیفەكاندا، سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكان بكەین بە چەند قۆناغێكەوە:

١- سەردەمی خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنصور ١٣٦ - ١٥٨ك/ ٧٥٣ - ٧٧٤ ز:

لە سەردەمی خەلیفەی یەكەمی عەبباسییەكان (أبو العباس السفاح ١٣٢ - ١٣٦ك / ٧٤٩ - ٧٥٣ ز) هیچ جۆرێك لە جۆرەكانی وەرگێڕان بەرچاو ناكەوێت، ئەمەش لەبەرئەوە بووە كە ئەم خەلیفەیە زیاتر بە دانان و دامەزراندن و پتەوكردنی بناغەی دەوڵەتەكەیەوە خەریك بوو[1]، بەڵام بە هاتنی خەلیفە (أبو جعفر المنصور)، لایەنەكانی شارستانییەتیش بەرەو هەڵكشاندن چوو، (أبوجعفر المنصور) بە یەكەم خەلیفەی عەبباسییەكان دادەنرێت كە گرنگیی دابێت بە وەرگێڕان، لە سەردەمیدا بزووتنەوەی وەرگێڕان بۆ یەكەمجار بە شێوازێكی ڕێكخراو ڕێكوپێك دەركەوت و ئەم خەلیفەیە هانی وەرگێڕان و چالاكبوونی بزووتنەوەكەی داوە بە هەموو شێوازێك و بە

(١) بۆ زیاتر شارەزایی لە بارەی ئەم خەلیفەیەوە، بڕوانە: محمود شاكر: التاریخ الاسلامي، الدولة العباسیة، المكتب الاسلامي، ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م،ط٦، مج٥ /ج١ /ص٦٦ - ٩١" د.عبدالعزیز الدوري: العصر العباسي الأول دراسة في التاریخ السیاسي و الاداري و المالي، دار الطلیعة للطباعة والنشر، بیروت، ط٣، ١٩٩٧م، ص١٧٩ - ١٨٦.

چەندین ڕێگای جیاواز[1]، لەم بارەیەوە (السیوطي) دەڵێت: ((المنصور، یەکەم خەلیفە بووە کە لە سەردەمیدا کتێبی لە زمانەکانی سریانی و عەجەمییەوە بۆ وەرگێڕدرابێتە سەر زمانی عەرەبیی[2])).

بۆیە دەبینین لە سەردەمیدا چەندین دانراوی جیاواز لە چەندین سەرچاوەی جۆراوجۆرەوە وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی عەرەبیی، ئەمەش ڕەنگە لەبەر ئارەزووی تایبەتی خەلیفە (أبوجعفر المنصور) خۆی بووبێت، کە مەیل و ئارەزووی تەواوی بەلای زانستەکاندا هەبووە، بە تایبەتییش زانستی گەردووونناسیی و گەردوون ناسی، ئەمەش وای لێکردبوو کە لەو بوارەدا هانی وەرگێڕان بدات، بەتایبەتیی لە بوارێکدا کە پەیوەندیی بەو زانستەوە هەبوایە[3]، لەم بارەیەوە (المسعودي) دەڵێت: ((المنصور، یەکەم خەلیفە بوو کە ئەستێرەناسانی لە خۆی نزیك دەکردەوە و هەروەها کاری بە بنەماکانی ئەستێرە دەکرد[4]))، هەروەها سەرباری ئەم بوارەش، لە سەرجەم بوارەکانی دیکەیشدا کتێبی بۆ وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبیی، لەوانەش کتێبی (کلیلة و دمنة) لە زمانی پەهلەوی و کتێبی (السند هند) لە زمانی سانسکریتی هندی و هەروەها کتێبی (ئەرستۆتاڵیس) لە بواری لۆژیك و کتێبی (أقلیدس) لە بواری ئەندازیارییدا لە زمانی یۆنانیی و ڕۆمانییەوە.

هەروەها بە مەبەستی بەدەستخستنی زانستەکانی یۆنانیی، پەیوەندیی کردووە بە ئیمپڕاتۆری ڕۆمانییەوە بۆ ئەوەی کە کتێبی یۆنانیی لەو بوارانەدا بۆ بنێرێت لەم بارەیەوە (إبن خلدون) دەڵێت: ((أبو جعفر المنصور ناردی بۆ لای پادشای ڕۆمانیی بۆ

---

(١) حاجي خليفة: كشف الظنون، ج١، ص٣٤" الخفاجي: الآداب العربية في العصر العباسي الأول، دار الجيل – بيروت، ١٤١٢هـ – ١٩٩٢م، ص٥٤.

(٢) تاريخ الخلفاء، ص١٥٠.

(٣) الأندلسي: م.س، ص٦٣ – ٦٤" الجميلي: حركة الترجمة في القرنين الثالث و الرابع للهجرة، ص٧٨" د.محمد الصادق عفيفي: م.س، ص٣٧.

(٤) مروج الذهب و معاد الجوهر، ج٤، ص٥١١٤ – ٥١٥.

ئەوەی کە کتێبی لە بواری زانستەکاندا بۆ بنێرێ، ئەویش کتێبی أقلیدس و هەندێك کتێبی لە بواری سروشتناسییدا بۆ نارد، پاشان مسوڵمانان خوێندیانەوە[1])).

هەروەها لەم سەردەمەدا کۆمەڵێك وەرگێڕی کارامەو لێهاتوو دەرکەوتن، لە دیارترینیان (عبدالله بن المقفع)، ئەم کەسایەتییە وەرگێڕێکی شارەزا بووە لە زمانی فارسیدا (پەهلەوی)، لەم زمانەوە ژمارەیەکی یەکجار زۆر کتێبی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، لەوانەش کتێبی (کلیلة و دمنة)، هەروەها لە بواری شارستانیەتی یۆنانییدا بە تایبەتی فەلسەفە، کە شارەزاییەکی بەرچاوی هەبووە و لەم بوارەشدا کۆمەڵە وەرگێڕانێکی هەبووە کە هەرسێ کتێبی (ئەرستۆتاڵیس)ی لە بواری لۆژیکدا وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، کتێبەکانیش (قاطاغوریاس و باری أرميناس و أنالوطيقا) بوون، کە پێدەچێت ئەم کتێبانەی لە فارسییەوە وەرگێڕابێت[2].

هەروەها هەرلەم سەردەمەدا چەندین وەرگێڕی دیکەیش هەبوون، لەوانەش (جورجيس بن جبرائيل)ی پزیشك، ئەم کەسایەتییە سەرباری ئەوەی کتێبی پزیشکی بۆ خۆی، کتێبی فەلسەفییشی وەرگێڕاوە، هەروەها (يوحنا بن ماسويه) کە ئەم دوو کەسایەتییە سەرباری وەرگێڕان، پشتگیریی وەرگێڕانیشیان کردووە، هەروەك لە باسی هۆکارەکانی وەرگێڕان بە وردتر لێی دەدوێین، هەروەها یەکێکی دیکە لە وەرگێڕە دیارەکانی لەم سەردەمەدا (يوحنا بن البطريق) بووە، ئەم وەرگێڕە بەرهەمەکانی (ئەرستۆتاڵیس) و هەروەها چەند کتێبێکی (أبقراط)ی لە بواری پزیشکییدا وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبیی، سەرباری ئەمانەش، لەم سەردەمەدا چەند وەرگێڕێکی دیکەی وەك (سلام الأبرش و باسيل مطران) هەبوون، کە کەم تا زۆر، ڕۆڵیان لە وەرگێڕاندا هەبووە [3].

---

(١) المقدمة، ج١، ص٤٨٠" هەروەها بڕوانە: حاجي خليفة، كشف الظنون، ج١، ص٦٧١.

(٢) إبن النديم: م.س، ص١٧٢ " القفطي: م.س، ص٢٢٠ " Debor: The History of Philosophy in Islam, p.17..

(٣) الأندلسي: م.س، ص١٧٥ " القفطي، م.س، ص٢٤٩ " إبن العبري: مختصر تاريخ الدول، ص٣٢٩ " أوليري: مسالك الثقافة الإغريقية الى العرب، ص٤٧.

شـايەنی بـاس خەلیفـە (أبـوجعفر المنـصور) سـەرباری وەرگێـڕان، بـۆ خۆیـشی گرنگیی زۆری بەو بابەتە وەرگێڕاوانـە دەدا، هـەروەها هـەوڵی کۆکردنـەوەی زانایـان و فەیلەسـوفانی دەدا لــە بوارەکــانی گەردووونناســی و ئەنــدازیاریی، بەتایبــەتی لــە وڵاتەکەیدا، ئەمە سەرباری ئەوەی کە پشتگیریی تەواوی لایەنی ماددیی ئەو بوارانەشی دەکرد[1].

بە هەرحاڵ، ئەوەی جێگای ئاماژە بۆ کردنە، سەرباری ئەو پێشکەوتنە زانستییە گەورەیە و ئەو جموجۆڵە زۆرەی بواری وەرگێڕان کە لە سـەردەمی خەلیفـە (أبـوجعفر المنصور)دا هەبوو، بە هاتنی هەردوو خەلیفە (المهدي ١٥٨ – ١٦٩ك / ٧٧٤ – ٧٨٥ز) و خەلیفـە (الهـادي ١٦٩ – ١٧٠ك / ٧٨٥ – ٧٨٦ز)، تـا ڕاددەیـەك زۆر ئـەم چـالاکییە گەورەیە بەرەو لاواز و کزبوون چـوو، ئەمـەش لەبـەر ئـەوەی ئـەم خەلیفانـە سـەرباری ئەوەی کە هیچ مەیلێکیان بەلای زانست و وەرگێڕاندا نەبووە، هـیچ هاندانێکیـشیان بـۆ ئەو بابەتە نەبووە و زیاتر بە کاروباری وڵاتەوە خەریك بوون[2].

٢- سەردەمی خەلیفە هارون ئەلڕەشید ١٧٩ – ١٩٣ك / ٧٨٦ – ٨٠٨ز:

سەردەمی خەلیفە هارون ئەلڕەشید یەکێکە لە سەردەمە گەشەکانی بوژاندنەوە و پەرەسەندنی شارستانیەتی ئیسلامیی، بـە جۆرێـك ئـەم شارسـتانیەتە پێـشکەوت کـە گەیـشتە ترۆپـك، وەرگێـڕانیش شانبەشـانی ئـەو لایەنانـەی دیکـە لـەم سـەردەمەدا سەرلەنوێ پێشکەوتنی بەرچاوی لـە ڕووی جـۆریی و ڕێژەییـەوە بەخۆیـەوە بینـی کـە هەرگیز لە سەردەمەکانی پێش ئەمدا بەو جۆرە نەبووە، چاودێرییکردنی ڕاسـتەوخۆی خەلیفە (هارون الرشید) بۆ خۆی و پشتگیریی و هاندانی لایەنی مەعنەویی و ماددیی لـە

---

(١) الجميلي: م.س،ص٨٥ – ٨٦ " مريم سلامة – كار: الترجمة في العصر العباسي، مدرسة حنين بن إسحق و أهميتها في الترجمة، تر.د.نجيب الغزاوي، وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩٨م، ص١١٢ – ١١٣.

(٢) جلال مظهر: الحضارة الاسلامية أساس التقدم العلمي الحديث، مركز كتب الشرق الأوسط، (د.ت)، ص٦٨ " د.محمد عبدالمنعم الخفاجي: م.س، ص٥٥.

هەرە هۆکارە گرنگەکانی ئەو پێشکەوتنەی ئەم سەردەمەدا بوون لە بزووتنەوەی وەرگێڕاندا [1].

خەلیفە (هارون الرشید) نوێنەری خۆی دەنارد بۆ ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانیی تا هەرچیان لە کتێب و دەستنووسی گرنگی یۆنانیی دەست دەکەوێت بیکڕن و پەیدای بکەن و لەگەڵ خۆیاندا بیهێننەوە، بەتایبەتییش ئەوانەی کەپەیوەندییان بە بواری پزیشکییەوە هەبووە، لەم بوارەشدا چەندین پارەی زۆری خەرج کردووە [2]، دیارە ئەمە سەرباری ئەوەی کاتێك کە هەردوو شاری (أنقرة و عمورية) فەتح دەکات، فەرمان دەکات بەوەی کە دەست لە کتێبخانەکانیان نەدرێت، پاشان ژمارەیەك لە زانایان و وەرگێڕکارانی لە بەغداوە بۆ دەنێرێت بۆ ئەوەی کە کتێبە گرنگە ناوازەکانیان کە دەست ناکەوێت، دەربهێنن، بە تایبەتیی لە بوارەکانی پزیشکیی و فەلسەفیی و گەردووناسییدا، ئەوانیش ژمارەیەکی زۆر کتێبی ناوازە و گرنگ دەردێنن و لەگەڵ خۆیاندا بۆ بەغدادی دەگوێزنەوە و لەوێدا خەلیفە (هارون الرشید) بڕیار دەدات کە وەرگێڕی کارامەی بخرێتە سەر و وەربگێڕدرێنە سەر زمانی عەرەبیی [3].

ئەمە جگە ئەوەی کە لە سەردەمیدا چەندین کاری گرنگ کراوە لە بواری وەرگێڕاندا، بۆ نموونە کتێبی (الأصول)ی (أقليدس) لە سەردەمی ئەمدا بۆ یەکەمجار لەلایەن (حجاج بن مطر)ەوە وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبیی، لێرەوە ئەم وەرگێڕانە

---

(١) ابن دحية: النبراس في تاريخ خلفاء بني العباس، بغداد، ١٩٤٦م، ص٣٦ " السامرائي: م.س، ص٨٧ " عمر فروخ: تاريخ العلوم عند العرب، ص١٢١ " السيد أمير علي: مختصر تاريخ العرب و التمدن الاسلامي، ت ر. رياض رأفت، مطبعة لجنة التأليف والترجمة و النشر، القاهرة، ١٩٣٨م، ص٢١٦ – ٢١٧.

(٢) السامرائي: م.س، ص٨٧ " السيد أمير علي: م.س، ص٢١٦ – ٢١٧.

(٣) القفطي: م.س، ص٢٤٩ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص١٧٥ " حاجي خليفة: م.س، ج٢/ص٦٨١" د. أحمد شلبي: موسوعة الحضارة الاسلامية، ج٣ / ص٢٣٠ " د.حسن إبراهيم حسن: تاريخ الاسلام، ج٣/ص٣٤٦ " مريم سلامة – كار: م.س، ص١٣.

به (الهاروني) ناسرا، واته له سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید) وەرگێڕدراوە[1]، هەروەها لەم سەردەمەدا بە فەرمانی (یحیی بن خالد بن برمك) کتێبی (المجسطي) وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبیی کە یەکێکە لە کتێبە بەناوبانگەکانی بواری گەردوونناسیی[2]، هەروەها لە کۆتایی سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید)دا پاش ئەوەی کە بینی ژمارەی وەرگێڕکاران ڕوو لە زیادیی دەکەن، بڕیاری دا لە ناوەندێکدا کۆیان بکاتەوە و ناوی دەزگاکەشی نا (بیت الحکمة)، ئەم دەزگایە توانی کە پاڵێکی زۆر گەورە بنێت بە بزووتنەوەی وەرگێڕانەوە، چ لە سەردەمی (هارون الرشید)دا بێت، یان لە سەردەمانی دواتردا، چونکە لە ناو (بیت الحکمة)دا تەنها کاریان هەر وەرگێڕان نەبووە، بەڵکو زۆرێکی لە زانستخوازان و مامۆستایانی پلەبەرزی تیادا کۆبووبوویەوە کە هەموو بەردەوام فێر دەبوون، ئەمە سەرباری ئەوەی کە چەندین کتێبی بە نرخی تیادا کۆبووبوویەوە کە بەردەوام لە ناوچەکانی (ئاسیای بچووك و قسطنطینیە و میسر و شام)ەوە کتێبی بۆ دەهات و هەروەها وەردەگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبیی[3]، بەم جۆرەش ئەم ناوەندە شێوەیەك بوو لە ئەکادیمیایەکی پێشکەوتووی سەردەمی خۆی، لەم بارەیەوە (أستانوودکب) کە ڕۆژهەڵاتناسێکی ئەمریکیە دەڵێت: ((بیت الحکمة یەکەم زانکۆ بووە کە لە جیهاندا دامەزرابێت بە مانا نوێیەکەی[4])).

---

(١) الديوه جي: م.س، ص١٣ " الخفاجي: م.س،ص٥٥" د.محمد الصادق عفيفي: م.س، ص٣٧ – ٣٨.

(٢) القفطي: م.س، ص٦٩.

(٣) د.سعيد عبدالفتاح عاشور و آخرون: دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية، الكويت، دار السلاسل، ١٤٠٦هـ – ١٩٨٤م، ط٢، ص٨٩ " كوركيس عواد: خزائن الكتب القديمة في العراق القديم منذ أقدم العصور حتى سنة ١٠٠٠ للهجرة، دار الرائد العربي، بيروت، ١٩٨٦م، ط٢، ص١٠٥ – ١٠٦.

(٤) المسلمون في تاريخ الحضارة، تر.محمد فتحي عثمان، ١٩٧٢م، ص٤٢، ٤٣.

بەم جۆرەش دەبینین هەروەك باسمان کرد، بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید)دا بنەماکانی خۆی داڕشت و گەیشتە ترۆپك، پاشان وەك بنەمایەکی پتەویش بۆ سەردەمەکانی دیکەی پاش خۆی سوودی لێوەرگیرا.

لەپاش خەلیفە (هارون الرشید)، خەلیفە (الأمین ١٩٣ – ١٩٨ك /٨٠٨ – ٨١٣ز) شوێنی گرتەوە، بەڵام ئەم خەلیفەیە سەرباری ئەوەی کە بزووتنەوە وەرگێڕان لە سەردەمیدا بەردەوام بوو، بەڵام بۆ خۆی هیچ ئارەزوویەکی بە لای زانست و وەرگێڕاندا نەبووە، هیچ هاندان و داهێنانێکی گەورە لەسەردەمیدا بەرچاو ناکەوێت، ئەمەش زیاتر بۆ چەند هۆکارێك دەگەڕێتەوە، لەوانەش لاوازیی خەلیفە (الأمین) بۆ خۆی و هەروەها خەریکبوونی بە دەسەڵاتەوە و بەردەوامیی ململانێ ناوخۆییەکانی وڵاتەکەی لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەم بارە بوون لە سەردەمیدا [1].

٣- سەردەمی خەلیفە مەئمون ١٩٨ – ٢١٨ك / ٨١٨ – ٨٣٣ز:

سەردەمی خەلیفە (مأمون) یەکێکی دیکە لە ڕازاوەترین سەردەمەکانی ڕابوونی شارستانیەتی ئیسلامیی بە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی لە ڕێگای بزووتنەوەی وەرگێڕانەوە، چونکە خەلیفە (المأمون) بۆ خۆی سەرباری ئەوەی کە خەلیفە بوو، کەسایەتییەکی شارەزا و زانایەکی گەورە بوو لە بوارەکانی زانستدا، هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی پێدەکەن، ئەگەر (المأمون) خەلیفە نەبوایە ئەوا یەکێك دەبوو لە زانا گەورەکانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، بەجۆرێك کە بە (حکیم بني عباس) ناسراوە، ئەم خەلیفەیە بە جیاواز لە خلیفەکانی دیکەی پێش خۆی لە نێوەندێکی زانستیانەدا گەشەی کردبوو[2]، هەر ئەمەش بوو بووە مایەی ئەوەی کە ڕێبازی (المعتزلة) هەڵبژێرێ لە پێڕەوکردنی بیروباوەڕەکانیدا، چونکە ئەم ڕێبازە پشتی بە عەقڵ دەبەست لە هەڵسەنگاندنی بابەتەکاندا، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە خەلیفە (المأمون) پشت بە پێگە سیاسییەکەی ببەستێت بۆ پشتگیریی چالاکییە

(١) محمد شاكر: م.س، مج٥/ج١/ص١٦٥ – ١٨١ " الدوري، م.س، ص١٤١-١٥٦.

(٢) الدينوري: الأخبار الطوال، ص٣٦٦ " كوركيس عواد: م.س، ص١٠٦" الخفاجي: م.س، ص٥٦.

شارستانییەتەکانی سەردەمی، لێرەشەوە فەرمانی کرد بەوەی هەرچی کتێبێکیان لە بارەی فەلسەفە و لۆژیکەوە بەردەست دەکەوێت، وەریبگێڕنە سەر زمانی عەرەبیی، ئەمەش لە پێناوی پشتگیرییکردنی ڕێبازی (المعتزلة)دا بوو[1]، دیارە هەوڵەکانی خەلیفە (المأمون) بە تەنها هەر بە وەرگێڕانی کتێبی فەلسەفییەوە نەوەستا، بەڵکو سەرجەم بابەتە زانستییەکانی گرتبوویەوە[2]، لەم بارەیەوە (إبن خلكان) دەڵێت: ((مأمون ئارەزووی لە وەرگێڕانی کتێب بۆ عەرەبی چاککردن و دەرهێنانیان دەکرد[3]))، هەروەها پارەیەکی یەکجار زۆری لەو پێناوەدا خەرج کرد، لەم بوارەشدا بە کەسایەتییەکی دەستکراوە بۆ وەرگێڕکاران ناسرابوو، بە جۆرێك کە بە ئەندازەی کتێبە وەرگێڕدراوەکە زێڕی دەدایە کەسی وەرگێڕ، بۆ نموونە بە هێندەی وەرگێڕانەکانی (حنين بن اسحق) کە وەرگێڕێکی کارامەی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان بوو، زێڕی پێدا[4].

سەرباری ئەمانە، خەلیفە (المأمون) بە هەموو توانایەوە هەوڵی ئەوەی دەدا، کە دەستنووس و کتێبی بە بایەخ لە شارستانیەتی یۆنانیی لە وڵاتی ڕۆمانەوە بەدەست بخات، بۆیە دەبینین چەندین جار لەگەڵ پادشای ڕۆمەکان و خاوەنی (صاحب قبرص)، ئەگەر پەیوەندیی ببەستایە یەکێك لە خاڵە گرنگەکانی ناردنی کتێب و دەستنووسی یۆنانی بوو بۆی لە سەرجەم بوارەکاندا بەگشتیی و کتێبی (الحكمة) بەتایبەتیی، ئەمە جگە لەوەی کە چەندین جار نوێنەری ناردووە بۆ وڵاتی ڕۆمانی بۆ

---

(١) د.محمد الصادق عفيفي: م.س، ص٣٨ " د.يوسف الزيدان: حركة الترجمة والنقل، درس تاريخي، وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتی www.ziedan.com.

(٢) د.محمد أبو ريان: تاريخ الفكر الفلسفيى في الاسلام، ج١/ص٨٧، ٨٨، ٩٢.

(٣) وفيات الأعيان، ج١ / ص٢٠٩.

(٤) إبن قتيبة الدينوري: فضل العرب و التنبيه على علومها، تح. د.وليد محمود خالص، أبوظبي، ١٩٩٨م، ص١٤٩ "إبن أبي أصيبعة: م.س، ج٢/ص١٤٣" د.أحمد فريد رفاعي: عصر المأمون، ص٣٧٧ " أنور الرفاعي: الاسلام في حضارته و نظمه، دار الفكر، دمشق، ١٩٨٦م، ط٣، ص٣٢ " زهير حميدان، م.س، ص٤٠٦.

ئەوەی کە دەستنووسی گرنگ و ناوازەی بۆ بکڕن لە سەرجەم بوارەکاندا و لەگەڵ خۆیاندا بیهێننەوە. بۆنموونە کاتێك کە بەسەر ڕۆمانەکاندا سەردەکەوێت لە ساڵی (٢١٥ك / ٨٣٠ز)، داوا لە ئیمپڕاتۆر (ثیوفیل) دەکات لەبری ئەو (باجە)ی کە دەکەوێتە سەریان، ئەو کتێب و دەستنووسانەی بۆ بنێرێ کە لە خەزێنەی کەنیسەکان و لە ژێر زەمینەکاندا شاردوویانەتەوە، پاش ئەوەی کە ئیمپڕاتۆری ڕۆم ڕازی دەبێت، خەلیفە (المأمون) گەورە وەرگێڕانی بەردەستی خۆی بۆ دەنێرێت و تیایدا داوایان لێدەکات کە هەرچی کتێبیان لە بوارەکانی ئەندازیاریی و فەلسەفەدا بەردەست دەکەوێت لەگەڵ خۆیاندا بیگوێزنەوە بۆ لای ئەو، هەروەها پاش گەڕاندنەوەی ئەو کتێبانەش فەرمان دەدات بە وەرگێڕانیان و هەروەها بڵاوکردنەوەیان لەناوخەڵکیدا بۆ ئەوەی کە سوودی لێ وەربگرن[1].

هەروەها کاتێك کە پەیوەندیی دەبەستێت لەگەڵ ئیمپڕاتۆری بێزەنتی (میخائیلی سێیەم)، مەرجی ئەوەی لەسەر دادەنێت کە یەکێك لە کتێبخانە بەناوبانگەکانی (قسطنطينية)ی پێبدات و لە ئەنجامدا پاش ئەوەی ڕێکدەکەون، ژمارەیەکی زۆری لە وەرگێڕکارانی بۆ دەنێرێت و لە گرنگترین ئەو کتێبانەش کە لەم گەنجینەیەوە بە دەستی دەکەوێت، کتێبی (المجسطي)ی (بطليموس) بوو، دووبارە لەم سەردەمەدا وەردەگێڕدرێتەوە کە بە (المأموني) ناسراوە[2].

سەرباری ئەمانەش نوێنەری تایبەتی دەنێرێ بۆ لای (صاحب قبرص) و داوای کتێبی لێدەکات لە بارەی کتێبی فەلسەفی بە تایبەتی بابەتەکانی (ئەرستۆتاڵیس)ی بۆ بنێرێ، پاش گەڕانێکی زۆر ئەم پادشایە بابەتەکانی لە گەنجینەی کەنیسەیەکدا بۆ دەدۆزێتەوە و پاش پرسیار کردن لەبارەیانەوە بە پێنج بار دەینێرێت بۆ خەلیفە،

---

(١) إبن النديم: م.س، ص٣٣٩ " توفيق الطويل: العرب و العلم في عصر الاسلام الذهبي، دار و مطابع الشعب، القاهرة، ١٩٨٦م، ص٧٥ " السامرائي: م.س، ص٨٣ " عمر فروخ: م.س، ص١١٤.

(٢) ابن النديم: م.س، ص٢٤٣ " اليوزبكي: التعريب في العصرين الأموي و العباسي، ص٥٧.

ئـەویش وەرگێڕکـارانی دەخاتەسـەر و فـەرمانیان پێـدەکات کـە هەرچـی دەتـوانن وەریبگێڕنە سەر زمانی عەرەبی[1].

خەلیفە (مأمون) هەر بەمـەوە ناوەسـتێت، بـەڵکو جـارێکی دیکـەیش پەیوەنـدیی دەکاتــەوە بــە پادشــای ڕۆمانەکانــەوە و داوایــان لێـدەکات کــە ڕێگــا بــە زانایــان و وەرگێڕکاران بدات کە سەردانی وڵاتەکەی بکەن بۆ ئەوەی کە کتێـب و دەسـتنووس لـە بارەی (الحکمة)ەوە بە سەرجەم بوارەکانیەوە بکـڕن، پـاش ڕازیبـوونی پادشـای ڕۆم، خەلیفە وەفدێك دەنێرێت کە پێکهاتبوو لە (حجاج بن مطـر و إبـن البطریـق)، هـەروەها سەرچـاوەکان ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکـەن کـە سـەرۆکی (بیـت الحکمـة) (یوحنـا بـن ماسویه)شی تیـادا بـووە، لـە ئـەنجامی ئەمەشـەوە دەتـوانن ژمارەیـەکی زۆری کتێـب بەدەست بخەن و دەیگوێزنەوە بۆ بەغداد[2].

لەپاش ئەمانەوە و لە ئەنجامی چەند هەوڵێکی دیکەی خەلیفـە (المـأمون)، تـوانرا ژمارەیەکی یەکجار زۆر کتێبی شارستانیەتی یۆنانیی کۆبکرێتەوە، خەلیفـە تـەنها هـەر بەوەوە نەدەوەستا کە وەریانبگێڕێتە سەر زمـانی عـەرەبی، بـەڵکو بـۆ هـەر کتێبێکـی وەرگێڕدراو نیشانەیەکی دادەنا و خەڵکی هاندەدا بۆ ئەوەی کە بیانخوێننـەوە و فێـری زانستەکانیان ببن، ئەمە سەرباری ئەوەی کە لە سەردەمیدا بـەردەوام کـۆڕ و سـیمینار (مناظرات) دەبەسـترا بـە ئامـادە بـوونی خـۆی و هـەروەها سەرکەوتووانیـشی خـەڵات دەکـرد، ئەمـە جگـە لـەوەی کـە دەرگـای خەلافەتەکـەی کردبوویـەوە بـۆ زانایـان و فەیلەسوفان و بە هـەموو شـێوەیەك لـەخۆی نزیـك دەکردنـەوە، ئەمانـەش پاڵنـەرێکی دیکەی گەورەی ئەو ڕابوونە زانستیە گەورەیەی سەردەمی خەلیفە (المـأمون) بـوو بـە کاریگەری شارستانیەتی یۆنانیی[3].

---

(١) القفطي: م.س، ص١٨.

(٢) ابن النديم: م.س، ص٣٣٩ " الأندلسي: م.س، ص٧٥" الـديوه جـي: م.س، ص١٨ " ي. هـل: الحضارة العربية، تر.د.إبراهيم أحمد العدوي، ص١٠٧.

(٣) الرفاعي: م.س، ص٥٣٢ ٨٩ " خودابخش: الحضارة الاسلامية، تر. د. علي حسني الخربوطلي، ص١٦٣،١٦٢ " د.سعيد عبدالفتاح آشور وآخرون: م.س، ص٨٨.

لێـرەدا وای بـە بـاش دەزانـین کـە ئامـاژە بـە گێڕانەوەیـەك بـدەین، کـە هەنـدێك سەرچاوە بە هۆکاری سەرەکیی دادەنـێن لـەوەی کـە خەلیفـە (المـأمون) ڕوویکردۆتـە بواری وەرگێڕانی کتێبی فەلسەفیی و لۆژیکی بەتایبەتی، ئەویش ئەوەیە گوایە خەلیفە (مأمون) خەوی بینیوە بە (ئەرستۆتالیس)ەوە[1]، لەم بارەیەوە (إبـن النـدیم) دەڵێـت: ((مأمون لە خەویدا پیاوێکی سوور و سپی برۆ پان و ناوچـەوان ئەسـتووری سـەر و قـژ کۆکراوەی بینـی کـە سـیما ڕێـك و پێـك و هەڵـسوکەوت جـوان بـوو، لەسـەر جێگایـەك دانیشتبوو، مأمون دەڵێت لەبەردەمیدا خۆم بە خاوەن پلە و پایە دەزانی و لێم پرسـی تۆ کێیت؟ وتی: مـن (ئەرسـتۆتالیس)م، زۆر دڵخـۆش بـووم و پـێم گـوت، ئـەی حـەکیم پرسیارت لێبکـەم؟ وتـی: بپرسـە، وتم: چـاکە چـییە؟ وتـی: چـاکە لـە عەقڵدایـە، وتم: پاشان، وتی: چاکە لە ئاییندایە، وتم: پاشان، وتی: چاکە لەلای جمهورە، وتم: پاشان، وتی: نا.. نا، وتم: زیاتر ئامۆژگارییم بکـە؟ وتـی: هەرکەسـێك ئامۆژگـاری کـردی ئـەوە لەلات وەك زێڕ وابێت، دەستیش بگرە بە یەکێتی و یەکڕیزییـەوە.....[2]))، کاتێـك کـە خەبەری دەبێتەوە پرسیار دەکات لە بـارەی (ئەرسـتۆتالیس)، پێـی دەڵـێن کـە ئـەوە کەسـێکی دانـای یۆنانییەکانـە، ئـەویش (حـنین بـن إسـحق) بـانگ دەکـات بەوپێیـەی باشترین وەرگێڕ بووە لە سەردەمی خۆیدا و فەرمانی پێدەکات کە کتێبی لـەو بـوارەدا بۆ وەربگێڕێتە سەر زمانی عەرەبیی[3].

ئێمە پێمانوایە کـە ئـەم بابەتـە خورافەیـە و زیـاتر لـە چـیرۆکەوە نزیکـە، چـونکە هەروەك باسمان کرد کە هۆکاری سەرەکیی چوونی خەلیفە (مأمون) بەلای فەلـسەفە و بواری لۆژیك دا بیروباوەڕی تایبەت بە خۆی بوو کە هەڵگری بیری (معتزلە) بـوو، ئەمـە لە لایـەك، لـە لایـەکی دیکەیـشەوە خەلیفـە بۆخـۆی مـەیل و ئـارەزووی بـە لای بـواری شارستانیەتی یۆنانییدا هەبووە، هەروەها بزووتنەوەی وەرگێڕان و دروستکردنی (بیـت

---

(١) بۆ نموونە: بڕوانە: جوستاف.أ.ظون جرونیباوم: حضارة الاسلام، تـر.عبـدالعزیز توفیـق جاویـد، ص٧٧ " د.محمد حسن عبدالعزیز: م.س، ص٩١.

(٢)الفهرست، ص٣٣٩.

(٣) إبن الندیم: م.ن، ص٣٣٩ " زهیر حمیدان: م.س، ص٤٠٦.

الحكمة) له پێش ئـەمیش هـەر هـەبووە، بـە تایبـەتیی لـە سـەردەمی خەلیفـە (هـارون الرشید)دا[1].

پـاش خەلیفـە (المـأمون)، خەلیفـە (المعتـصم ٢١٨ – ٢٢٧ك / ٨٣٣ – ٨٤١ز)ی بـرای شـوێنی دەگرێتـەوە، ئـەم خەلیفەیـە بـە پێـچەوانەی خەلیفـەی پـێش خـۆی، کەسایەتییەك دەبێت کە کەمتر بە لای زانست و زانیارییـدا دەچێت و بایـەخ بـە بـواری وەرگێڕان نادات، بە جۆرێك کە هەندێك سەرچاوە بە نەخوێنـدەوار نـاوی دەبـەن، ئـەم خەلیفەیە زیاتر کەسایەتییەکی سەربازیی بووە و لـەو بـوارەدا بـەهێز بـووە، لەوانـەش توانیبووی چەند سەرکەوتنێك بەسەر ڕۆمە بێزەنتیەکاندا بەدەست بێنێـت و هـەروەها توانی کە بزاڤی (بابەکی خوڕڕەمی *) لە ناوبەرێت، شایەنی باسە ئـەم خەلیفەیـەش بـە کاریگەریی (مأمون)ی برای سەر بە ڕێبـازی (المعتزلـة) بـووە، بـەڵام وەك بیروبـاوەڕ و پێڕەوکردن هیچی لە بارەی ئـەم ڕێبـازەوە نـەدەزانی، هـەروەها هـیچ پێـشکەوتنێکی گەورە لە بواری وەرگێڕاندا لەسەردەمیدا بەرچاو ناکەوێت[2].

٤- سەردەمی خەلیفە (الواثق بالله) ٢٢٧ – ٢٣٢ك / ٨٤١ – ٨٤٦ز:

بە گرتنە دەستی خەلافەت لەلایەن خەلیفە (الواثق بالله) لـە سـاڵی (٢٢٧ك)، وەك دوا خەلیفەی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، سـەرلەنوێ بزووتنـەوەی وەرگێڕانـی شارستانیەتی یۆنانی بوژاندنەوەی بەخۆیەوە بینی و لەم سەردەمەدا ئەم بزووتنەوەیە

---

(١) بـۆ زیـاتر شـارەزابوون لـەم بارەیـەوە بڕوانـە: أحمـد أمـین: ضـحى الاسـلام، ج١، ص٢٦٨ " د.الشحات السيد زغلول: م.س، ص١٨٢،١٨١.

* گەورەترین بزاڤی ئایینی سیاسیی بـووە لـە سـەردەمی خەلافـەتی یەکـەمی عەبباسـییەکان لـە ناوچەی ئازەربایجانی ئێرانی ئـەمڕۆ کـە نزیکـەی (٢١) سـاڵی خایانـدووە (٢٠١ – ٢٢٣ك)، ئـەم جوڵانەوەیە بەوە ناسراوە کە زۆر فراوان و ڕێکخراو بووە و لە سەردەمی خەلافەتی (المعتـصم بـالله) دا کۆتایی پێهات. بۆ زیاتر شارەزایی لەم بابەتە بڕوانە: الدوري: م.س، ص١٧٩ – ١٨٦.

(٢) القلقشندي: مآثر الانافة في معالم الخلافة، تح. عبدالستار أحمد فراج، مطبعة حكومة الكويت، الكويـت، ١٩٨٥م، ط٢، ج١/ص٢١٨-٢١٩ " محمـد خـضري بيـك: محاضـرات في تـاريخ الأمـم الاسلامية، الدولة العباسية، بيروت، ١٩٧٠م، ج١/ص٢١٦.

به جۆرێك پێشكەوت كە سەربارى بووژاندنەوەى كارەكانى پێشوو، پاڵێكى گەورەشى بە بزووتنەوەى وەرگێڕانەوە نا كە پاش خۆیشى هەر بەردەوام بوو، ئەمەش لەبەر ئەوە بوو كە ئەم خەلیفەیە بۆخۆی یەكێك بووە لە زاناو شارەزایانی سەردەمی خۆی لە بوارەكانی زانستدا و مەیلێكی گەورەی بەلای وەرگێڕاندا هەبووە[1]، لەم بارەیەوە (إبن العمراني) دەڵێت: ((واثق شاعیر و ئەدیبێكی بەخشندە و پارێزەری شیعری عەرەبیی بووە،...... بە (مأمون الصغیر) ناسراوە، (مأمون) لە مەجلیسدا دایدەنیشاند لە كاتێكدا كە باوكی بە پێوە دەبوو، (مأمون) خۆی پەروەردەی كردووە، هەروەها هەر خۆیشی فێری ئەدەب و نووسینی كردووە و قورئانی پێخوێندووە، بۆیە تەواوی هەڵسوكەوت و بارودۆخی هاوشێوەی (مأمون) بووە[2])).

هەروەها (إبن طبا طبا) دەڵێت: ((الواثق باشترین خەلیفەكانیان بووە، كەسایەتییەكی خاوەن پلە و پایە و عەقڵ بووە، زمان پاراو و شاعیر بووە، هاوشێوەی مأمون بووە لە جووڵە و وەستاندا[3])).

لەم دەقانەی سەرەوە دەگەینە ئەوەی كە پێگەیاندنی (الواثق) لەلایەن خەلیفە (مأمون)ەوە یەكێك بووە لە هەرە هۆكارە بەهێز و سەرەكییەكانی ئارەزووبوونی خەلیفە (الواثق) كە بەلای زانست و زانیاریدا بڕوات و لەسەر هەمان شێوەی خەلیفە (المأمون) خەلافەت ڕێكبخاتەوە، لە سەردەمیدا گرنگییەكی زۆر درا بە وەرگێڕانی زانستەكانی شارستانیەتی یۆنانی و لەم بوارەشدا چەندین كتێب وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبیی، هەروەها (بيت الحكمة)ش زیندوو كرایەوە پاش ئەوەی بۆ ماوەیەك لاواز بوو بوو، پەیوەندیی شارستانی لە نێوان دەوڵەتی عەبباسی و ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانی دا زۆر بەهێز بوو بوو[4].

---

(١) د.فتحي عثمان: الحدود الاسلامية البيزنطية، ج١، ص١٧.

(٢) الأنباء في تاريخ الخلفاء، تح.د.قاسم السامرائي، دار أحياء الكتب العربية، القاهرة، ١٩٧٥م،ص١١.

(٣) الفخري في الآداب السلطانية، ص٢٣٦.

(٤) أبو الفداء: المختصر، ج٢/ص٣٦ " القلقشندي: مآثر الانافة، ج١،ص٢٢٦.

هەروەها سەرچاوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە لە سەردەمی ئەم خەلیفەیەدا بایەخدان و گرنگی پێدانێكی زۆر گەورە هەبووە بۆ زانایان و زانیاریی، بە جۆرێك كە چەندین كۆڕ دەگیرا لە سەردەمی ئەم خەلیفەیەدا و خەلیفە بۆخۆی ئامادە دەبوو، كە تیایدا ئامادەبووان پرسیاریان لە زانایان دەكرد و ئەوانیش وەڵامیان دەدانەوە[1].

شایەنی باسە كە لەم سەردەمەیشدا چەندین وەرگێڕكاری كارامە و لێهاتوو بە كارەكانی وەرگێڕانەوە خەریك بوون، لەوانە: (یوحنا بن ماسویە) و (حنین بن إسحاق) و چەندانی دیكەیش بوون، كە لە باسی دووەمی ئەم بەشەماندا لە خۆیان و بەرهەمەكانیان دەدوێین[2]، بەهەرحاڵ، سەردەمی ئەم خەلیفەیەش وەك دوا خەلیفەی سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكان بە سەردەمێكی ڕازاوە و گرنگ دادەنرێت لە بوارەكانی زانستی وەرگرتنی شارستانیەتی یۆنانییدا، بەجۆرێك لە سەردەمەكانی دیكەدا كاریگەریی ئەو شارستانییەتە لە بنیاتنانی شارستانیەتی ئیسلامییدا كە لە تەواوی سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكانی گرتەوە، دەركەوت.

بەڵام دیاردەیەكی ئاوا گەورە كە بزووتنەوەی وەرگێڕانە هەر لە خۆوە نەبووە، سەرباری مەیل و ئارەزوو و پشتگیریی ئەو چەند خەلیفەیە بۆ بزووتنەوەكە، چەند هۆكارێكی گرنگ هەبوون كە لە پشتی ئەم دیاردە گەورەیەوە بوون و پەرەیان بە بابەتەكە داوە، لە خوارەوە هەوڵدەدەین بۆ زیاتر ڕوونكردنەوەی بابەتەكەمان لە گرنگترین هۆكارەكانی ئەو دیاردەیە بدوێین:

١- هۆكاری ئایینی:

لە هەڵاوێر و گێڕانەوەی ڕووداوەكانی مێژووی ئیسلامییدا بابەتێك هەیە كە نابێت توێژەری ئەو بوارە فەرامۆشی بكات، ئەویش بەشداریی ئایینی ئیسلامە لەناو ئەو مێژووەدا، بێگومان بابەتێكی گرنگی وەك بابەتی كاریگەربوون بە شارستانیەتی یۆنانیی و وەرگێڕانی ئەو شارستانییەتە پێویستی بە پاڵپشتییكردنێكی بەهێزی ئەو ئایینە دەبوو تا سەر بگرێ و بێتە دی، بۆیە ئەگەر چاوێك بە هەردوو سەرچاوە

---

(١) المسعودي: مروج الذهب، ج٤،ص٧٧، ٧٩.

(٢) المسعودي: م.ن، ج٤، ص١٩٠ " القفطي: م.س، ص٢٤٩.

ڕەسەنەکەی ئیسلامدا بگێڕین کە قورئان و فەرموودەی پێغەمبەرە (درودی خوای لەسەربێت) چەند دەقێك دەدۆزینەوە کە دەبنە پاڵپشتی تەواو بۆ بزووتنەوەی وەرگێڕان و بەدوادا گەڕانی زانست و زانیاریی نوێ و گەلانی دیکە.

لەم بارەیەوە (زیغرید هونکە) دەڵێت: ((موحەممەد وای دەبینی ئەگەر شوێنکەوتووانی قووڵ ببنەوە لە دیراسەکردنی دروستکراوەکاندا و هەروەها لە نهێنیە سەرسوڕهێنەرەکانیان، هۆکارێك دەبێت بۆ زانینی توانای دروستکەر، هەروەها وای دەبینی کە زانیاریی ڕێگای باوەڕ ڕۆشن دەکاتەوە و لێی دووبارەدەکردنەوە کە (داوای زانست بکەن ئەگەر لە چین یش بێ)، بۆیە پێغەمبەر سەرنجی بۆ لای زانستی سەرجەم گەلان ڕادەکێشان، زانستیش خزمەتی ئایین دەکات، زانیارییش لە لایەن خواوەیە و بۆ ئەویش دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوە پێویست بوو لەسەریان کە بیگەنێ و دەستی پێبگەیەنن ئەگەر سەرچاوەکەی هەرچیەك بێت، ئەگەر ئەو زانستە لای بێباوەڕێکیش بێت[1])).

بۆ ئەمەش چەند ئایەتێك لە قورئاندا هەیە کە پشتگیریی لەم بابەتە ئەکات، ئەو ئایەتانەش:

((إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ))[2]، یاخود ((يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ))(٣)، ((قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ))[4]، یان ((يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا))[5]، هەروەها ((وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا))[6]، ئەمە سەرباری چەندین فەرموودەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەربێت) لەم بوارەدا، هەروەك دەفەرموێت: ((مَن سَلَكَ طَرِيقًا يَلْتَمِسُ فيه

---

(١) شمس العرب، ص٣٦٩.

(٢) سورة الفاطر آية (٢٨).

(٣) سورة المجادلة آية (١١).

(٤) سورة الزمر آية (٩).

(٥) سورة البقرة آية (٢٦٩).

(٦) سورة طه آية (١١٤).

عِلْمًا سَهَّلَ الله له طَرِيقًا إلى الْجَنَّةِ وَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا رِضًا لِطَالِبِ الْعِلْمِ وَإِنَّ طَالِبَ الْعِلْمِ يَسْتَغْفِرُ له من في السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ حتى الْحِيتَانِ في الْمَاءِ وَإِنَّ فَضْلَ الْعَالِمِ على الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ على سَائِرِ الْكَوَاكِبِ إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لم يُوَرِّثُوا دِينَارًا ولا دِرْهَمًا إنما وَرَّثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَظٍّ وَافِرٍ))[1]، هەروەها ((تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ وَعَلِّمُوهُ الناس))[2].

لەم دەقانەی سەرەوە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە لایەنی ئایینی لە ئیسلامدا یەکێك بووە لە پاڵنەرە سەرەکییەکانی ڕووکردنە زانست و هەروەها زانینی شارستانییەت و زانستی گەلان، لە ڕێگای وەرگێڕانەوە، ئەمەش بە جیاوازیی لە ئایینی مەسیحیی کە ڕێگایان لەو زانستانە گرت کە لە شارستانییەتی یۆنانییەوە بۆیان مابوویەوە و شاردیانەوە، لەم بارەیەوە (ستانوود کب) دەڵێت: ((مەسیحییەکان ڕووناکیی زانستی یۆنانییان هەنگاو بە هەنگاو شاردەوە، پاش ئەوەی کە جیهانی کۆنی ڕووناك کردبوویەوە، بەم جۆرەش لاهوتی مەسیحی فەلسەفە و زانستی (وثنی) لاداو شوێنیانی گرتەوە هەر لە سەردەمی قوستەنتینەوە[3]))، هەروەها دەڵێت: ((بەڵام ئیسلام کە هات ڕووی تێکرد و زانستەکانی لە مەسیحییەکانەوە لە باوەش گرت[4])).

٢- پشتگیری و هاندانی هەندێك بنەماڵە بۆ بزووتنەوەی وەرگێڕان:

سەرباری خەلیفەکان لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، چەند بنەماڵەیەکی زانستیی بەناوبانگ هەبوون کە پشتگیریی و هانی بزووتنەوەی وەرگێڕانیان دەدا لە شارستانیەتی یۆنانییەوە بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی، لەم بوارەدا چەندین پارەی

(١) ابن ماجة: سنن إبن ماجه، تح. محمد فؤاد عبدالباقي، دار الفكر، بيروت، (د.ت)، ج١، ص٨١، فەرموودەی ژمارە (٢٢٣).

(٢) الدارمي: سنن الدارمي، تح. فواز أحمد زمرلي، خالد سبع العلمي، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧هـ، ج١، ص٨٧، فەرموودەی ژمارە (٢٢١).

(٣) المسلمون في تاريخ الحضارة، ص١١٣.

(٤) م.ن، ص١١٩.

زۆریـان خـەرج دەكـرد، هـەروەها نوێنـەریان دەنـارد بـۆ ناوچـەكانی ئیمپڕاتۆرییـەتی ڕۆمانیی بۆ پەیـداكردنی سەرچـاوە و دەستنووسـی پێویـست لـە بوارەكـانی زانـستدا، چەندین وەرگێڕی كارامەش كاری وەرگێڕانی بۆ دەكـردن، كـە بەرهەمـەكان سـەرباری ئەوەی بۆ كاری تایبـەتی خۆیـان سـوودی هـەبوو، خـەڵكانی دیكـەیش بـە گـشتیی لـە دواجاردا سوودیان لێدەبینین و كارەكانیان بە هەنگاوێكی گـرنگ دادەنرێـت لـە بـواری بـەرەو پێـشەوەچوونی ڕەوتـی كاریگـەر بـوون بـە شارسـتانیەتی یۆنـانیی لـە ڕێگـای وەرگێڕانەوە[1].

لە دیارترینی ئەو بنەماڵانەش، بنەماڵەی (بني موسى بن شاكر)ە، كە بریتی بوو لە هەرسێ كوڕەكەی (موسى بن شاكر)، ئەوانیش (أحمد و محمد و حسن) بوون، (موسـى بن شاكر) بۆخۆی یـەكێك بـووە لـە زانـا گـەورەكانی دەربـاری خەلافـەتی (المـأمون) و لێیەوە نزیك بووە[2]، ئەمە سەرباری ئەوەی كـە هەریـەك لـە كوڕەكـانی بـۆ خۆیـان لـە جۆرێك لە زانـستی وەرگـیراو لـە شارسـتانیەی یۆنانییـەوە شـارەزا بـوون، (محمـد بـن موسى بن شاكر) بۆخۆی لە بواری ئەندازیاریی ئەستێرەناسییدا شارەزا بووە، هەروەك شارەزایی تەواوی لە كتێبەكانی (أقلیـدس) و (المجـسطي)دا هـەبووە، ئەمـە سـەرباری ئەوەی كە زانستەكەی وەك پیشەیەك وەرگرتـووە و كـاری پێكـردووە، لـەم بوارەشـدا پارەیەكی یەكجار زۆری دەستكەوتووە، بۆ نموونە ساڵانە لە وڵاتـی فـارس و دیمـشق و چەند ناوچەیەكی دیكەوە بڕی دەستكەوتووی بریتی بـووە لـە (٤٠٠) هـەزار دینـار[3]، هەروەها (أحمد بن موسى بن شاكر) شارەزایی تەواوی لە بواری دروسـتكاری (الكحـل)

---

(١) الجميلي: م.س، ص٥٠ – ٥١.

(٢) الأندلسي: م.س، ص٧٣ " القفطي: م.س، ص٣١٥ – ٣١٦ " إبن خلكان: م.س، ج٥/ص١٦١ " زيغريد هونكة: م.س، ص١١٣ " قدري طوقـان: تـراث العـرب العلمـي في الرياضـيات و الفلـك، القاهرة، ١٩٦٣م، ص١٨٧.

(٣) الذهبي: سير أعلام النبلاء،ج١٢/ ص٣٣٨،٣٣٩ " الصفدي: الوافي بالوفيـات، ج٥/ ص٥٧ " الزركلي: الأعلام، مطبعة كوستاتـسوما، (د.م)، ١٩٥٤م" ج٧/ص١١٦ – ١١٧" الجميلـي: م.س، ص١٦٤.

میكانیك دا هەبووە، ئەمیش بەم كارەی پارەیەكی یەكجار زۆری دەست كەوتووە كە ساڵانە بەدەستهاتووەكانی نزیكەی (٧٠٠) هەزار دینار بووە، هەروەها (حسن بن موسی بن شاكر) لە بواری ئەندازیارییدا شارەزاییەكی زۆری هەبووە، هەرچەندە تەنها شەش وتاری (أقلیدس)ی لەو بوارەدا خوێندبوویەوە، بەڵام بەوە ناسرابوو كە خۆی داهێنانكاریی لە بوارەكەیدا كردووە[1].

لە بارەی ئەم بنەماڵەیەوە، (إبن صاعد الاندلسي) دەڵێت: ((موسی بن شاكر و كوڕەكانی سەرجەمیان لە پێشەنگانی بواری زانستەكانی فەلسەفە و گەردووناسیی و جووڵەی هەسارەكان بوون و شارەزاییان لە لێكدانەوی هەسارەكاندا هەبووە، چاودێری پێوانەیشیان كردووە، موسی بن شاكر لە ئەستێرەناسانی (المأمون) بووە[2])).

هەروەها (القفطي) دەڵێت: ((موسی بن شاكر و كوڕەكانی لە پێشەنگانی زانستی ئەندازیاریی بوون، هەروەها سەرجەمیان لە بواری بیركاری و لێكدانەوەی گەردووناسیی و جووڵەی ئەستێرەكاندا پێشەنگ بوون[3])).

جێگای ئاماژە بۆ كردنە كە ئەم بنەماڵەیە ڕۆڵێكی بەرچاویان هەبووە لە پێشخستنی بزووتنەوەی وەرگێڕاندا، بە تایبەتی لە شارستانیەتی یۆنانییەوە، بە جۆرێك كە كۆشكی (بني موسی بن شاكر) ململانێی لەگەڵ (بیت الحكمة)دا دەكرد، هەروەها خەڵكیان دەنارد بۆ ناوچەكانی ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمانیی بۆ بەدەستخستنی دەستنووس و كتێبی گرنگی یۆنانیی لە بواری زانستەكاندا، بۆ ئەوەی یارمەتییان بدات لە كارەكانیاندا، ئەمە سەرباری ئەوەی كە بۆخۆیشیان چەندین جار بۆ ئەو مەبەستە گەشتیان كردووە، لەم بوارەشدا چەندین پارەی زۆریان خەرج كردووە[4]،

---

(١)ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ص٨٦ " الجميلي: م.س، ص١٦٥.

(٢) طبقات الامم، ص٧٥.

(٣) أخبار العلماء، ص١٣٦.

(٤) إبن خلكان: م.س، ج٥/ص١٦١، ١٦٢ " الصفدي: م.س، ج٥/ص٥٧ " د.حسن إبراهيم حسن: تاريخ الاسلام، ج٣،ص٣٤٧ " جوستاف.أ ظون جرونيباوم: م.س، ٧٧، ٧٨ " زيغريد هونكة: م.س،

هەروەها چەندین وەرگێڕی کارامە کاری وەرگێڕانی بۆ کردوون، لەوانەش (حنین بن إسحق العبادي) بوو کە سەرباری ئەوەی کتێبی بۆ وەردەگێڕان، دەشیاننارد بۆ وڵاتی ڕۆمانی بۆ ئەوەی کتێبیان بۆ بهێنێت، لەم بارەیەوە (إبن الندیم) دەڵێت: ((لەوانەی کە کتێبیان دەردەهێنا لە وڵاتی ڕۆمان (بنوشاكر المنجم) بوو، کە حنین بن إسحاق و جگە لە ئەمیشیان دەنارد بۆ وڵاتی ڕۆم، ئەوانیش چەندین کتێبی بە بایەخیان لە بوارەکانی گەردوونناسیی و فەلسەفە و ئەندازیاریی و مۆسیقا و أرثماطیقی و پزیشکیی دەهێنا و ئەوانیش وەریانگێڕانە سەر زمانی عەرەبی... بني منجم مانگانە نزیکەی (٥٠٠) دیناریان دەدایە کۆمەڵێك لە وەرگێڕکاران، وەك: حنین بن إسحاق و حبیش بن الحسن و ثابت بن قرة، جگە لەمانەش بۆ وەرگێڕان و پێویستی[1])).

شایەنی باسە ئەم بنەماڵەیە هەندێك وەرگێڕی لێهاتووی تایبەت بە خۆیان هەبوو کە بە تایبەتی لە کۆشکەکەیاندا کتێبیان بۆ وەردەگێڕان، لە دیارترینی ئەوانەش (ثابت بن قرة الحراني) بوو، ئەم کەسایەتییە بۆ یەکەم جار لەلایەن (محمد بن موسی بن شاكر)ەوە وەك وەرگێڕ ناسێنرا، کاتێك کە لە یەکێك لە گەشتەکانیدا ڕوویکردە ناوچەی جەزیرە و لەوێ لە ناوچەی (حران) چاوی کەوت بەم کەسایەتییە و زیرەکیی و لێهاتوویی بۆ دەرکەوت و داوای لێکرد کە لەگەڵیدا بچێت بۆ بەغداد و لەوێ کاری وەرگێڕانی بۆ بکات، ئەویش ڕازی بوو، ئەم کەسایتیە لە کۆشکی (بنی موسی الشاکر)دا پاش جێگیربوونی توانی چەندین بەرهەمی گرنگ بۆ ئەم بنەماڵەیە لە بوارەکانی گەردوونناسیی و بیرکاریی و ئەندازیاریی و پزیشکیی لە بەرهەمەکانی (ئەرستۆتاڵیس و أفلاطون و أقلیدس و جالینوس و أبقراط و بطلیموس) وەربگێڕێتە سەر زمانی عەرەبی، ئەمە سەرباری ئەوەی کە بە بابەتە وەرگێڕدراوەکانی (إسحق بن

ص٣٧٩ " د.محمد أبو ريان: م.س،ج١/ص٩١، ٩٢" د.يوسف الزيدان: حركة الترجمة والنقل، درس تاريخي، وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتی www.ziedan.com.

(١) الفهرست، ص٣٣٩.

حـنين) و (حـنين بـن إسـحق)دا چـووەتەوە كـە پێـشتر وەرگێڕدرابوونـە سـەر زمـانی عەرەبیی[1].

بەم جۆرەش، ئەم بنەماڵەیە توانییان لە بەرەوپێشبردنی بزووتنـەوەی وەرگێـڕان هاوشانی، خەلیفەكان ڕۆڵێكی گەورە بگێڕن لەو بوارەدا.

٣- پشتگیریی و هاندانی هەندێك لە وەزیران و كاربەدەستان:

هەندێك لە وەزیران و كاربەدەستان و پزیشكانی ناو خەلافـەت ڕۆڵێكـی گـەورەیان گێڕا لە پشتگیریی كـردن و هانـدانی بزووتنـەوەی وەرگێـڕان و پێشخـستنی، هـەروەها بەردەوام هەوڵی پەیداكردنی دەستنووسی یۆنانییان دەدا و ئارەزوویان لـە وەرگێڕانـی دەكرد بۆ زمانی عەرەبیی و لەم بوارەشدا چەندین پارەیان خەرج كردووە.

لە دیارترینی ئـەو كەسـایەتیانەش: (یحیـی بـن خالـد البرمكـي) وەزیـری خەلیفـە (هارون الرشید) بووە، ئەم كەسایەتییە ئارەزوویەكی گەورەی هەبووە لـە پەیـداكردنی كتێب و دەستنووسی یۆنانیی و وەرگێڕانیان بۆ زمانی عەرەبی[2]، شـایەنی باسـە ئـەم كەسایەتییە بۆ بەدەستخستنی دەستنووسی یۆنـانیی چـەندین هـەوڵی تایبـەتی داوە، لەوانە: پەیوەندیی كـردووە بـە قەیـسەری ڕۆمانیـەوە و چـەندین دیـاری بـە نرخـی بـۆ ناردووە، دەرەنجام كاتێك كە قەیسەری ڕۆمانی داوای لێدەكات كە لە بری ئەو دیاریانە چی ئەوێت بۆی بكات؟، (یحیی بن خالـد البرمكـي) دەنووسـێت كـە ئـەو كتێبانـەی بـۆ بنێرێت كە لە ژێر كەنیسەكانتاندا شاردووتاننەتەوە، ئەویش بڕێكی زۆری لـەو كتێبانـە بۆ دەنێرێت.

لەم بارەیەوە (السیوطي) دەڵێت: ((فارسەكان كاتێك لە دەوڵەتی عەبباسییەكاندا دەسەڵاتیان گرتە دەست زۆرێكیان لە داهێنان لەناو ئیسلامدا كرد، یەكەم داهێنان كـە كردیان دەرهێنانی كتێبی یۆنانیی بوو بۆ خـاكی ئیـسلام و وەرگێڕانیـان بـوو بـۆ سـەر

---

(١) إبن خلكان: م.س، ج٥/ص١٦١، ١٦٢ " القفطي: م.س، ص٥٢.

(٢) ابن قتيبة الدينوري: عيون الأخبار، ج٢/ص٢٠ " المسعودي: مـروج الـذهب، ج٢٧٩/٣ " إبـن خلكان: م.س، ج٦/ص٢١٩ " حاجي خليفة: م.س، ج٢/٨-١٥.

زمانی عەرەبیی و بڵاوبوونەوەیان بوو لەناو مسوڵماناندا، هۆکاری ئەم دەرهێنانەش لە خاکی ڕۆمانەکانەوە بۆ خاکی ئیسلام، (یحیی بن خالد البرمکي) بوو[1])).

ئەمە سەرباری ئەوەی کە چەندین کتێبی تایبەتی بەناویەوە وەرگێڕدراوە، بە تایبەتی لە بواری گەردووناسییدا کە بنەماڵەی (برمکي)یەکان بەگشتیی بەو بوارەوە پێناسرابوون، لەو کتێبانەش کتێبی (المجسطي) بووە[2].

هەروەها کەسایەتییەکی کاریگەری دیکەی هەر لە چینی وەزیران کە کاریگەرییەکی گەورەی هەبووە لە بواری بەرەوپێشبردنی بزووتنەوەی وەرگێڕان، (محمد بن عبد الملك الزيات)ە، ئەم کەسایەتییە وەزیری هەرسێ خەلیفە (المعتصم، الواثق و المتوكل) بووە و لە ساڵی (٢٣٣ك / ٨٤٧ز) کۆچی دوایی کردووە، لە بارەی ڕۆڵی لە بەرەوپێشبردنی بزووتنەوەی وەرگێڕاندا، (إبن أبي أصيبعة) دەڵێت: ((پێبەخشینەکانی بۆ وەرگێڕکاران و کۆپیکاران لە مانگێکدا هەزار دینار بووە، بە ناویەوە چەندین کتێب وەرگێڕدراوە[3])).

ڕەنگە گرنگی پێدانەکانی ئەم وەزیرە بۆ بزووتنەوەی وەرگێڕان لەوەوە سەرچاوەی گرتبێ کە بۆخۆی کەسایەتییەکی زانا و شارەزا بووە لە سەرجەم زانستەکاندا، بۆیە بەردەوام گرنگیی بەم لایەنە داوە، لەم بارەیەوە (الشابشتي) دەڵێت: ((محمد بن عبدالملك بن زيات، دادەنرێ بە بەناوبانگترین وەزیرانی زانا لە سەردەمی عەبباسییەکاندا[4])).

---

(١) صون المنطق و الكلام عن فن المنطق و الكلام، تح. علي سامي النشار، القاهرة، ١٩٥٥م، ص٦-٩.

(٢) ابن النديم: م.س، ص١٧٧ " ابن طاووس: فرج الهموم في تاريخ علماء النجوم، النجف الاشرف، ١٩٦٧م، ص١٤٨ " الجهشياري: الوزراء والكتاب، ص٢٤٩" إبن طباطبا: م.س،ص٢١٣، ٢١٤ " الشابشتي: الديارات، ص٦٤.

(٣) عيون الأنباء، ج٢،ص١٧٦.

(٤) الديارات، ص٦٣.

سـەرباری ئەمانـەش، چـەندین پزیـشك و كەسـانی پـسپۆڕی بـوارە جیاوازەكـان هەبوون لە دەرباری خەلافەتدا كە پشتگیریی و هـانی بزووتنـەوەی وەرگێڕانیـان داوە، لەوانەش:

(یوحنا بن ماسویه)، ئەم كەسایەتییە یەكێك بووە لە پزیشكە دیار و تایبەتیەكانی خەلیفەكانی عەبباسییەكان، بەتایبەتی پزیشكی هەرسێ خەلیفە (مـأمون، المعتـصم و الواثق) بووە و لـە سـالّی ٢٤٣ك /٨٥٧ز كۆچـی دوایـی كـردووە، ئـەم كەسـایەتییە بـە هاوشێوەی پزیشكانی دیكەی دەرباری خەلافەتی عەباسییەكان خـاوەنی ڕێـز و پلـە و پایەی تایبەتی خۆی بووە، ئەمەش یارمەتی دابـوو لـە پێنـاو بەدەسـتهێنانی زانیـاریی زیاتر و هانی بزووتنەوەی وەرگێڕان بدات كە كتێبی لە بواری پزیشكییدا بۆ وەربگێڕن، لەوانەش داوای لە (حنين بن إسحق العبادي) كردبـوو كـە كتێبـی بەتایبـەتی لـە بـواری دەرمانسازییدا بۆ وەربگێڕێت لە بەرهەمەكانی (جالینوس)، ئەمە سەرباری ئەوەی كـە ئەم كەسایەتییە چـەندین جـار لـە نێـوان ئـەو نێـردە زانـستییانەدا بـووە كـە لەلایـەن خەلیفەكان بە تایبـەتی (المـأمون) دەنێـردران بـۆ پەیـداكردنی كتێـب و دەستنووسـی یۆنـانیی، ئەمــە ســەرباری ئــەوەی ئــەم كەســایەتییە بۆخۆیــشی چــەندین كتێبــی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبیی[1].

هــەروەها یــەكێكی دیكــە لــە پزیــشكە دیارەكـانی كـە پــشتگیریی بزووتنــەوەی وەرگێڕانیان كردووە (جبرائيل بن بختيشوع) بووە، ئـەم كەسـایەتییە ڕۆڵێكـی گرنگـی بینیوە لە زیادبوونی كتێبی وەرگێڕدراوی پزیشكیی بۆ زمانی سریانیی و عەرەبیی و بە تایبەتیش بۆ عەرەبی، ئەمەش لە پاش ئەوەی كـە داوای لـە دیـارترین وەرگێڕاكـارانی سـەردەمی خـۆی كـردووە بـۆ ئـەوەی كـە كتێبـی یۆنـانیی بـۆ وەربگێـڕن، بەتایبـەتی كتێبەكانی (جالینوس) لە بواری (تشريح)دا، شایەنی باسـە ئـەم كەسـایەتییە بۆخـۆی

---

(١)ابن النديم: م.س، ص٢٤٣ " ابن جلجل: طبقات الأطباء و الحكماء، تح.فؤاد السيد، القاهرة، ١٩٥٥م، ص٦٦،٦٥ " ابن أبي أصيبعة: م.س، ج٢/ص١٢٣، ١٢٤.

هیچ بەرهەمێکی وەرنەگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبیی، بەڵکو لە زمانی یۆنانییەوە بۆیان وەرگێڕاوە و ئەویش سوودی لێوەرگرتوون بۆ پیشەکەی خۆی[1].

(بختیشوع بن جبرائیل بن بختیشوع) یەکێکی دیکەیە لەو پزیشکە ناودارانەی کە هانی وەرگێڕانی داوە لە سەردەمیدا، ئەم کەسایەتییە پزیشکی تایبەتی خەلیفەکانی (هارون الرشید، أمین، مأمون، معتصم، الواثق و المتوکل) بووە، ئەم کەسایەتییە لە کۆشکی خەلافەت دا خاوەنی متمانەیەکی گەورە بووە، بۆیە ڕێگایان پێدەدا کە چارەسەری ژنانی کۆشکی خەلافەت بکات، هەروەها لەلایەن خەلیفەکانەوە پارەیەکی یەکجار زۆری بۆ خەرج دەکرا، ئەمەش هانیدابوو کە داوا بکات چەندین کتێبی تایبەتی بۆ وەربگێڕدرێت، لەم بارەیەشەوە چەندین کتێب بەناویەوە لەلایەن (حنین بن إسحق العبادي)ەوە وەرگێڕدرا [2].

هەروەها یەکێکی دیکە لەو کەسانەی کە ڕۆڵی هەبوو لە پەرەپێدان و هاندانی بزووتنەوەی وەرگێڕان (سلمویە بن بنان) بووە، ئەم کەسایەتییە سەرباری ئەوەی کە پزیشکی خەلیفە (المعتصم) بووە، زۆر لێشی نزیك بووە و (کاتب)ی خەلیفەش بووە و ئەو نامانەی کە بۆی دەهات، (سلموية بن بنان) بۆی دەخوێندەوە و وەڵامەکانی بۆ دەنووسییەوە، گرنگیی ئەم کەسایەتییە لەوەدا دەردەکەوێت کە لە سەردەمی (المعتصم) کاتێك بزووتنەوەی وەرگێڕان لاواز دەبێت ئەم هانی (حنین بن إسحاق) دەدات کە چەند کتێبێکی بۆ وەربگێڕێت، لەو سەردەمەشدا ڕۆڵێکی بەرچاوی دەبێت[3].

لێرەدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بە هاوشانی خەلیفەکان و بنەماڵە ناودارەکانی وەك (موسی بن شاکر)، لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا چەندین کەسایەتی

---

(١) الجهشیاري: م.س، ص٢٢٦، ٢٢٧ " القفطي: م.س، ١٣٤،١٤٤ " ابن أبي أصيبعة: م.س، ج٢،ص٤٣ " التنوخي: نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة، بيروت، ١٩٧١م، ج٨،ص١٤٥،١٤٤..

(٢) ابن النديم: م.س، ص٢٩٦ " القفطي: م.ن، ص٧٢ " التنوخي: م.س، ج٨/١٤٥، ١٤٧.

(٣) ابن النديم: م.س، ص١٤٢ " القفطي: م.ن، ص٢٠٧، ٢٠٨ " ابن ابي أصيبعة:م.س، ج٢، ص١٦٣.

پایەدار هەبوون کە هاندەری بزووتنەوەی وەرگێڕدراو بوون و بە پێی خۆیان ئەگەر لە دوو چینەکەی پێش خۆشیان کەمتر بووبێت، بەڵام توانیویانە پشکیان لەو بزووتنەوە گەورەیەدا بەربکەوێت.

٤- پێویستیی لەو سەردەمەدا:

یەکێکی دیکە لە هەرە هۆکارە گرنگەکانی دەرکەوتن و برەوسەندنی بزووتنەوەی وەرگێڕان، بریتییە لەو پێویستییە شارستانی و ڕۆشنبیریی و زانستییەی کە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان هاتەکایەوە بۆ وەرگێڕانی شارستانیەتی یۆنانیی.

ئەمەش دیارە چەند هۆکارێکی تایبەت بە خۆی هەبووە، لە گرنگترینیان، فراوانبوونی سنووری دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامیی پاش فراوانبوونی فتوحاتی ئیسلامیی، لە ئەنجامی ئەمەشەوە تێکەڵبوون و ئاوێتەبوونی گەلانی دیکەی خاوەن شارستانییەت لەگەڵ مسوڵمانان کە سەرجەمیان لەژێر سایەی یەك دەسەڵات کۆدەبوونەوە کە خەلافەتی ئیسلامیی بوو، بۆ ئەوەش لە ڕووی شارستانییەتەوە هاوتا ببنەوە لەگەڵ ئەو گەلانەدا، بزووتنەوەی وەرگێڕان وەك پێویستیەك هاتەکایەوە[1].

ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەیشەوە هاتنەکایەی پێویستیە سەردەمەکانی دیکە، بۆ نموونە دەرکەوتنی گروپە فەلسەفیەکانی ناو ئیسلام و هاتنەکایەی پێویستی بە گفتوگۆ و پەیڤین کردن، لە دیارترین ئەو گروپانەش گروپی (المعتزلة) بوو، کە پشتیان بە عەقڵ دەبەست لە لێکدانەوەکانیاندا بۆ بابەتەکان، بووە هۆی زۆربوونی کتێبی فەلسەفیی و لۆژیکیی داواکاریی لەسەریان بۆ وەرگێڕان، هەروەها ئەو پەیڤینە ئاینییە قوڵانەی کە لەگەڵ خاوەن ئاینانی دیکەدا دەکرا، بە تایبەتی و مەسیحی و جوولەکەکان، بووە هۆی هێنانەکایەی پێویستی وەرگێڕانی کتێبی لۆژیکیی و فەلسەفیی، چونکە لە قسەکانیاندا ئەم خاوەن ئایینانەی دیکە پشتیان بە بابەتی فەلسەفیی و لۆژیکیی دەبەست بۆ قسەکردن لەسەر ئیسلام، بۆ وەڵامدانەوەشیان

(١) ابن خلدون: المقدمة، ج١،ص٤٨٠، ٤٨١ " الدبیان:م.س، مج١،ص٣٩،٣٨.

مسوڵمانان پێویستیان بەوە هەبوو کە شارەزای ئەو بابەتانە بن کە ئەمان قسەیان پێدەکرد، ئەمەش زیاتر پێویستی وەرگێڕانی هێنایە کایەوە[1].

دیارە ئەمە سەرباری هاتنە کایەی پێویستیەکانی دیکەی وەك ژماردن (حساب) و پاش ئەوەی کە وەدەست هاتووەکانی تاکەکەس و دەوڵەت ڕووی لە زیادبوون کرد، هەروەها پێویستی بە وەرگرتنی زانیارییە پزیشکییەکان و بۆ چاکبوونەوە لە نەخۆشیی، بەتایبەتی کاتێك هەندێك خەلیفەی وەك (أبوجعفر المنصور) نەخۆش کەوت بە نەخۆشی گەدە، فەرمانی بە وەرگێڕانی کتێبی پزیشکیی دا بۆ چارەسەرکردنی، دیارە ئەم پێویستییانە یەکێك بوو لە هاندەرە سەرەکییەکانی بزووتنەوەی وەرگێڕان[2].

٥- زیادبوون و دروستکردنی وەرەقە (کاغەز):

زیادبوونی وەرەقە (کاغەز) و دروستکردنی لەناو خەلافەتی ئیسلامییدا بە هاوشێوەی شۆڕشێکی زانستی گەورە وابوو لەم دەوڵەتەدا، چونکە وەرەقە نەك تەنها بۆ وەرگێڕان سوودی هەبوو، بەڵکو بۆ بەدەستخستنی کتێب لە ڕێگای نووسینەوە، هەروەها زیادبوونی کتێبی وەرگێڕدراویش بەناو خەڵکدا سوودی تایبەتیی هەبوو، ئەم بابەتە زیاتر لە سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید) زیاتر پەرەی سەند، لە پێش ئەم ماوەیەدا وەرەقە تەنها دەبوایە لە ڕێگای بازرگانییەوە و لە وڵاتی (چین)ەوە بهاتایە، ئەمەش سەرباری ئەوەی بڕەکەی کەم بوو، ماوە و تێچوونێکی زۆریشی دەویست،

---

(١) أسد رستم: الروم في سياستهم و حضارتهم و دينهم و ثقافتهم و صلاتهم بالعرب، بيروت، ١٩٥٥م،ج١/ص٣٤٦ " هنري بيكر: التراث الأوائل في الشرق و الغرب، تر.د.عبدالرحمن بدوي، مقال في كتاب التراث اليوناني في الحضارة الاسلامية، ص١١ " د.الشحات السيد زغلول: م.س، ص١٧٣، ١٧٤.

(٢)أحمد أمين: ضحى الاسلام، ج١، ص٢٦٦، ٢٦٧ " حسن أحمد محمود و أحمد إبراهيم الشريف: العالم الاسلامي في عصر العباسي، القاهرة، ١٩٦٦م، ص٢٧٠" د.حسين قاسم العزيز: دور المراكز الثقافية في تفاعل العرب و المسلمين الحضاري، ص٣٨٩" د.كامل حمود: دراسات في تاريخ الفلسفة العربية، ص٦٢، ٦٣.

بـەڵام پـاش فـەتحكردنی (سـەمەرقەند) لەلایـەن مـسوڵمانانەوە، لەوێـدا (كاغـەز)یـان دۆزیەوە، هەرچەندە لە سـەرەتادا نـەیانزانی ئەمـە چـییە، بـەڵام دوایـی گرنگیـی ئـەم بابەتـەیان بـۆ دەركـەوت و بـووە یـەكێك لـە كۆڵەكـە گرنگـەكانی ڕابوونـە زانـستیی و شارستانییەتەكەیان[1]، هەروەها خەلیفە (هارون الرشید) هەر زوو هەستی بـە گرنگیـی ئەم بابەتە كرد و كارگەیەكی تایبەتی بە دروستكردنی وەرەقە بنیات نا، لەم بارەیـەوە (القلقـشندي) دەڵێـت: ((كاتێـك كـە خەلیفـە هـارون الرشـید خەلافـەتی گرتـە دەسـت وەرەقە زۆر بوو، لەنێوان خەڵكیدا كارەكانی بڵاوبۆوە و فەرمانی دەركرد ئەگەر لەسەر وەرەقە (كاغەز) نەبێت خـەڵكی شـت نەنووسـن، ئەمـەش لەبـەر ئـەوەی كـە پێـست و هاوشێوەكانی ئاسانە كە بسڕدرێتەوە و شتی دووبارە لەسـەر بنووسـرێتەوە، ئەمـەش بواری ساختەكاریی تیادا زیاد دەكات، بەڵام ئەگەر هەوڵ بـدرێت كـە بابەتـەكانی سـەر وەرەقە بسڕدرێتەوە، ئەوا ئـەو وەرەقەیـە خـراپ دەبێـت، بـەم جـۆرەش وەرەقـە لـە سەرجەم وڵاتدا بڵاوبوویەوە[2])).

بۆیە دەتوانین بڵـێین كـە دۆزینـەوەی وەرەقـە (كاغـەز)، یەكێكـە لـە نـاوازەترین هۆكارەكانی برەوسەندنی بزووتنەوەی وەرگێڕان و پێشخستنی لە سەردەمی یەكـەمی عەبباسییەكاندا.

---

(١) جاك.س. ريسلر: الحضارة العربية، ص١٢٠ – ١٢١ " الجميلي: م.س، ص٥٨، ٥٩.

(٢) صبح الأعشى، ج٢/ص٤٧٥، ٤٧٦.

باسی دووەم: دیارترین وەرگێڕکاران و بەرهەم و شێوازەکانیان:

یەکێك لە گرنگترین کارەکتەرەکانی بزووتنەوەی وەرگێڕان، ئەو وەرگێڕکارانەن کە لەو بوارەدا کاریان کردووە، چونکە ئەگەر ئەمانە نەبوونایە ئەوا هەرچەندە هەوڵەکانیش زۆر بوونایە لە پێناوی بەدەستخستنی کەلتووری شارستانیەتی یۆنانیی، نەدەتوانرا کە سوودیان لێوەربگیرێت، ئەمە لەلایەك، لە لایەکی دیکەیشەوە ئەم وەرگێڕکارانە ڕاستەوخۆ مامەڵەیان لەگەڵ دەقەکانی شارستانیەتی ڕۆژئاوادا دەکرد و وەریان دەگێڕایە سەر زمانی عەرەبیی، بۆیە لەم باسەدا وای بە باش دەزانین بە پوختیی باس لە دەستەبژێرێك لە گرنگترین وەرگێڕکارانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان و بەرهەم و شێوازەکانی وەرگێڕانی هەریەکەیان، بکەین.

دیارترین ئەو وەرگێڕاکارانەش:

١- یوحەننا بن بەتریق:

یەکێکە لە وەرگێڕە سەرەتاییەکانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، کە لە سەردەمی خەلیفە (أبوجعفر المنصور)ەوە بابەتی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە خەلیفە (أبوجعفر المنصور) داوای لێکردووە کە کتێبی کۆنی بۆ وەربگێڕێتە سەرزمانی عەرەبی و ئەویش چەندین کتێبی بەنرخی لە بواری پزیشکییدا لە کتێبەکانی (أبقراط و جالینوس) بۆ وەرگێڕاوە[(١)].

هەروەها لە سەردەمی خەلیفە (المأمون)دا زۆر لێیەوە نزیك بووە، بە جۆرێك کە زۆرێك لە سەرچاوەکان بە (مولى المأمون) ناوی دەبەن، لە ڕووی وەرگێڕانەوە کەسایەتییەکی ڕاستگۆ بووە لە وەرگێڕاندا و هەوڵیشداوە وشەکان جوان دابڕێژێتەوە، هەروەها یەکێك بووە لەو وەرگێڕکارانەی کە خەلیفە (المأمون) ناردوویەتی بۆ وڵاتی

---

(١) إبن أبي أصيبعة: عيون الأنباء، ج١/ص٢٨٢ " أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة العربية في القرن الثالث الهجري، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٢م، ٢٦٩.

ڕۆم بە مەبەستی هێنانی کتێب و وەرگێڕانیان، ئەم کەسایەتییە لە ساڵی (٢٠٠ك) کۆچی دوایی کردووە[1].

لە دیارترین بەرهەمە وەرگێڕدراوەکانی بریتیە لە چەند کتێبێکی ئەرستۆتاڵیس، لەوانەش ئەو کتێبەی کە ئەرستۆ بۆ ئەسکەندەری نووسیوە، بە ناوی (سر الأسرار)، ئەم کتێبە کتێبێکی سیاسییە لە بارەی ڕێکخستنی جەنگەکانەوەیە، پێدەچێت لە بەدەستخستنیدا زۆر گەڕابێت و پاشان بە داواکردنی خەلیفە وەریگێڕاوە، هەروەها هەریەك لە کتێبەکانی (السماء والعالم و کتاب النفس و کتاب الحیوان) و چەندین بابەتی دیکەی بەتایبەتی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی[2].

٢- حەججاج بن مەتر:

(الحجاج بن یوسف بن مطر)، ئەم وەرگێڕە لە بنەچەدا خەڵکی (کوفە) بووە و لە بەغداد ژیاوە، یەکێکە لە وەرگێڕە پێشینەکانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، لە یەکەمینی ئەو کەسانەش بووە کە لە (بیت الحکمة)دا کاریان کردووە، (إبن الندیم) لە کتێبەکەیدا لە لیستی ئەو کەسە پێشینانە ناوی هێناوە کە کاری وەرگێڕانیان کردووە [3].

لە گرنگترین کارەکانی لەم بوارەدا وەرگێڕانی کتێبی (الأصول)ی (أقلیدس) بووە کە دوو جار ئەم کتێبەی وەرگێڕاوە، جاری یەکەم بە هارونیی ناسراوە، واتە لە سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید) وەرگێڕدراوە، جاری دووەم بە (المأموني) ناسراوە، واتە لە سەردەمی خەلیفە (المأون) وەرگێڕدراوە، هەروەها چەند

(١) إبن جلجل: طبقات الأطباء، ص٦٧ " إبن العبري: تاريخ مختصر الدول، ص٢٣٩ " القنوجي: أبجد العلوم، ج٢/ص٢٥٤.

(٢) إبن جلجل: م.س، ص٦٧ " إبن النديم: الفهرست، ص٣٦٥ " القفطي: تاريخ العلماء، ص٤١.

(٣) إبن النديم: م.ن، ص٣٤٠ " القفطي: م.ن، ص٦٤ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١ / ص٢٨٠ " زهير حميدان: أعلام الحضارة العربية الاسلامية، مج١ / ص٢٩٤.

بەرهـەمێکی دیکەیـشی هەیـە، لەوانـە بـاس لـەوە دەکرێـت کـە کتێبـی (المجـسط)ی (بطلیموس)ی وەرگێڕاوە[1].

٣- یوحەننا بن ماسویە:

ئـەم وەرگێڕکـارە کەسـایەتییەکی مەسـیحیی سـریانیی بـووە، یـەکێك بـووە لـە وەرگێڕ و پزیشك و فەیلەسوفە ناودارەکانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، ڕۆڵی ئەم کەسایەتییە بە تایبەتی وەك وەرگێڕ، لە سـەردەمی خەلیفـە (هـارون الرشـید)دا دەردەکەوێت، کاتێك دەیکات بە بەرپرسـی خانـەی وەرگێـڕان و ڕای دەسـپێرێت کـە ئـەو کتێبـە پزیـشکییە کۆنانـەی لـە هـەردوو ناوچـەی (عموریـة و أنقـرة) و تـەواوی ناوچـەکانی دیکـەی ئیمپڕاتۆرییـەتی ڕۆمـانیی لـە پـاش پڕۆسـەی فتوحـات بـۆ ئـەو ناوچـانە دەسـتیان بەسـەردا گرتـوون، وەریانبگێڕێتـە سـەر زمـانی عـەرەبی، ژمارەیەکیشی لە نووسەری تایبەتی خستە بەردەستی بـە مەبەسـتی نووسـینەوەی بابەتە وەرگێڕدراوەکان، لێرەوە کارەکانی لە بواری وەرگێڕاندا بـەردەوام دەبێـت تـا سەردەمی پاش خەلیفە (المأمون) درێژ دەبێتەوە [2].

ئەمـە سـەرباری ئـەوەی لـە سـەردەمی خەلیفـە (المـأمون) کـە سـەردەمی نێردەرەکانـە بـۆ وڵاتـی ڕۆم بـە مەبەسـتی پەیـداکردن و بەدەستخـستنی بابـەتی دەستنووسی زانستیی یۆنانیی و وەرگێڕانیان بۆ زمانی عـەرەبیی، چـەندین جـار بـە سـەرۆکایەتی ئـەو نێردەرانـە نێردراوەتـە وڵاتـی ڕۆم، ئـەم کەسـایەتییە لەلایـەن خەلیفەکانی سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکانەوە زۆر ڕێـزی لـێگیراوە، بەتایبـەتی لەلایەن هەردوو خەلیفە (المأمون و الواثق) و خـاوەنی پلـە و پایـەی تایبـەتیی بـووە لەلایان[3]، بۆ نموونە (إبـن أبـي أصـيبعة) ڕووداوێـك دەگێڕێتـەوە کـە لـە سـەردەمی

---

(١) إبن النديم: م.ن، ص٣٤٠ " القفطي: م.ن، ص٦٤ " إبن أبـي أصـيبعة: م.ن، ج١ / ص٢٨٠ " أحمد عبدالباقي: م.س، ص٢٦٨.

(٢) إبن جلجل: م.ن، ص٦٥" القفطي: م.ن، ص٢٤٩ " أدورد فنديك: إكتفاء القنـوع، دار صـادر، بيروت، ١٨٩٦م،ص٢١٥.

(٣) أحمد أمين: ضحى الاسلام، ج٢/ ص٦٢.

خەلیفــە (الواثــق)دا ڕوی داوە، کــە لــە مەجلــسی خەلیفــەدا خزمەتگوزارەکــەی خواردنەوەیەکی بێکەڵك دەداتە (یوحنا بن ماسویە) کاتێك ئەمە بە خەلیفـە دەڵێـت، زۆر تـووڕە دەبێـت و بڕیـار دەدات بـە زیـاتر لـە (٣٠٠) هـەزار درهـەم قـەرەبووی بـۆ بکرێتەوە[١].

سەرباری ئەمانەش، ئەم کەسایەتییە گەورەترین کۆڕبەندی زانستیی هەبووە لـە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا کە چەندین خوێنـدکاری تایبـەتیی وانـەیان تیـادا خوێنـدووە، بەتایبـەتی لـە بـواری پزیـشکییدا[٢]، بەهـەرحاڵ، (یوحنـا بـن ماسـویە) چەندین کتێبی لە شارستانیەتی یۆنانییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبیی کە بە زیاتر لە (٤٠) کتێب مەزەندە دەکرێت، لەو کتێبانەش:

كتاب الكمال والتمام، كتاب الكامل، كتاب الحمام، كتاب دفع ضرر الأغذية، كتاب الاسهال، كتاب عج الصداع، كتاب السدر و الدوار، كتـاب لم إمتنـع الأطبـاء عـن عـلاج الحوامل في بعض شهور حملهن، كتاب محنة الطبيين، كتاب الصوت البحة، كتـاب مـاء الـشعير، كتـاب الفـصد و الحجامـة، كتـاب مـرة الـسوداء، كتـاب عـلاج النـساء اللاتـي لايحبلن، كتاب إصلاح الأدوية المسهلة، كتاب الحميا تمشجر، كتـاب القـولنج، چـەندین کتێبی دیکە کە لە سەرچاوە مێژووییەکاندا ناویان هاتووە[٣].

٤- حونەین بن ئیسحاق ئەلعیبادی:

ناسـراوە بـە (أبـو زیـد العبـادي)، یـەکێك بـووە لـە دیـارترین و شـارەزاترین وەرگێڕکارانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان، کـە ژمـارەی وەرگێڕدراوەکـانی بـە زۆرترین بەرهەمی، نـەك سـەردەمی خـۆی، بگـرە سـەردەمانی دواتـریش دادەنرێـت، بەتایبەتیش لە وەرگێڕانی کتێبی یۆنانییدا بـۆ زمـانی عـەرەبیی و سـریانیی، چـونکە زمانی یۆنانیی زۆر بە باشیی زانیوە، ئەمە سـەرباری ئـەوەی کـە زمانـەکانی دیکـەی وەك (عـەرەبی و فارسـی و سـریان)یـشی بـاش زانیـوە، لـە پێنـاوی بەدەستخـستنی

---

(١) عيون الأنباء، ج١، ص٣٤٦ " الصفدي: الوافي بالوفيات، ج٢٩/ ص٣٠-٣١.

(٢) إبن العبري: م.س، ص٢٢٧.

(٣) إبن جلجل: م.س، ص٦٥ – ٦٦ " إبن النديم: م.س، ص٤١١ " القفطي: م.س، ص٣٨١.

دەستنووسی گرنگ، چەندین جار گەشتی کردووە بۆ سەرجەم ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانیی[1].

(حنين بن إسحاق العبادي) لە ساڵی (١٩٤ك – ٨٠٩ز) لە ناوچەی (حيرة*) لە دایك بووە، لە تەمەنی هەرزەکارییدا چووەتە بەغداد بە مەبەستی خوێندنی پیشەی پزیشکیی لە کۆڕی (یوحنا بن ماسویە)، بەڵام هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی بۆ دەکەن لەبەر ئەوەی (حنین) زۆر پرسیار لەسەر بابەتەکان دەکات، هەروەها لەبەر ئەوەشی کە (جندیسابور)ی نەبووە، چونکە لەو سەردەمەدا بیروباوەڕ وا باو بوو کە ئەگەر یەکێك خەڵکی ئەو شارە نەبێت بە کەڵکی ئەوە نایەت کە ببێت بە پزیشك، یان پیشەی پزیشکیی بخوێنێت، بۆیە لەلایەن (یوحنا بن ماسویە) لە کۆڕەکەی دەردەکرێت و پێی دەڵێت کە ئەو بەکەڵکی پیشەی پزیشکیی نایەت[2].

ئەم ڕووداوە کاریگەریی زۆر لە (حنین) دەکات، بۆیە بڕیار دەدات کە هەتا بەتەواوەتی فێری زمانی یۆنانیی نەبێت نەچێتەوە بەلای پزیشکییدا، بۆ ئەم مەبەستەش دەست دەکات بە گەشتکردن بە ناوچەکانی شام و میسر و

---

(١) البيهقي: تتمة صوان الحكمة، ص١٦ " إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج٢ / ص٢١٧ " أحمد بن محمد بن عبدالله الدبيان: حنين بن إسحق العبادي، مج١/ ل ٧٥ " أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة في القرن الثالث الهجري، ص٢٧٤ " محمد رجب السامرائي: علم الفلك عند العرب، دار الحرية، بغداد، ١٩٨٤م، ص٨٣ – ٨٤.

* الحيرة: شارێکی کۆنی ئارامییەکانە و بە نزیکەی سێ میل دەکەوێتە باشووری شاری کوفەوە، لە ساڵی (٢٠٤ پ.ز) بنیات نراوە، دانیشتوانی ئەم شارە لە مەسیحییە (نسطوري)ەکان بوون و چەندین دێر و خوێندنگایان هەبووە، هەر لە سەرەتاکانی بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحیی، دانیشتوانی ئەم شارە بوون بە مەسیحیی و پێش هاتنی ئیسلامیش ئەم شارە پایتەختی دەوڵەتی (المناذرة) بووە کە ئەمانیش مەسیحیی بوون. أحمد بن محمد بن عبدالله الدبيان: حنين بن إسحق العبادي، مج١/ ل ٧٥.

(٢) القفطي: م.س، ص١٧٤ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١، ص٢٥٧ – ٢٥٨ " زيغريد هونكة: شمس العرب، ص٣٨٠.

ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمانیی و لەم ماوەیەدا سەردانی ئەسکەندەریە دەکات وەك یەکێك لە ناوەندە گرنگەکانی شارستانیەتی یۆنانیی، لەوێ زۆر بە باشی فێری زمانی یۆنانیی و پیشەی پزیشکیی دەبێت، سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هێندە شارەزا بووە لە زمانی یۆنانییدا کە بۆ خۆی زۆربەی شیعرە یۆنانییەکانی (هۆمیرۆس)ی لە شێوەی گۆرانی لەبەر بووە و وتونیەتیەوە [1].

(البیهقي) لەم بارەیەوە دەڵێت: ((یەکەم کەس بووە کە زمانی یۆنانیی شیکردبێتەوە و بابەتی لێوە وەرگێڕابێتە سەر زمانی عەرەبیی و سریانیی و ناتوانرێت لە ماوەی پاش ئەسکەندەردا کەسێك بدۆزرێتەوە کە لە ئەو (حنین) شارەزاتر بووبێت لە زمانی عەرەبی و گریکیدا[2])).

بەهەرحاڵ، پاش ئەمە بە کۆمەڵێك دەستنووسی یۆنانییەوە دەگەڕێتەوە بۆ بەغداد و لەوێ سەرەتا نەوەکانی (موسی بن شاکر) پەیوەندیی پێوە دەکەن و داوای لێدەکەن کە کتێبی یۆنانیان بۆ وەرگێڕێت، هەروەها دەینێرن بۆ ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمانیی بە مەبەستی هێنانی کتێب و دەستنووسی یۆنانیی، لەم پێناوەشدا چەندین بڕی زۆر پارەی پێدەدەن[3].

پاش ئەمان (جبرائیل بن بختیشوع بن جبرائیل) پەیوەندیی پێوە دەکات و داوای لێدەکات کە کتێبی لە بواری پزیشکییدا بۆ وەربگێڕێت، شایەنی باسە کە (جبرائیل) زۆر لە (حنین) ڕازی دەبێت هەرچەندە کە لە تەمەندا لە سەرەتای لاوێتیدا دەبێت، بەڵام (جبرائیل) بە (رب حنین) واتە (مامۆستا حنین) بانگی دەکات[4].

---

(١) إبن النديم: م.س، ص٤٢٣" إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١، ص٢٥٧ – ٢٥٨ " إسماعيل مظهر: الفكر العربي نشوئه و تطوره بالترجمة عن الحضارة اليونانية، منشورات مجلة العصور لنشر المعرفة و الآداب،القاهرة، ١٩٢٨م، ص٥١ " زيغريد هونكة: م.س، ص٣٨٠.

(٢) تتمة صوان الحكمة، ص١٥.

(٣) إبن النديم: م.س، ص٤٢٣" إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١، ص٢٥٧ – ٢٥٨ " أحمد بن محمد بن عبدالله الدبيان: م.س، ص٨٤ – ٨٥ " زهير حميدان، م.س، ص٤٠٦.

(٤) القفطي: م.س، ص١٧٤ - ١٧٥ " إبن أبي أصيبعة: م.ن، ج١، ص٢٥٨ – ٢٥٩.

هەروەها کاتێك کە (یوحنا بن ماسویە)ی کۆنە مامۆستای هەست بە زیرەکیی و لێوەشاوەیی (حنین) دەکات، بە تایبەتی کە یەکێك لە وەرگێڕانەکانی دەبینێت، پەیوەندیی پێوە دەکات و لەسەر ڕووداوەکانی ڕابردوو پۆزشی بۆ دەهێنێتەوە و داوای لێدەکات کە کتێبی لە بواری پزیشکییدا بۆ وەربگێڕێت، لێرەوە ئیدی ئەستێرەی (حنین) ڕوو لە گەشانەوە دەکات، بەجۆرێك کە لە داهاتوودا دەبێتە بەناوبانگترین و کاریگەرترین وەرگێڕکاری، نەك تەنها سەردەمی یەکەمی عەبباسیەکان، بەڵکو سەرجەم سەردەمەکانی دواتری شارستانیەتی ئیسلامیی [1].

پاشان لەلایەن خەلیفە (المأمون)ەوە پەیوەندیی پێوە دەکرێت و فەرمانی پێدەدات کە هەرچیەکی لە کتێبی کۆنی یۆنانیی بەردەست دەکەوێت لە بواری (حکمة)دا وەریبگێڕێتە سەر زمانی عەرەبیی، ئەمە سەرباری ئەوەی کە داوای لێکرد کە هەرچییەکی لە وەرگێڕدراوە کۆنەکانی سەردەمی هەیە پیایدا بچێتەوە، زۆر نابات کە خەلیفە (حنین) دەکات بە بەرپرسی بەشی وەرگێڕان لە (بیت الحکمة) لێرەوە ئیدی ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە کتێبی یۆنانیی وەردەگێڕێتە سەر هەردوو زمانی عەرەبیی و سریانیی، بە تایبەتی لە بواری پزیشکییدا لە کتێبەکانی (جالینوس) و هەروەها لە بواری فەلسەفەدا لە کتێبەکانی (ئەرستۆتالیس)[2].

شایەنی باسە کە خەلیفە هێندە لە کارەکانی (حنین) ڕازی بووە کە بە هێندەی کتێبەکانی زێڕی پێداوە، بۆیە ئەمیش لە وەرگێڕانەکانیدا بە نووسەرەکانی ڕادەگەیاند کە بە خەتی گەورە بنووسن و دێڕ زۆر بەجێبهێڵن و لەسەر لاپەڕەی

---

(١) القفطي: م.س، ص١٧٤ - ١٧٥ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١، ص٢٥٨ — ٢٥٩ " أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة: ص٢٧٥" الدبيان: م.س، ص٨٣ — ٨٤" زهير حميدان: م.س، ص٤٠٦ — ٤٠٧.

(٢) إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج٢/ ص٢١٧ " أوليري: إنتقال علوم الإغريق الى العرب، ص٢٢٠ " الزركلي: مج٢/ ص٢٨٧.

قورسیش بنووسنەوە، دیارە ئەمەش لەبەر ئەوەی کە بابەتەکانی قورستر و گەورەتر بنوێنێت[1].

ئەمە جگە لەوەی کە خەلیفە (المأمون) چەندین جار لەگەڵ نێردراوەکاندا ناردوویەتی بۆ ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمانیی بە مەبەستی بەدەستخستنی دەستنووسی گرنگی یۆنانیی و وەرگێڕانیان بۆ زمانی عەرەبی، هەروەها سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە خەلیفە (المأمون) سەرباری ئەوەی تەواوی کارەکانی (حنین)ی دەخوێندەوە، هەمووکات نیشانەیەکیشی لەسەر بابەتە وەرگێڕدراوەکانی دادەناو گرنگیی بابەتەکەی دەردەخست، هەروەها (حنین) بۆخۆیشی سەرباری وەرگێڕانی بابەتەکان، زۆرجار پەراوێزی بە یۆنانی لەسەر دەستنووسەکان نووسیوە و ڕوونکردنەوەی بۆ داون [2].

لە وەرگێڕاندا (حنین) بەوە ناسرابوو کە هەمیشە حەزی بەوە کردووە کە دەستنووسی ڕەسەنی دەست بکەوێت و کارەکەی تیادا ئەنجام بدات، ئەگەر ئەمەش نەبوایە ئەوا زۆرجار چەندین دەستنووسی لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوە و بەراوردی کردوون و ڕاسترینیانی هەڵبژاردووە و ئەوکات وەرگێڕانی تیادا کردووە، هەروەها بەوە ناسراوە کە شێوازی لە وەرگێڕاندا شێوازێکی ئاسان و جوان بووە لە دارشتنەوەی ماناکانی بابەتەکەدا[3].

پاش خەلیفە (المأمون) ئەم کەسایەتییە لەسەر کارەکانی خۆی بەردەوام دەبێت و بگرە زیاتریش پەرە بە کارەکانی خۆی دەدات و بەرەو پێشەوە دەچێت، لەم ماوەیەدا (محمد بن عبدالملك الزيات)ی وەزیری خەلیفە (المعتصم) پەیوەندیی پێوە دەکات و چەندین کتێبی بۆ وەردەگێڕێ، لەوانەش کتێبی (الصوت)، پاشان لە

(١) إبن قتيبة: فضل العرب و التنبيه على علومها، ص١٤٩ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٢٧٠ – ٢٧١ " د.أحمد فريد الرفاعي: عصر المأمون، ص٣٧٧ " الزركلي: م.س، مج٢، ص٢٨٧ " زهير حميدان: م.س، ص٤٠٦.

(٢) إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٢٧٠ – ٢٧١ " زهير حميدان: م.س، ص٤٠٦.

(٣) أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة، ص٢٧٧.

سەردەمی خەلیفە (الواثق) دووبارە کارەکانی لە (بیت الحکمة) بەرەو گەشانەوە دەچێت و ئیدی کارەکانی لەم ماوەیەشدا هەر بەردەوام دەبێت، دیارە ئەمەی کە لێی دواین وەك قۆناغی یەکەمی ژیانی (حنین بن إسحاق العبادي) و کارەکانی لە بواری وەرگێڕاندا کە کەوتۆتە ناو سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکانەوە، کە لەم ماوەیەدا گەلێك کاری گرنگی کردووە و بە کارەکانی توانی قۆناغێکی باش لە بەرەوپێشچوونی بزووتنەوەی وەرگێڕان لەم قۆناغەدا پاڵ پێوە بنێت، قۆناغی دووەمی کارەکانی لە سەردەمی خەلیفە (المتوکل علی الله) و خەلیفەکانی دیکەی پاش ئەم زیاتر دەردەکەوێت، بەڵام لەبەر ئەوەی لەماوەی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەدا نییە، لێی نادوێین[1].

هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی پێدەکەن، ئەم کەسایەتییە ژمارەیەکی زۆری لە کتێب وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبیی کە سەرجەم بابەتە وەرگێڕدراوەکانی نزیکەی (٩٧) کتێبە بۆ زمانی عەرەبی و بۆ زمانی سریانی (٢١) کتێبە و کتێبە نادیارەکانیشی (١٠٨) کتێبە و ئەو کتێبانەشی کە پیاداچوونەوەی بۆ کردوون (١٥) کتێبە، ئەمە جگە لەوەی کە زیاتر لە (٥٣) کتێبی دانراوی هەیە بە زمانی عەرەبیی و هەروەها (٣٠) کتێبیشی بە زمانی سریانیی داناوە[2]، ئەمانەی خوارەوە ناوی هەندێك لە بەرهەمەکانییەتی:

لە بواری پزیشکییدا بابەتە وەرگێڕدراوەکانی زیاتر کتێبەکانی (جالینوس) و هەروەها ئەو شیکارانەن کە بۆ بابەتەکانی (أبقراط) کردوویەتی، لەوانەش:

(کتاب الفرق، کتاب الصناعة، کتاب النبض، کتاب في التأتي لشفاء الأمراض، کتاب المقالات الخمس في التشریع، کتاب الاستقصاء، کتاب المزاج، کتاب القوی

---

(١) أحمد بن محمد بن عبدالله الدبیان: م.س، ص٨٥.

(٢) بۆ زیاتر شارەزایی لە بارەی سەرجەم بەرهەمەکانییەوە، بڕوانە: عامر رشید السامرائي، عبدالحمید العلوضی: آثار حنین بن إسحاق، مطبوعات مجمع اللغة السریانیة، دار الحریة، بغداد، ١٩٧٤م، ص٢٠٥ – ٢١٩.

الطبيعية، كتاب العلل و الأعراض، كتاب الحميات، كتاب البحران، كتاب أيام البحـران، كتاب علل الأعضاء الباطنة) [1].

هەروەها لەو کتێبانـەی (أبقـراط) کـە (جـالینوس) شـیکاری کـردوون، ئەمانـەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عـەرەبیی: (کتـاب عهـد أبقـراط، کتـاب فـصول علـی طریـق المسألة والجواب) ئەم کتێبەیان حەوت بەشە، سەرەتا بۆ سریانی وەرگێـڕاوە، بـەڵام چوار بەشی سەرەتایی بۆ (محمد بن موسی بن شـاکر) کـردووە بـە عـەرەبی، (کتـاب تقدمة المعرفة عن طريق المـسائلة والجـواب، كتـاب القـاطريون، كتـاب المـاء والهـواء، كتاب طبيعة الانسان، كتـاب ثمـار تفسير جـالينوس لكتـاب أبقـراط لتـدبير لأمـراض الحادة)[2].

ئەمانە سەرباری چـەند بابـەتێکی دیکـەی جیـاواز لـە سـەرجەم بوارەکانـدا، بـۆ نموونە، وەك:

(كتاب الصوت کە بۆ (محمد بـن عبـدالملك الزيـات)ی وەرگێـڕاوە: كتـاب أفـضل الهيئات، كتاب سود المزاج، كتاب الأدوية المنفردة، كتاب المولود لسبعة أشهر، كتـاب رداءة التنفس، كتاب الزبول على طريق المسألة والجواب، كتاب تدبير الملطـف، كتـاب قـوى الأغزيـة، كتـاب تـدبير أبقـراط للأمـراض الحـادة، كتـاب في أن الطبيـب الفاضـل الفيلسوف، كتاب في كتب أبقراط الصحية و غير صحية، كتاب محنة الطبيين، كتـاب في أن المحرك الأول لايتحـرك، كتـاب الـسبعة عـشرة مقالـة موجـودة في كتـاب جـالينوس، أبيذيميا لأبقراط عن طريق المسألة والجواب..... هتد)[3].

هەروەها لە کتێبەکانی (ئەرستۆتاڵیس) ئەم بابەتانەی وەرگێڕاوە:

---

(١) إبن النديم: م.س، ص٤١٧ " القفطي: م.س، ص١٢٩.

(٢) إبن النديم: م.س، ص٤١٥ - ٤١٦" إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١، ص٢٧٢.

(٣) إبن النديم: م.ن، ص٤١٨ - ٤١٩ " القفطي: م.س، ص١٣٠-١٣١.

(كتـاب قاطيغوريـاس (المقـولات)، كتـاب باريامانيـاس أو بايرمينـاس (العبـارة)، أنولوطيقيا الأول (التحليل)، أنولوطيقيا الثاني (البرهان)، كتاب الكون والفساد، كتـاب النفس، كتاب الاخلاق، كتاب تبيان لأرسطو)[1].

هەروەها چەندین بابەتی دیکەی جیاوازی وەرگێڕاوە، لەوانەش:

(كتاب المترادفات لأوربياسيوس، المسمى سبعين مقالـة كتـاب السبعة لبـولص الأجنيطي، شرح بروقلس علـى جمهوريـة أفلاطـون، كتـاب الأخـلاط، كتـاب في أفعـال الشمس و القمر، كاب قرعة المناظر لأقليدس.....هتد)[2].

بـەم جـۆرە دەبیـنین كـە (حـنين بـن إسـحق العبـادي) بـەو ژمـارە زۆرەی كتێبەكانیەوە كە وەریگێڕاوە، یەكێكـە لـە وەرگێـڕە سـەرەكییەكانی شارسـتانیەتی یۆنـانیی بـۆ شارسـتانیەتی ئیـسلامیی و كاریگـەریی بـەدیار كـەوتووە، هەرچـەندە هەندێك لە سەرچاوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە ئەم بەرهەمانە سـەرجەمیان هـی (حنين) نییە، بەڵكو كاری ئەو وەرگێڕكارانەن كە لـە (بیـت الحكمـة)دا لەبەردەسـتیدا كاریان كردووە، وەك (حبيش بن الأعسم، عيسى بن يحيى، إسحق بـن حـنين) بـوون، چـونكە ئـەو نووسـەرانەی كـە لەوێـدا كاریـان كـردووە لەبـەر ناوبـانگی (حـنين) و سەرۆكبوونی بۆ (بيت الحكمة)، كارەكانیان داوەتە پاڵ ئەو[3]، بەڵام لە ڕاستیدا ئەمە لە پلەی (حنين) كەم ناكاتەوە، چونكە ئـەم كەسـایەتییە یـەكێك بـووە لـە وەرگێـڕە سەرەكییەكانی نـاو شارسـتانیەتی ئیـسلامیی و بەرهەمـەكانی و پـشتگیرییەكانی بـۆ بزووتنەوەی وەرگێـڕان و دانپیادانانـەكانی لەلایـەن گـەورە فەیلەسـوفانی سـەردەمی خۆیەوە سەرجەم بوونەتە مایەی ئەوەی كە ئەم كەسایەتییە بە كۆڵەكەی وەرگێڕانی شارستانیەتی یۆنـانی دابنرێـت بـۆ شارسـتانیەتی ئیـسلامیی و سـەرباری ئـەوە ئـەم كەسایەتییە جگە لە كاری وەرگێڕان بۆخۆی پزیشكێكی لێهاتووش بووە و لـە بـواری

---

(١) إبن النديم: م.ن، ص٣٦١ - ٣٦٢" القفطي: م.ن، ص٣٥ — ٣٦.

(٢) أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة، ص٢٧٩.

(٣) إبن النديم:م.س، ص٤١٧" القفطي: م.س،ص١٧٧.

پزیشکییدا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە سەردەمی خۆیدا، بەڵام ئێمە لێرەدا پێمان باش بوو کە وەك وەرگێڕکارێك باسی بکەین.

٥- یەعقوب بن ئیسحاق ئەلکیندی:

ناوی (أبو یوسف یعقوب بن إسحاق بن صباح الکندي)ە، لە بنەچەیەکی ڕەسەنی عەرەبییە، بنەماڵەکەی لە خانەدان و میرەکانی عەرەب بوون، باپیری والی ولایەتەکانی (بني هاشم) بووە و باوکیشی ئەمیری (کوفە) بووە لە سەردەمی هەردوو خەلیفە (المهدي و الرشید)دا، ئەم کەسایەتییە بە بەناوبانگترین و کاریگەرترین زانا و فەیلەسوفی شارستانیەتی ئیسلامیی دادەنرێت کە بنەچەی عەرەب بووبێت و کاریگەر بووبێت بە شارستانییەتی یۆنانیی و هەروەها هەوڵی ڕەنگدانەوە و ئاوێتەبوونی ئەو شارستانییەتەشی دابێت لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا[1].

لەم بارەیەوە (إبن جلجل) دەڵێت: ((زانا بووە بە بواری پزیشکیی و فەلسەفە و زانستی حساب و لۆژیك و دانانی مۆسیقا و ئەندازیاریی و سروشت و ژمارە و گەردووناسیی و زانستی ئەستێرەکان، لە ئیسلامدا هیچ فەیلەسوفێك نییە جگە لە ئەو کە هاوشێوەی بێ و لە نووسینەکانیدا پشت ئەستوور بێت بە ئەرستۆتالیس و ژمارەیەکی زۆر نووسراوی هەیە لە هونەرەکان و لە زانستدا[2])).

هەروەها (إبن أبي أصیبعة) دەڵێت: ((زۆرێکی لە کتێبی فەلسەفیی وەرگێڕاوە، هەروەها گرفتەکانی چارەسەرکردوون و قورسەکانی کورت کردۆتەوە و ناڕۆشنەکانی ڕوونکردۆتەوە، (أبومعشر) لە کتێبی (الشاذاني)دا دەڵێت پێشەنگانی وەرگێڕان لە ئیسلامدا چوارن، حنین بن إسحاق و یعقوب بن إسحاق الکندي و ثابت بن قرة الحراني و عمر فرخان الطبري....[3])).

ئەم کەسایەتییە لە زۆرینەی زانستەکانی سەردەمی خۆی شارەزا بووە و بە فەرهەنگێکی کۆکراوەی ئەو زانستانە دادەنرێت، هەروەك لە سەرچاوەکاندا بە

---

(١) إبن جلجل: م.س، ص٧٣ " إبن العبري: م.س، ص٢٥٩ " إبن أبي أصیبعة، ج١، ص٢٨٥.

(٢) طبقات الأطباء، ص٧٣.

(٣) عیون الأنباء، ج١، ص٢٨٦.

(فیلسوف العرب) ناسراوه، (الكندي) له بواری فەلسەفەدا زۆر ڕۆچووه، بە جۆرێك كه هەوڵیداوه لەسەر ڕێگای (ئەفلاتۆنی نوێ) یەكانگیرییەك بكات له نێوان (ئەفلاتۆن و ئەرستۆ)دا، هەروەها پێی وابووه كە (فیساگۆرسی نوێ) بنەمای سەرجەم زانستەكانه، هەروەها نزیكەی سێ بۆ چوار كتێبی لەبارەی تیۆری مۆسیقاوه داناوه، كه ئەم بەرهەمانەی به كۆنترین كتێبی عەرەبی دادەنرێت لەو بوارەدا، ئەمەش زیاتر بەڵگەیە لەسەر چەندێتی كاریگەریی ئەم كەسایەتییه بە كتێب و بابەتەكانی شارستانیەتی یۆنانیی، بەتایبەتی یۆنانیی، چونكه ئەم كەسایەتییه شارەزاییەكی تەواوی هەبووه له زمانی یۆنانییدا، به جۆرێك كه چەندین (مصنفات)ی گەورەی لەو زمانەوه وەرگێڕاوەته سەر زمانی عەرەبیی[1].

دیارترین كاره وەرگێڕدراوەكانی (الكندي) له ئەو كاتەوه دەست پێدەكات كە لەلایەن خەلیفه (المأمون)ەوه هەڵدەبژێردرێت و پەیوەندیی پێوه دەكات بۆ ئەوەی چەند بابەتێكی (ئەرستۆتالیس) و بیریارانی دیكەی یۆنانیی بۆ وەربگێڕێتە سەر زمانی عەرەبیی، دیاره بابەته وەرگێڕدراوەكانی (الكندي) هەر لە بواری فەلسەفەدا نەبوو، بەڵكو زۆرێكی له بابەت و لایەنەكانی دیكەیشی گرتبوویەوه، ئیدی لێرەوه ئەم كەسایەتییه لە سەردەمی هەرسێ خەلیفەی عەبباسی (المأمون و معتصم و الواثق) بەكاری وەرگێڕانەوه خەریك دەبێت و له زۆرێك له خەلیفەكانەوه نزیك بووه، ئەمەش وەك وەرگێڕ و زانا و فەیلەسوف له هەمان كاتدا، چونكه هەروەك ئاماژەمان پێی دا ئەم كەسایەتییه بە تەنها هەر وەرگێڕكار نەبووه، بەڵكو بەهۆی ئەو شارەزاییه زۆرەی كه هەیبووه له زمانی یۆنانییدا، توانیویەتی خزمەتێكی گەوره لە بواری وەرگێڕاندا بكات بە شارستانیەتی ئیسلامیی، دیاره سەرباری وەرگێڕان، (الكندي) به بابەته وەرگێڕدراوەكانیشدا چووەتەوه كه لەپێش ئەمدا ئەنجام دراون،

---

(١) أحمد عبدالباقي: من أعلام علماء العرب في القرن الثالث الهجري، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٠م، ص٣٢ – ٣٣ " فليب حتي: تاريخ العرب مطول، تر.محمد مبروك نافع، القاهرة، ١٩٤٨م،ط٢، ص٤٦٨.

ئەمــە ســەربارى ئــەوەى كــە بــە بابەتــە فەلــسەفييەكانى وەك (ئەرســتۆتاڵيس)دا چووەتەوە كە بە مامۆستاى خۆى دادەنرێت لە بوارى زانستى فەلسەفەدا[1].

بەهەرحاڵ، (الكندي) ژمارەيەكى يەكجار زۆر كتێبى هەيە، جا ئەمانە چ بە دانان بێت بە سوود وەرگرتن لە كتێبە يۆنانييەكانەوە، يان بە وەرگێڕانى ڕاستەوخۆ بێت لە شارستانيەتى يۆنانييەوە، كە سەرجەم بوارەكانى وەك: (فەلسەفە و مۆسيقا و لۆژيك و پزيشكيى و گەردووونناسيى و جوگرافيا و سروشتناسيى و بيركاريى...هتد) دەگرێتەوە.

(إبن النديم) لە كتێبەكەيدا ناوى ژمارەيەكى يەكجار زۆرى لە كتێبى (الكندي) هێناوە، لەوانەش:

(٢٢) كتێب لە بوارى فەلسەفە، وەك كتێبەكانى: كتاب ترتيب كتب ارسطاليس، كتاب في قصد ارسطاليس في المقولات اياها قصدا والموضوعة لها... هتد، (٩) كتێب لە بوارى لۆژيكدا، وەك كتێبى: كتاب رسالته في الإبانة عن قول بطليموس في أول كتابه المجسطي عن قول أرسطاليس في أنالوطيقا، كتاب رسالته في الاحتراس من خدع السوفسطائين... هتد، (١١) كتێب لە بوارى حسابدا وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في المدخل الى الارثماطيقى، كتاب رسالته في الإبانة عن الاعداد التي ذكرها أفلاطون في كتابه السياسة... هتد، (٨) كتێب لە بوارى الكريات وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في أن العالم وكلما فيه كري الشكل، كتاب رسالته في ان الكرة أعظم الاشكال الجرمية والدائرة أعظم من جميع الاشكال البسيطة... هتد.

(١٩) كتێب لە بوارى مۆسيقادا، وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في ترتيب النغم الدالة على طبائع الأشخاص العالية وتشابه التأليف، كتاب رسالته في الايقاع، كتاب

---

(١) القفطي: م.س، ص٧٣ - ٧٤" إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١، ص٢٨٦" الجميلي: حركة الترجمة، ص٢٨٥ " قدري حافظ طوقان: تراث العرب العلمي في الرياضيات و الفلك، القاهرة، ١٩٤١م،ص٩١ " علماء العرب وماأعطوه للحضارة، دار الكتاب العربي، بيروت، (د.ت)، ص١١٤ — ١١٥ " وت.ج.ديبور: تاريخ الفلسفة في الإسلام، تر.محمد عبدالهادي أبو ريدة، القاهرة، ١٩٥٧م، ط٤،ص١٧٨.

رســـالته في المـــدخل الى صـــناعة الموســـيقى... هتـــد، (١٩) كتێـــب لـــه بـــوارى ئەستێرەناسییدا، وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في إيضاح علة رجوع الكواكب كتـاب رسالته في الشعاعات، كتاب رسالته في سرعة ما يـرى مـن حركـة الكواكـب إذا كانـت في الأفق وإبطائها كلما علت... هتد.

(٢٣) كتێب لە بـوارى ئەندازیارییـدا وەك كتێبـەكانى: كتـاب رسـالته في أغـراض كتاب إقليدس كتاب رسالته في إصلاح كتـاب إقليـدس، كتـاب رسـالته في تقريـب قـول ارشميدس في قدر قطر الدائرة من محيطها، كتاب رسالته في تصحيح قول اسـقلاوس في المطالع، (١٦) كتێب لە بوارى گەردووونناسییدا، وەك كتێبەكانى: كتاب رسـالته في أن طبيعة الفلك مخالفة لطبائع العناصر الأربعة وأنه طبيعة خامسة، كتاب في امتناع الجـرم الأقصى من الاستحالة، كتاب رسالته في صناعة بطلميوس الفلكية... هتد.

(٢٢) كتێـب لـه بـوارى پزیـشكییدا وەك كتێبـەكانى: كتـاب رسـالته في الطـب البقراطي، كتاب رسالته في الغذاء والدواء المهلك... هتد.

(١٠) كتێب لە بوارى (أحكاميات)دا: كتاب رسـالته في تقدمـة المعرفـة بالاسـتدلال بالأشـخاص العاليـة علـى المـسائل، كتـاب رسـالته في الاسـتدلال بالكـسوفات علـى الحوادث... هتد.

(١٧) كتێب لە بوارى (جدليات)دا، وەك كتێبەكانى: كتـاب رسـالته في الـرد علـى المنانية كتاب رسالته في الرد على الثنوية... هتد، (٥) كتێب لە بوارى (نفـس)دا، وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في أن النفس جوهر بسيط غير داثر مؤثر في الأجسام، كتـاب رسـالته في مائيـة الإنـسان والعـضو الـرئيس منـه... هتـد، (١٢) كتێـب لـه بـوارى (السياسة)دا وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في خبر فضيلة سـقراط، كتـاب رسـالته في ألفاظ سقراط، كتاب رسالته في محاورة جرت بين سقراط وارشيجانس، كتاب رسالته في خبر موت سقراط، كتاب رسالته في ما جرى بين سقراط والحرانيين... هتد.

(١٤) كتێب لە بوارى (أحداثيات)دا، وەك كتێبەكانى: كتاب رسالته في الإبانة عـن العلة الفاعلة القريبة للكون والفساد في الكائنات الفاسدات، كتاب رسـالته في العلـة الـتي لها قيل ان النار والهواء والماء والأرض عناصر لجميـع الكائنـة الفاسـدة وهـي وغيرهـا

يستحيل بعضها إلى بعض، (٨) كتێب له بواری (الأبعاديات)دا، وەك كتێبەكانی: كتاب رسالته في ابعاد مسافات الأقاليم، كتاب رسالته في استخراج بعد مركز القمر من الأرض.. هتد، (٥) كتێب له بواری (تقدم المعرفة)دا، وەك كتێبەكانی: كتاب رسالته في أسرار تقدمة المعرفة، كتاب رسالته في تقدمة المعرفة بالأحداث... هتد، (٣٣) كتێب له بواری (الأنواع) (طبيعيات)دا، وەك كتێبەكانی: كتاب رسالته في أنواع الجواهر الثمينة وغيرها، كتاب رسالته في أنواع الحجارة، كتاب رسالته في تلويح الزجاج، كتاب رسالته فيما يصبغ فيعطي لونا، كتاب رسالته في أنواع السيوف والحديد، كتاب رسالته فيما يطرح على الحديد والسيوف حتى لا تتثلم ولا تكل رسالته في الطائر الانسي، كتاب رسالته في تمويخ الحمام، كتاب رسالته في الطرح على البيض، كتاب رسالته في أنواع النحل وكرائمه، كتاب رسالته في عمل القمقم النباح، كتاب رسالته في العطر وأنواعه، كتاب رسالته في كيمياء العطر، كتاب رسالته في صنعة أطعمة من غير عناصرها، كتاب رسالته في الأسماء المعماة، كتاب رسالته في التنبيه على خدع الكيميائيين، كتاب رسالته في أركان الحيل، كتاب رسالته الكبيرة في الاجرام الغائصة في الماء، كتاب رسالته في الاثرين المحسوسين في الماء، كتاب رسالته في المد والجزر... هتد[(١)].

ئەم وەرگێڕكارانەی كە لە سەرەوە لێیان دواین سەرجەم ژیانیان، یان زۆرینەی ژیانیان و كارەكانیان لە سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكاندا بووە، بەڵام هەندێكی دیكە لە وەرگێڕ هەن سەرباری ئەوەی كە چەند ساڵێكی كەمی تەمەنیان كەوتۆتە ناو سەردەمی یەكەمی عەباسییەكانەوە كەچی زۆرێك لە مێژوونووسان وەك وەرگێڕكارانی سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكان دەیانناسێنن.

لە دیارترین ئەو وەرگێڕكارانەش:

---

(١) الفهرست: ص٣٥٨ — ٣٦٥.

١- قیستا بن لۆقا بەعلەبەکی:

یەکێکە لە زانا و فەیلەسوفە گەورەکانی سەدەی سێیەمی کۆچی کە لە ڕووی ئایینەوە مەسیحیی بووە، ئەم کەسایەتییە شارەزاییەکی زۆری لە بوارەکانی پزیشکیی و ئەندازیاریی و فەلسەفە و مۆسیقادا هەبووە، زۆر بەباشی زمانەکانی یۆنانی و سریانی و عەرەبی زانیوە، ڕەنگە ئەم یۆنانی زانینەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە بۆ خۆی ماوەیەکی زۆر لە وڵاتی ڕۆمان ژیاوە، هەرچەندە هەندێك سەرچاوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە بۆخۆیشی لە بنەچەدا یۆنانیی بووە[1]، پاش ئەوەی لە ڕۆماوە دەگەڕێتەوە بۆ شام و لەگەڵ خۆیدا ژمارەیەکی زۆر لە دەستنووس و کتێبی یۆنانیی لەگەڵ خۆیدا دەباتەوە بۆ ئەوێ، پاشان لە بەغدادەوە بانگ دەکرێت و لەوێش دەبێتە یەکێك لە دیارترین وەرگێڕکارەکانی ئەوێ و لە (بیت الحكمة)دا بە پاڵ (حنین بن إسحق)ەوە دەست دەکات بە وەرگێڕان و وەرگێڕانەکانی زۆر ڕێکوپێك و ناوازە بووە، ئەمەش لەبەر ئەوە بووە کە بۆخۆی لە وڵاتی ڕۆمان خوێندوویەتی، هەروەك ئاماژەمان پێدا[2]، بەجۆرێك کە لە پێش (حنین بن إسحاق)ەوە بووە، لەم بارەیەوە (إبن الندیم) دەڵێت:((پێویست بوو لە پێش (حنین بن إسحاق) دایبنێم لە کتێبەکەم دا، بەڵام لەبەر ئەوەی پێش ئەو هەندێك کەس پرسیاریان لەبارەی

---

(١) إبن جلجل: م.س، ص٧٦ " أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة العربية في القرن الثالث الهجري، ص٢٨٣ " إسماعيل مظهر: م.س، ص٥٢ " الجميلي: م.س، ص٣١٠" د.علي عبدالله الرفاع: رواد علم الفلك في الحضارة العربية الاسلامية، الرياض، ١٤١٤هـ - ١٩٩٣م، ص٥٧ " د. محمد عبدالرحمن مرحبا: من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، عويدان للنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠٠٧م، مج١، ص٣٠٨.

(٢) إبن النديم: م.س، ص٣٤٠ " القفطي: م.س، ص٢٦٢" إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ ص٣٢٩" حاجي خليفة: كشف الظنون، ج١/ص٦٨١،٣٢٩ " أحمد عبدالباقي: معالم الحضارة، ص٢٨٣ " أدور فنديك: م.س، ص٢٣٠.

حەنینەوە لێکردم بۆیە ئەوم پێش خستووە[1])). ئەم کەسایەتییە لەماوەی تەمنیدا چەندین کتێبی لە یۆنانییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی لەوانەش:

کتاب شرح الأسكندر الافروديسي، كتاب شرح على كتاب السماع الطبيعي لأرسطو، شرح الأسكندر على كتاب الكون والفساد لأرسطو، كتاب آراء الفلسفة المنسوبة الى فلوطين، الرياضة فلوطين، الفلاحة الرومانية لە دانانی الحكيم قسطوس بن اسكولر، كتاب النوادر اليونانيين، كتاب شرح مذاهب اليونانيين، كتاب ديوقنطس لة المسائل العددية[2].

٢- حبيش بن ئەلحەسەن ئەلئەعسەم:

حبيش بن الحسن الأعسم الدمشقي، یەکێکی دیکەیە لە وەرگێڕکارە کارامەکانی شارستانیەتی ئیسلامیی، لە خوێندنگای (حنين بن إسحاق العبادي)دا پێگەیشتبوو، لەسەر دەستی (حنين)دا فێری پیشەی پزیشکیی بووە، چونکە خوشکەزای (حنين) بووە، ئەم کەسایەتییە زمانەکانی سریانیی و یۆنانیی و عەرەبیی بە باشی زانیوە، بەڵام زۆربەی کارەکانی لە بواری وەرگێڕاندا لە زمانی سریانییەوە بووە بۆ عەرەبیی، هەرچەندە لە زمانی یۆنانییشەوە بابەتی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبیی، (حنين بن إسحاق) زۆر لە کارەنی لە بواری وەرگێڕاندا ڕازی بووە و بەردەوام وەسفی وەرگێڕانەکانی کردووە، هەروەها لەو کەسانە بووە کە بابەتی بۆ نەوەکانی (موسى بن شاكر) وەرگێڕاوە[3]، هەروەها لە ڕووی چاکیی و شێوازی وەرگێڕانەوە تەواو هاوشێوەی (حنين) بووە، لەم بارەیەوە (إبن أبي أصيبعة) دەڵێت: ((حبيش خوێندکاری حنين بن إسحاق بووە و وەرگێڕێکی چاك بووە، لە ڕووی کاری

---

(١) الفهرست، ص٤١٠.

(٢) بن النديم: م.ن، ص٣٥٠، ٣٥٥ " القفطي: م.س، ص٣٨، ٤٠، ٥٧ " حاجي خليفة: كشف الظنون، ج١/١٤٢" وت.ج.ديبور: م.س، ص٣٧.

(٣) إبن النديم: م.س، ص٤١٤ " القفطي: م.س، ص١٧٧" إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ ص٢٧٦" زهير حميدان: م.س، مج١/ ص٢٩٢.

وەرگێڕکاریەوە لە پاش حنين و إسحاقەوە دێت، پیشەی پزیشکیی لە حنینەوە فێر بووە، لە ڕووی قسەکردن و هەڵسوکەوت و وەرگێڕانەوە ڕێگای حنینی گرتووە[1])).

شایەنی باسە ئەم کەسایەتییە هەر بە تەنها وەرگێڕ نەبووە، بەڵکو وەك پزیشکێکی دیاریش دەرکەوتووە و ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە پشتگیریی وەرگێڕکار بکات بۆ ئەوەی کە کاری وەرگێڕانی بۆ بکات لە بواری پیشەکەی خۆیدا، لەم بارەیەوە (البيهقي) دەڵێت: ((حبیش لە پزیشکە پێشکەوتووەکان بووە کە چەندین دانراوی زۆری هەبووە لە بواری پزیشکییدا و لێهاتووش بووە لە چارەسەرکردندا[2])).

بەهەرحاڵ، ئەم کەسایەتییە چەندین کاری گرنگی وەرگێڕانی ئەنجام داوە، بەتایبەتی لە بواری پیشەکەی خۆیدا کە پزیشکیی بووە، بەڵام هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی بۆ دەکەن کە زۆرینەی ئەم بەرهەمانەی دراونەتە پاڵ (حنين) و بەناوی ئەوەوە تۆمار کراون، هەروەك (إبن النديم) دەڵێت: ((لە بەختی حنين بن إسحاق ئەوەیە کە ئەو کارانەی کە لەلایەن حبيش بن الحسن الأعسم و عيسى بن يحيى ئەنجامی داون دراونەتە پاڵ حنين[3])). ئەمەش لەبەر چەند هۆکارێك بووە، لەوانەش نزیکیی هەردوو ناوی (حنين) و (حبيش) لە یەکترییەوە و هەروەها بەناوبانگ بوونی (حنين)، وای لە نووسەرەکان (کاتب)ەکانی (بيت الحكمة) کردبوو کە لە کاتی نووسینەوەی بابەتە وەرگێڕدراوەکاندا بیدەنە پاڵ (حنين)[4].

بەم جۆرەش دیارترین ئەو بابەتانەی کە بە ناوی ئەم وەرگێڕەوە تۆمار کراون بریتین لە:

كتاب النبض الكبير، كتاب تدبير الأصحاء، كتاب حيلة البرء، كتاب التشريح الكبير، كتاب إختلان التشريح، كتاب تشريح الحيوان الميت، كتاب تشريح الحيوان

---

(١) عيون الأنباء في تاريخ طبقات الأطباء، ج١/ ص٢٧٩.

(٢) تتمة صوان الحكمة، ص١٧.

(٣) الفهرست، ص٤٠٣.

(٤) الجميلي: م.س، ص٣٠٧.

الحي، كتاب تشريح الرحم، كتاب علم أبقراط بالتشريح، علم أرسطوطاليس في التشريح، كتاب تركيب الأدوية، كتاب الحث على تعليم الطب، كتاب تقدمة المعرفة، ناسراو بة أفوريزما لأبقراط... هتد، ئەمانە و چەندین کتێبی تر[1].

دیارە هەریەك لەم وەرگێڕکارانە بە یەك شێواز و بە هاوواتایی کاری وەرگێڕانیان نەکردووە، بەڵکو جیاوازیی لە نێوانیاندا هەبووە لە ڕووی مانا دەربڕین و شێوازی نووسینەوە و داڕشتنەوەی دەقەکاندا، ئەمەش وای کردووە جیاوازیی هەبێت لە نێوان ئەو وەرگێڕکارانەدا، دیارترین ئەو شێوازانەش:

١- شێوازی وەرگێڕانی حەرفیی:

ئەم شێوازە زیاتر وەرگێڕە سەرەتاییەکان پێوەی خەریك بوون، کە بریتییە لە وەرگێڕانی وشە بە وشەی بابەتەکان، ئەمەش دیارە خراپیی زۆری هەیە لەسەر پرۆسەی وەرگێڕان، چونکە لە لایەك بابەتەکە ماناکەی خۆی لەدەست دەدات، لەلایەکی دیکەیشەوە زۆر وشەی نەناسراوی زمانی یۆنانیی، یان سریانیی کە واتای نەبووە لە زمانی عەرەبییدا وەك خۆی دەنووسرایەوە، بەتایبەتی لە بوارەکانی فەلسەفە و مۆسیقا و پزیشکییدا، کە ئەم زانستانە بە زمانی عەرەبیی نوێ بوون، بۆیە ژمارەیەکی زۆر لە وشەی نوێ تێکەڵ بە شارستانیەتی ئیسلامیی بوو، کە سەرلەنوێ کێشەی تێگەیشتنی لەو زاراوانە دروست کردەوە و بابەتەکەی گرانتر کردبوو، لەو وەرگێڕکارانەی بەم شێوازە کاری وەرگێڕانیان دەکرد، (یوحنا بن بطريق و يوحنا بن ماسوية و عبدالمسيح بن ناعم الحمصي) بوون [2].

بۆیە ڕەنگە بابەتێکی وا بووبێت کە پاڵی بە (جاحظ)ەوە نابێت وەك ڕووناکبیرێکی دیاری سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان کە متمانەی بە

(١) إبن جلجل: م.س، ص٦٠ " القفطي: م.س، ص١٢٩ – ١٣٢" أحمد عبدالباقي: معالم حضارة،ص٢٨٢.

(٢) د. أميرة حلمي مطر: الفكر الاسلامي و التراث اليوناني، ص١٧ – ١٨"جورج حداد:مدخل الى تاريخ الحضارة، ص٤١٩ " د.عمر الفروخ:تاريخ الفكر العربي، ص١٩٩" د.محمد عبدالرحمن برج: م.س، مج١، ص٣١٥.

وەرگێڕانــەکانی ســەردەمی خــۆی نــەبووبێت و بــە وەرگێڕانــی نائــەمین و بێمانــا لــە قەڵەمی دابێتن، هەروەها کۆمەڵە مــەرجێکی دانــاوە بــۆ ئــەوەی کــە وەرگێڕکــاران لــە سەری بڕۆن تا وەرگێڕانەکانیان مانادار بێت، لەوانەش پێیوایە کە پێویستە وەرگێــڕ لــە ڕووی ئاســتی زانــستییەوە هاوواتــای ئاســتی نووســەرەکە بێــت کــە بابەتەکــەی وەردەگێڕێــت، زانیــاریی تــەواوی ســەبارەت بــەو بابەتــە هــەبێت کــە وەریــدەگێڕێت، هــەروەها شــارەزایی تــەواوی هــەبێت لــە هــەردوو ئــەو زمانــەی کــە لێــوەی و بــۆی وەردەگێڕا[1].

شــایەنی باســە کــە هــەر ئــەم شــێوازەی وەرگێــڕان بــوو کــە زۆرێــك لــە هەڵــەی وەرگێڕانی خستە ناو شارستانیەتی ئیسلامییەوە، بــەڵام پــاش دروســتبوونی (بیــت الحکمــة) کــە پێدەچێت (جــاحظ) لــە پــێش ئــەم ماوەیــەوە کتێبەکــەی نووســیبێت، ڕاستکرانەوە و زۆرێکیان سەرلەنوێ وەرگێڕانیان بۆ کرایەوە.

٢- شێوازی مانایی بۆ وەرگێڕان:

مەبەســت لــەم شــێوازە ئەوەیــە کــە کەســی وەرگێــڕ بابەتەکــە بەتــەواوەتی دەخوێنێتەوە و لە واتاکەی تێدەگات و ئەوجا لە زمانەکەی دیکە بە هەمان واتــا ئــەو بابەتە دادەڕێژێتەوە، ئەمەش یەکێکە لە باشترین شێوازەکانی وەرگێڕان، چونکە لەم شــێوازەدا ســەرباری ئــەوەی کــە وەرگێــڕ بابەتەکــە وەك خــۆی و بــە مانــاداریی دادەڕێژێتــەوە، بۆخۆیــشی لەناویــدا قــوڵ دەبێتــەوە و لــە بابەتەکــە تێــدەگات، بــەم جۆرەش جیاوازیی سەرەکیی لە نێوان ئەم شێوازە و شــێوازی پێــشوودا ئەوەیــە کــە لــەم شــێوازەدا ڕســتەیەك بەســەر یەکــەوە واتــا دەکرێــت و دەنووســرێتەوە، نــەك وشەیەك.

---

(١) الحيوان، تح. عبدالسلام محمد هارون، دار الجيل، بيروت، ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م، ج١/ ص٧٦ - ٧٧.

له دیارترین پێڕەوکارانی ئەم شێوازەش (حنین بن إسحاق العبادي و الكندي و قسطا بن لوقا) بوون [1].

بەهەرحاڵ، لە کۆتایی ئەم باسەدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەم وەرگێڕکارانە سەرباری ئەوەی کە کاری وەرگێڕانیان کردووە، ڕۆڵێکی زۆر گەورەشیان هەبووە لە برەودان و بەرەوپێشبردن و بڵاوکردنەوە و کاریگەریی بوونی شارستانیەتی یۆنانیی لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، ئەمەش چ لە ڕێگای وتنەوەی وانەکانیانەوە بێت لە کۆڕ و مەجلیسە زانستییەکانی تایبەت بە خۆیان، یان لە ڕێگای پێڕەوکردنی ئەو زانستانەوە بێت لە ناو شارستانیەتی ئیسلامیی و هەروەها دانانی کتێب بێت بەو زانستانەی کە لە وەرگێڕانەکانەوە دەستیان کەوتووە، یاخود بە بڵاوبوونەوەی ڕاستەخۆی وەرگێڕانەکانیانەوە بێت، بۆیە پێمانوایە کە ئەمانە یەکێك بوون لە کۆڵەکەکانی گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانیی بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی و دەکرێت بە باڵیۆزانی گواستنەوەی شارستانیەتی یۆنانییان دابنێین لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا، کە کارەکانیان لە سەردەمەکانی دواتری عەبباسییەکاندا بە تەواوەتی ڕەنگیدایەوە و لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا بەهۆیەوە و لە ڕێگای ئەو زانستە بەدەستهاتووانەی شارستانیەتی یۆنانیی و پاش داهێنانکاری کردن تیایاندا لەلایەن زانا مسوڵمانەکانەوە، ڕابوونی شارستانیەتی ئیسلامیی پێکرا.

---

(١) الجميلي: م.س، ص٤٠ – ٤٨ " د.عمر الفروخ: م.س، ص٢٠٠ " د.محمد الصادق عفيفي: م.س، ص٤١ – ٤٢.

بەشی چوارەم: ڕەنگدانەوەی زانستە وەرگیراوەکان لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا :

باسی یەکەم: زانستە ڕەتییەکان :

یەکەم : پزیشکیی :

دووەم : زانستەکانی بیرکاریی :

ئەندازیاریی :

زانستی سێگۆشەکاریی :

سێیەم : گەردووناسیی :

چوارەم : فیزیك (فیزیا) :

پێنجەم : زانستی میکانیك (علم الحیل) :

شەشەم : زانستی زیندەوەرزانی (ئاژەڵ – ڕووەك) :

باسی دووەم : زانستە مرۆڤایەتییەکان :

یەکەم : فەلسەفە :

دووەم : جوگرافیا :

سێیەم : مۆسیقا :

باسی یەکەم: زانستە ڕەتییەکان:

ســــەردەمی عەبباســـی یەکـــەم بـــە ســـەردەمی ئاوێتـــەبوون و تێکـــەڵبوونی شارسـتانیەتی یۆنـانیی بـە شارسـتانیەتی ئیـسلامیی دادەنرێـت، لـەم سـەردەمەدا هــەروەك لــە بەشــەکانی پێــشوو لێــی دوایــن زیــاتر ســەردەمی وەرگرتنــی ئــەو شارستانییەتە بووە و لە سەردەمەکانی دیکەی پاش ئەم سەدەیە ڕەنگدانەوەی ئـەو زانستانە دەردەکەوێت، بەڵام سەرباری ئەوەش چەند ڕەنگدانەوەیەك بەدی دەکرێت، کـە بـە بنـەمای ڕەنگدانـەوەی تـەواوی ئـەم زانـستانە دادەنرێـت لـە سـەردەمەکانی پاشتردا، بۆیە لەم بەشەدا هەوڵ ئەدەین بە پوختیی لەو زانـستانە و ڕەنگدانـەوەیان بـدوێین کـە لــە شارسـتانیەتی ئیـسلامییدا کاریگـەرییان هــەبووە، دیـارترین ئــەو زانستانەش بریتین لە:

یەکەم: پزیشکیی:

لـە سـەردەمی خەلیفـە (أبـوجعفر المنـصور ١٣٦ – ١٥٨ك / ٧٥٣ – ٧٧٤ز)دا، کاتێك کە لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا تووشی نەخۆشییەك دەبێت لە (گەدە)یدا، پـاش ئـەوەی پزیـشکەکانی بەردەسـتی نـاتوانن چارەسـەری بکـەن، دەنێرێـت بـە شـوێن سەرۆکی خوێندنگای پزیشکیی لە (جندیسابور)، کە ناوی (جورجیوس بن بختیشوع) دەبێت، ئەم پزیشکە چارەسەری دەکات.

بۆیە لێرەوە ڕۆڵی بنەماڵەی (آل بختیشوع) لە بـواری پزیـشکییدا لـە سـەردەمی عەبباســی یەکــەم و ســەردەمەکانی پاشتریــشدا بــە ڕوونــی دەردەکــەوێت وەك کارەکتـەرێکی گرنگـی ڕەنگدانـەوەی شارسـتانیەتی یۆنـانیی لـە نـاو شارسـتانیەتی ئیـسلامییدا، لێـرەوە خەلیفـە داوای لـە (جورجیـوس) کـرد کـە کتێبـی لـە بـواری پزیشکییدا بۆ وەربگێڕێت و ئەویش پاش وەرگێڕانی چـەند کتێبێـك و چـەند کـارێکی دیکەی بواری پزیشکیی لە ساڵی (١٥٢ك / ٧٦٩ز) بەغدادی بەجێهێـشت و گەڕایـەوە بۆ (جندیسابور) و (عیسی بن شهلا)ی کە خوێندکاری خۆی بوو لـە جێـی خـۆی، لـە دەرباری خەلافەتدا دانا، هەروەها لـە سـەردەمی خەلیفـە (المهـدي ١٥٨ – ١٦٩ ك /

٧٦٩ – ٧٨٥ز)، ناردی بە شوێن (البختیشوع) لە (جندیسابور) و پاش ئەمیش (جبرائیل بن بختیشوع) شوێنی گرتەوە و لە کارکردن بەردەوام بوو تا لە ساڵی (٢١٣ك / ٨٢٨ز) کۆچی دوایی دەکات، سەرباری کاری پزیشکیی کردن، (جبرائیل) کتێبێکی گرنگی لە بواری پزیشکییدا بە ناوی (روضة الطبية) داناوە[1]، هەروەك لە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەمان باسمان لە ڕۆڵی ئەم بنەماڵەیە لە شارستانیەتی ئیسلامییدا کرد.

هەروەها یەکێکی دیکە لە دیارترین پزیشکانی ئەم سەردەمە (یوحنا بن ماسویه)یە، ئەم کەسایەتییە سەرباری ئەوەی کە پزیشك بوو، هەروەك لە بەشی پێشوودا باسمان کرد، بۆخۆیشی وەرگێڕ بووە، ئەمەش کاریگەری گەورەی شارستانیەتی یۆنانیی لەسەر بووە و بە یەکێکی دیکە لە ڕەنگدانەوەکانی ئەم شارستانییەتە دادەنرێت، هەروەك چۆن بزووتنەوەی وەرگێڕان ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە گواستنەوە و ڕەنگدانەوەی لایەنی پزیشکیی شارستانیەتی یۆنانیی لە شارستانیەتی ئیسلامییدا[2]، ئەمەش پاش دامەزراندنی (بیت الحکمە) زیاتر ڕەنگیدایەوە و بەتایبەتیش کاتێك کە کەسایەتییەکی وەك (حنين بن اسحاق العبادی) بوو بە بەرپرسی وەرگێڕان لەم ناوەندەدا، چونکە ئەم کەسایەتییە زۆرینەی هەوڵەکانی بەردەوام بە لای وەرگێڕانی بابەتی پزیشکیدا بووە، کە زۆرینەی کتێبە بەردەستکەوتووەکانی (أبقراط و جالينوس)ی وەرگێڕاوە، بەم جۆرە بەرهەمە وەرگێڕدراوەکانی (حنين) و بەردەستەکانی لە بواری پزیشکییدا زیاتر بوو لە (٣٦) کتێب.

(١) إبن جلجل: طبقات الأطباء، ص٦٤ " إبن صاعد الأندلسي: طبقات الأمم، ص٣٦ " إبن العبري: مختصر تاريخ الدول، ص٢١٥" إبن النديم: الفهرست، ص٢٩٦" القفطي: تاريخ الحكماء، ص١٠٠" د.أحمد فؤاد باشا: م.س، ص١٦٧ " د.محمد الصادق عفيفي: تطور لفكر العلمي عند المسلمين، ص١٧٥ – ١٧٦ " د.محمد حسين محاسنة: م.س، ص٢٠٨.

(٢) إبن جلجل: م.س،ل ٦٥ – ٦٦ " حكمت نجيب عبدالرحمن: م.س، ص ٤٢.

دیـارترین ڕەنگدانـەوەی ئـەم کتێبانـە لـەوەوە دەردەکـەوێت کـە بـوو بوونـە پرۆگرامی خوێندن بۆ ئەوانەی کە بیانویستایە لەبارەی بواری پزیشکییەوە بخـوێنن، کە بریتی بوو لە (١٦) کتێبی (جالینوس)، پاش ئەوەی ئەم کتێبانەی تەواو دەکـرد، چەند کتێبێکی دیکەیان پێی دەدا کە ئەنجام ژمـارەی ئـەو کتێبانـەی کـە دەیخوێنـد دەبووە نزیکەی (٥٠) کتێب، لە کتێبەکانی (أبقـراط و جـالینوس و ئـەو لێکدانـەوە و شیکارانەی بۆ ئەو کتێبانـە دەکـران) کـە زۆرینـەی لقـە پزیـشکییە زانراوەکـانی ئـەو سەردەمەی دەگرتەوە[1].

لێرەوە لە ئەنجامی ئـەم ڕەنگدانەوەیـەوە ژمارەیـەکی زۆری پزیـشکی کارامـەی خاوەن زانیاریی بە زانـستی پزیـشکیی شارسـتانیەتی یۆنـانیی، دەرکـەوتن، چـونکە مسولمانان لە سەرەتای ئیسلامدا هیچیان لەبارەی زانـستی پزیـشکییەوە نـەدەزانی، (إبن صاعد) لەم بارەیەوە دەڵێت: ((عەرەب لە سەرەتای ئیسلامەوە جگە لـە زمـانی خۆیان و بنەماکانی ئایینەکەیان هیچیان نەدەزانی، ئەوە لـە بـواری پزیـشکییدا هـەر هیچ، کە لەلای چەند تاکێکی کەم هەبوو[2])).

بەهەرحاڵ، ڕەنگدانـەوەی زانـستی پزیـشکیی لـە شارسـتانیەتی ئیـسلامییدا لـە پاشدا چەند دیاردەیەکی تایبەتی بەخۆیەوە بینی، لەوانەش:

١- دەرکەوتنی بابەتی خۆپارێزیی پزیشکیی، ئەمـەش یەکـەم بـۆ لـەش سـاغ، پاشان بۆ نەخۆش، کـە مەبەسـت پێـی پارێزگـارییکردن بـوو لـە لاشـەی مـرۆڤ، ئـەم بابەتـە سـەرباری ئـەوەی کـە زانیارییـە (یۆنانییـەکان) وەك خۆیـان مانـەوە، بـەڵام لەلایەن پزیشکانی مسولمانیشەوە چەند زیادەیەکیان خستەسەری و داهێنانکارییـان

---

(١) إبن النديم: الفهرست، ص٤١٧ – ٤١٩" كمال السامرائي: مختصر تـاريخ الطب العربـي، دار الحرية، بغداد، ١٩٨٥م،ج١/ص٣٧٨ – ٣٧٩" د.ماكس مايرهوف: العلم والطب، دراسـة في كتـاب تراث الاسلام، بإشراف السر تومـاس آرنولـد، تـر.جـرجيس فـتح الله، المطبعـة العـصرية، الموصـل، ١٩٥٤م، ج١/ص١٧٥ – ١٧٦.

(٢) طبقات الأمم، ص١٧٤.

تیادا کرد[1]، بۆیە بە پشت بەستن بەو زانیارییە پزیشکییانە، چەند کتێبێك بە زمانی عەرەبی دانران، لەوانەش:

(یوحنا بن ماسویە) کتێبی (في تدبیر الأصحاء) و (کتاب تفسیر کتاب حفظ و الصحة لروفس الأفس) و (رسالة في تدبیر الأصحاء بالمطعم والمشرب، مقالة في حفظ الأسنان واللثة[2])، داناوە، (بختیشوع بن جبرائیل) کتێبی (رسالة في تدبیر البدن[3])ی داناوە، (الکندي) کتێبی (رسالة في تدبیر الأصحاء[4])ی داناوە، (قسطا بن لوقا) کتێبی (رسالة في حفظ الصحة وإزالة الأعراض) و (رسالة في تدبیر أبدان في السفر للسلامة من المرض و الخطر) و (کتاب في تدبیر الأبدان في سفر الحج[5])، (حنین بن إسحاق) (کتاب تفسیر کتاب حفظ الصحة لروفس الأفسي، رسالة في تدبیر الأصحاء بالمطعم و المشرب، مقالة في حفظ الأسنان و اللثة[6]).

٢- یەکێکی دیکە لە دیاردەکانی ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانیی، بریتییە لە بابەتی دەرمانکردن و سوودوەرگرتن لە بابەتی دەرمانکردن بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشەکان، کە بە (عقاقیر الطبیة) ناسراوە، ئەم بابەتە سەرەتا لە ڕێگای ڕووەکەوە بوو، ئەمەش کاتێك فراوان بوو کە کتێبەکەی (دیسقوردیوس)یان لە بارەی (الحشائش)ەوە دەستکەوت، ئیتر لە پاش ئەمەوە زانیارییەکانیان لە بابەتی دەرمان دروستکردندا گەشەی کرد و کە بابەتی ئاژەڵی و کانزایشی گرتەوە و لە پیشەی دەرمانسازییدا بەکاریان دەهێنا، دیارە لەم سەردەمەدا ئەم بابەتە بە جۆرێك

---

(١) المسعودي: مروج الذهب و معادن الجوهر، ج٤/ص٨٠ " کمال السامرائي: م.س، ج١، ص٣٧٥.

(٢) إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٣٠٨.

(٣) کمال السامرائي: م.س، ج١/ص٤٢٧.

(٤) کمال السامرائي: م.ن،ج١/ص٣٩٣.

(٥) إبن النديم: م.س،ص٣٧٥" القفطي: م.س، ص٢٩١.

(٦) إبن أبي أصيبعة: م.س، ج٢/ص٢٧٣.

پێشکەوت کە هەر ئەم هەوڵانە بوو کە لە دواجاردا بوونە بنەمایەك و لێیەوە زانستی (الصیدلة) لە سەردەمەکانی دواتردا دامەزرا.

لێرەوە چەند زاراوەیەك داهات، بۆ نموونە بە دەرمانە بنەچەییەکانیان دەگوت (الأدویة المنفردة) و بەدەرمانی کۆکراوە، واتە ئەگەر چەند دەرمانێکیان پێکەوە کۆبکردایەتەوە، پێیان دەگوت (الأقربـاذین)[1]، لێرەوە بە سوودوەرگرتن لە شارستانیەتی یۆنانیی چەند دانراوێکیان لە بواری دەرمانسازیی دا، دانا، لە دیارترینی ئەوانەش:

(یوحنا بن ماسویه) لە بواری تێکەڵکردنی دەرماندا کتێبێکی بەناونیشانی (الأدوية المسهلة و إصلاحها وخاصية كل دواء منها[2])، هەروەها چەندین بابەتی دیکە وەك (الکندي) کە چەندین بابەت (رسائل)ی لەم بوارەدا هەیە، وەك: (رسالة الأدوية الممتحنة، وكتاب الأقرباذين، وكتاب جوامع الأدوية لجالينوس، رسالة في كيفية اسهال الأدوية وإنجذاب الأخلاط[3])، (یوحنا بن بختیشوع)یش چەند دانراوێکی لەم بوارەدا هەیە، وەك: (كتاب تقويم الأدوية فيما أشتهر من الأعشاب، العقاقير و الأغذية[4]) و (حنین بن اسحاق) ئەم دانراوانەی هەیە: (إختصار كتاب جالينوس في الأدوية المنفردة، كتاب أسماء الأدوية المنفردة على حروف المعجم، كتاب في أسرار الأدوية المركبة، كتاب تفسير الأدوية المكونة لجالينوس، كتاب أقرباذين، كتاب تركيب الأدوية حسب مواضيع الألمة، كتاب إختبار الأدوية المحرقة[5])، هەروەها (علي بن ربَن

---

(١) إبن أبي أصيبعة: م.ن، ج١/ص٤١٤" د.أحمد فؤاد باشا: م.س،ل ١٦٦" د.محمد حسين محاسنة: م.س، ص٢٠٩.

(٢) إبن أبي أصيبعة: م.ن، ج١/ص٢٥٥.

(٣) إبن النديم: م.س، ص٣٧٥ " القفطي: م.س، ص٣٧٢.

(٤) كمال السامرائي: م.س، ج١، ص٣٩٧.

(٥) إبن النديم: م.س، ص٤٢٤" القفطي: م.س، ص١٧٤" إبن أبي أصيبعة: م.س، ص٢٧٢، ٢٧٣ " كمال السامرائي: م.س، ج١، ص٣٩٧.

الطبري[*]) چەند کتێبێکی لەم بارەیەوە داناوە، ئـەوانیش (منـافع الأدویـة والأطعمـة و العقاقیر، الأدویة المنفردة و العقـاقیر[1])، هـەروەها (قـسطا بـن لوقـا) ئـەم کتێبانـەی داناوە: (رسالة في الأدویة المسهلة و العـلاج بالأسـهال، رسـالة في ذكـر إصـلاح الأدویـة المسهلة ونفي ضررها ومقدار الشربة منها وجزوب استعمالها[2])، و(اسـحاق بـن حـنین) ئەمانەی هەیە (كتاب الأدویـة المنفـردة، كتـاب الأدویـة الموجـودة بكـل مكـان، كتـاب إصـلاح الأدویـة المـسهلة[3]) ئەمانـە و چـەندین بەرهـەمی دیکـەیش کـە لـەم بـوارەدا ناکەونە بابەتی سەردەمی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەوە.

٣- یەکێکی دیکە لە بوارەکانی ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی بریتییـە لـە بابـەتی گرنگیدان بە لایـەنی خـۆراکیی نـەخۆش، کـە لایەنـەکانی وەك پاقلـەوات و گۆشـت و میوە و شیرەمەنی دەگرتەوە، کە بە (خواص الأغذیة) ناسرابوون[4].

لەم بوارەشدا پشتی بەست بە بابەتە وەرگێڕاوەکان، زانایانی ناو شارسـتانیەتی ئیسلامیی چەند کتێبێکیان دانا لەوانەش:

* أبو حسن علي بن سهل ربَن الطبري لە شاری (مرو)ی سەر بە (طبرستان) لـە سـاڵی ١٥٣، یـان ١٦٤ك /٧٧٠ - ٧٨٠ز لە دایـك بـووە، لـە بنەماڵەیـەکی فارسـیی مەسـیحیی، لەسـەر دەسـتی خەلیفە (المعتصم) مسوڵمان دەبێت، نازناوی (ربَن)ی بە زمانی سریانیی بە واتـای (أسـتاذ) دێـت، هەیە، ئەم کەسایەتییە زمانەکانی (فارسی و سریانیی و عـەرەبیی) زۆر بـە باشـی زانیـوە، یـەکێك بووە لە پزیشکە بەناوبانگەکانی سەردەمی عەبباسی یەکەم و لەم بوارەشـدا ناوبـانگێکی گـەورەی دەرکردووە، کە سەرەتا لە خوێندنگای شاری (الري) پیشەکەی خـۆی مومارەسـە کـردووە و پاشـان چووەتە شاری (سر من رأى - سامەڕا) و لەوێ نیشتەجێ بووە، (کاتبی) هەرسێ خەلیفە (المعتصم و الواثق و المتوكل) بـووە. حلیمـة الغـراري: بنـاة الفكـر العلمـي في الحـضارة الاسـلامیة، الربـاط، ٢٠٠١م، ص٩-١١.

(١) أبو الحسن علي بن سهل الطبري بن ربَّن: فردوس الحكمة، تح.محمد زبیر الصدیقي، برلین مطبعة آفتاب، ١٩٢٨م، ص٣٦٩ - ٤٠٤.

(٢) كمال السامرائي: م.س، ج١، ص٤٨٣.

(٣) القفطي: م.س، ص٨٠" إبن أبي أصیبعة: م.س، ج١/ص٢٧٥.

(٤) د.أحمد فؤاد باشا: م.س،ص١٦٧" كمال السامرائي: م.س، ج١/ص٤٢٢.

(يوحنا بن ماسويه) چەند بابەتێکی هەیە، وەك: (في خواص الأغذية و البقول والفواكه و اللحوم و الألبان و أعضاء الحيوان و الأفاوية، وكتاب دفع ضرر الأغذية، كتاب إصلاح الأغذية[1]) و (جبرائيل بن بختيشوع) ئەم بابەتانەی هەیە: (رسالة في الطعام والشراب ومنافع كل واحد منهما و مضاره في حالتي الصحة و المرض)، کە بۆ خەلیفە (المأمون ١٩٨-٢١٨ك / ٨١٣ - ٨٣٣ز[2]) و (حنين بن إسحاق) ژمارەیەکی زۆری کتێبی لەم بارەیەوە وەرگێڕاوە و داناوە وەك: (كتاب في طبائع الأغذية و تدبير الأبدان، مقالة في ماء البقول، كتاب في قوى الأغذية، كتاب في اللبن، الفواكه ومنافعها، كتاب إصلاح الجبن ومنافعه وما يستعمله منه، شرح كتاب الغذاء لأبقراط[3])، هەروەها (الكندي) چەند بابەتێك (رسائل)ێکی هەیە لەم بوارەدا، وەك: (رسالة في الغذاء و الدواء المهلك، رسالة في تدبير الأطعمة[4])، و (قسطا بن لوقا) ئەمانەی هەیە: (رسالة في الأغذية عن طريق القوانين الكلية، كتاب قوانين الأغذية[5])، و (علي بن ربَن الطبري) ئەم بابەتانەی هەیە (في تركيب الأغذية، كتاب فردوس الحكمة في الطب، في قوى الأغذية وقوامها، قوى الأشربة والعصارات و المربيات و الخل و الكوامخ، وفي قوى السمك و في قوى الحلاوات و الألبان و الأبازير[6]).

٤- سەرباری لایەنی جەستەیی، لەم سەردەمەدا و لە ئەنجامی ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانییەوە، بابەتی گرنگیدان بە لایەنی دەروونیی کە لەم بوارەشدا چەندین بابەتیان دانا[7]، لەوانەش (يوحنا بن ماسويه) کتێبێکی بە ناونیشانی

(١) إبن النديم: م.س، ص٤٢٥" إبن صاعد: م.س، ص٣٦" كمال السامرائي: م.س، ج١/ص٤٢٢.

(٢) كمال السامرائي: م.س، ج١/ص٣٩١.

(٣) إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٢٧٣،٢٧٢" كمال السامرائي: م.س، ج١/ص٤٤٢.

(٤) إبن ابي أصيبعة: م.ن،ج١/ ص٢٩١.

(٥) إبن النديم: م.س، ص٤٢٥" القفطي: م.س، ص٢٦٣" إبن أبي أصيبعة: م.س،ج١/ ص٣٣٠.

(٦) علي بن ربَن: م.س، ص١١٤، ١٢٠، ٣٧٤، ٣٩٨.

(٧) الجميلي: حركة الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث والرابع للهجرة، ص٣٥٥، ٣٥٦.

(المانيخوليا أسبابها و علاماتها و علاجها[1]) داناوه، هەروەها (حنين بن إسحاق) چەند بابەتێکی داناوە، لەوانەش (کتاب تفسير جالينوس لكتاب طبيعة الإنسان لأبقراط[2]) و (الكندي) بابەتێکی بە ناونیشانی (رسالة في الحياة لدفع الأحزان، رسالة الى يوحنا بن ماسويه في النفس وأفعالها[3]).

٥- یەکێکی دیکە لە دیارترین بابەتەکانی پێشکەوتنی بواری پزیشکیی، کردنەوەی بیمارستان (نەخۆشخانە) بوو، ئەم بیمارستانانە سەرباری ئەوەی کە ناوەندی چارەسەرکردنی نەخۆشەکان بوون، گرنگییەکەی لەوەدا دەردەکەوێت، کە ناوەندی گرنگی فێربوونی پزیشکیی و بابەتی پزیشکیی و تاوتوێکردنی بابەتە پزیشکییەکان و زانستەکانی بوو[4]، تا کۆتایی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان دوو بیمارستان لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا هەبوو، ئەوانیش یەکەمیان ئەوە بوو کە لە سەردەمی خەلیفە (وليد بن عبدالملك)ی ئومەوییەکاندا دروست کرا، وەك لە پێشەوە لێی دواین، دووەمیشیان لە سەردەمی عەبباسی یەکەم و لەلایەن خەلیفە (هارون الرشيد ١٧٠ - ١٩٣ك / ٧٨٦ - ٨٠٨ز) بە پێشنیازی (جبرائيل بن بختيشوع) دروستکرا، ئەوەبوو خەلیفە (ماسويه الخوزي) باوکی (يوحنا بن ماسويه)ی کردە لێپرسراوی ئەم بیمارستانە لە بەغداد، هەروەها کتێبخانەیەکیشی بۆ دامەزراند کە پاڵپشتی کارەکانی ئەم بیمارستانە بوو، هەرچەندە هەندێك سەرچاوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە (البرامكة)کان لە بەغداد دایانمەزراندووە و (إبن الدهني)یان کردۆتە پزیشکی تایبەتی ئەو بیمارستانە[5]، شایەنی باسە کە لە

---

(١) إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٢٥٥.

(٢) م.ن،ج١/ ص٢٧٣.

(٣) م.ن،ج١/ ص٢٩١، ٢٩٢.

(٤) حكمت نجيب عبدالرحمن: م.س، ص٧٢ " محمد حسين محاسنة: م.س، ص١٦٥" محمد الصادق عفيفي: م.س، ص١٨٤.

(٥) أحمد عيسى بك: م.س، ص١٧٨.

سەردەمەکانی دیکەی پاش عەبباسیی یەکەم، چەند (بیمارستان)ێکی دیکە دروستکرا، کە زیاتر ڕەنگدانەوەی ئەم بابەتە بوون.

بەمجۆرەش دەبینین کە لایەنی پزیشکیی لە سەردەمی عەبباسی یەکەم بە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی چەندین ڕەنگدانەوەی گرنگی دەرکەوتن و بەهۆیەوە داهێنانکاریی لەم بوارەدا کراوە و ئەمەش بووە بنەمایەك کە بەهۆیەوە شارستانیەتی ئیسلامیی دواتر لە بواری پزیشکییدا ڕەنگدانەوەی گەورەی بە خۆیەوە بینی.

دووەم: زانستەکانی بیرکاریی:

زانستەکانی بیرکاریی بە یەکێکی دیکە لە گرنگترین ئەو زانستانە دادەنرێن، کە بەشێکی گرنگیان لە شارستانیەتی یۆنانییەوە وەرگرتووە، لە شارستانیەتی ئیسلامییدا ڕەنگدانەوەی زانستەکانی بیرکاریی چوار بەشی سەرەکیی دەگرێتەوە، کە ئەوانیش (علم الحساب، علم الجبر والمقابلة، هندسة، المثلثات)، هەرچی یەکەم و دووەمە زیاتر ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی (هندی)یە لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی و لێیەوە زۆرینەی شێوازی داڕشتنەوەی ژمارەکان بوو، هەروەها هەر لە زانستی (علم الحساب)ەوە، (علم الجبر و المقابلة) لەلایەن (محمد بن موسى الخوارزمي*)یەوە

---

* أبو عبدالله محمد بن موسى الخوارزمي لە (خوارزم) لە دایك بووە، ئەم کەسایەتییە شارەزاییەکی گەورەی دەبێت لە بواری گەردووناسیی و بیرکاریی دا، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە لە خەلیفە (المأمون) نزیك ببێتەوە و خەلیفەش دەیکاتە لێپرسراوی گەنجینەی (بيت الحكمة)، ئەمیش یەکەم کاریʼ کە لەم بوارەدا دەیکات بریتی دەبێت لە کورت کردنەوەی کتێبی (السند هند)، بەڵام سەرباری زۆرینەی بەرهەمەکانی دیکەی (الخوارزمي) بە کتێبی (الجبر و المقابلة) ناوبانگ دەردەکات کە بە سوودوەرگرتن لە زانستی ژمارەی هندییەکانەوە ئەم بابەتەی نووسیوە، بەمەش دەبێتە دامەزرێنەری (الجبر) لە بیرکارییدا، لە ساڵی (٢٣٢ك)، کۆچی دوایی کردووە. القسطنطيني الرومي الحنفي: هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م، ج٦/ص٩.

دامەزرا[1] کە بە گرنگترین بابەتی پێشکەوتنی بیرکاریی دادەنرێت لـە شارسـتانیەتی ئیسلامییدا.

بەهەرحاڵ، لێرەدا ئێمە تەنها مەبەستمانە باس لە ڕەنگدانـەوەی ئـەو بەشـانەی زانستەکانی بیرکاریی بکەین لە شارستانیەتی ئیسلامیی کە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی بەسەرەوەیە، ئەوانیش:

١- ئەندازیاریی (الهندسة):

لە گرنگترین ئەو زانستانە دادەنرێت کە لـە ئـەنجامی کاریگـەریی شارسـتانیەتی یۆنانییـەوە ڕەنگدانـەوەی دروسـت بـووە، دیـارترین ڕەنگدانـەوەی شارسـتانیەتی یۆنانیی لەم بوارەدا لەم شێوازانەی خوارەوە دەردەکەوێت:

أ- وەرگێڕانی کتێبی (الأصول)ی (ئەقلیدس):

هەروەك لە بەشی سێیەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ئاماژەمان پێی کرد، ئـەم کتێبـە چەند جارێك وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبیی کە سەرەتا لەلایەن وەرگێڕ (حجاج بن یوسف بن المگر)، کە یەکەم جار لە سەردەمی خەلیفە (هارون الرشید)دا بووە و بە (الهارونی) ناسـراوە و دووەمیـشیان لـە سـەردەمی خەلیفـە (المـأمون)دا بـووە و بـە (المأمونی) ناسراوە، لە پاش ئەمەوە، ئەم کتێبە چەندین جار وەرگێڕانی دیکـەی بـۆ کراوە و شیکار کراوە و لایەنەکانی باس کراوە، لەوانەش لەلایەن (إسـحاق بـن حـنین بن اسحاق) جارێکی دیکە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبیی[2].

وەرگێڕانـــی ئـــەم کتێبـــە بـــە گـــرنگترین ڕەنگدانـــەوەی بـــواری ئەنـــدازیاریی شارستانیەتی یۆنانیی دادەنرێت لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، کـە لێیـەوە سـەرباری وەرگرتنـی زانیارییـەکانی نـاوی، چـەندین زاراوەی ئەنـدازیاریی نـاو ئـەم کتێبـەیان دەرهێنا و شیکاریان کرد، لەوانەش وەك زاراوەکانی:

---

(١) بروانة إسماعيل مظهر: تاريخ الفكر العربي، ص١٢٣ – ١٢٤" أنور الرفاعي: تاريخ العلـوم في الاسـلام، دار الفكـر، بـيروت، ١٩٨٣م، ص١٥٧" قـدري حـافظ طوقـان: تـراث العـرب العلمـي في الرياضيات و الفلك، مطبعة المقتطف، القاهرة، ١٩٤١م، ص٢٢، ٢٩، ٣٠.

(٢) إبن النديم: م.س، ص٣٨٥، ٣٨٦ " القفطي: م.س، ص٥٤، ٦٥.

(هێڵ، قەبارە، کۆتایی هێڵ)، ئەمانەشیان دابەش کردبوو بۆ (ڕاستەهێڵ و چەماوە و یەکسان و تەریب)، هەروەها بەم جۆرە گۆشەکانیشیان دابەش کردبوو، ئەمە سەرباری ئەوەی کە چەند شێوەیەکی ئەندازەیی ناسران، لەوانەش (شەش پاڵو، قوچەك، لولەك و سێگۆشە و چوارگۆشە و بازنە و نیوەبازنە و تیرە و نیوەتیرە و.... هتد[1]).

ب- لە ئەنجامی کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانییەوە، چەندین بابەتی دیکەی گرنگ ڕەنگیدایەوە کە سوودی گەورەی هەبوو لە ژیانی ڕۆژانەدا، لەوانەش: سەرخستنی ئاو بۆ بەرزاییەکان، هەروەها هەڵکەندنی بیر و کارێز و گواستنەوەی ئاوەکەی و هەڵکەندنی نۆکەند و دروستکردنی بەنداو، ئەمە سەرباری ئەوەی توانیان بە شێوەیەکی ئەندازیاریی ئاو بۆ ناو مزگەوت و کۆشکەکانیان ببەن، هەروەها چەندین نافورەی جوان دروست بکەن، ئەمە جگە لەوەی کە ڕێچکەی ئاوەکەیان وا ڕێکدەخست کە بچێتەوە ناو ڕووباری دیجلەوە، لێرەوە چەند کەسێك پەیدابوون کە بەم کارانەوە تایبەتمەند بوون، هەروەها لە بواری ئەندازیاریی و دروستکردنی شارەکاندا لایەنی ئەندازیاریی چەندین ڕەنگدانەوەی گرنگی بەخۆیەوە بینی، لە دیارترین نموونەش لەم سەردەمە بنیاتنانی شاری سامەڕا (سر من رأى) بوو لەلایەن خەلیفە (المعتصم ٢١٨ - ٢٢٧ك / ٨٣٣ - ٨٤١ز)ەوە، ئەمەش لە چۆنیەتی دروستکردنی مزگەوت و کۆشکەکانی و ڕێکخستنی شەقامەکانی و خانووەکانی و گۆڕەپانەکانی پێشبڕکێ و چەندانی دیکەیش کە نموونەی دیاری ئەو ڕەنگدانەوەیەن[2].

---

(١) لە بارەی ئەم زاراوانەوە بڕوانە: الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص١١٨ - ١١٩" حاجي خليفة: كشف الظنون، ج١/ص٤٠٣" قدري حافظ طوقان: م.س، ص٤٧.

(٢) اليعقوبي: كتاب البلدان، ص٣١٤" أحمد سوسة: ري سامراء في عهد الخلافة العباسية، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٩م، ج٢/ص٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧ " حكمت نجيب عبدالرحمن: م.س، ص١٤٧، ١٥١، ١٥٢" صالح أحمد العلي: دراسة العلوم الرياضية ومكانتها في الحضارة الاسلامية، مجلة المورد، مج٣/العدد٤، ١٩٧٤م، ص٤٥، ٤٦.

٢- زانستی سێگۆشەکاریی (علم المثلثات):

ئەم زانستە بە یەکێك لە لقەکانی سەر بە زانستەکانی بیرکاریی دادەنرێت، کە داهێنانی ئەم زانستە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ناوەڕاستی سەدەی دووەمی پێش زاین، کە لەلایەن گەردووناسی یۆنانیی (أبراخس)ەوە لە ساڵی (١٦٠ پ.ز) دامەزراوە، ئەم کەسایەتییە کە مامۆستای (بطلیموس) بووە، بەتایبەت لێکۆڵینەوەی لەسەر سێگۆشە (المثلثات) کردووە، لە بۆچوونەکانی (أبراخس) لە بواری (المثلثات)دا ئەوە بوو کە پێی وابوو سێگۆشە لە هیچ شێوەیەکی دیکە ناچێت کە گۆشەکانی وەستاو بێت، چونکە ئەم یەك گۆشە لەسەر دوو گۆشە وەستاوە، ئەمەش وایکردووە کە سێگۆشە کردارێکی سەرەکیی بێت لە تیۆری هاوشێوەبووندا[1].

لە ئەنجامی گەیشتنی ئەم زانیارییانەشەوە بە زانایانی مسوڵمان، توانییان چەند داهێنانکارییەکی تیادا بکەن، لە دیارترینیان زانستی (المثلثات)یان کردە زانستێکی سەربەخۆ و چەندین لقی نوێیان لێوە داهێنا، لەوانەش: (المثلثات المستویة – المثلثات الکرویة) بەم جۆرەش لە بایەخدان بەم زانستە بەردەوام بوون تا لە کۆتایی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا گەیشتە ترۆپك[2].

سێیەم: گەردووناسیی (علم الفلك – علم الهیئة):

یەکێکی دیکە لە گرنگترین و دیارترین ئەو زانستانەی کە بە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی، ڕەنگدانەوەیەکی گەورەی لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی هەبووە، زانستی گەردووناسیی بووە، لە بارەی ئەم زانستەوە (الخوارزمي) دەڵێت: ((زانستی ئەستێرەکان بە عەرەبی پێی دەگوترێت (التنجیم) و بە یۆنانیی پێی دەگوتێت (أصطرنومیا)، أصطر: بریتیە لە ئەستێرە و نومیا بریتییە لە زانست، کە

---

(١) إبن الندیم: م.س، ص٣٩٠" الفرید نورث وابتهید: مقدمة للریاضیات، تر. محي الدین یوسف، المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٥٢م، ص١٦٣، ١٦٤، ١٦٨" حکمت نجیب عبدالرحمن: م.س، ص١٦٧، ١٦٨.

(٢) قدري حافظ طوقان: م.ن، ص٥١.

مەبەست پێی زانستی هەسارە گەڕۆکەکانی وەك زوحەل و مشتەری و مەریخ و خۆر و زوهرە و عەتارد و مانگ و.....هتد[1])).

ئەم زانستە لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا چەند ناوێکی هەبووە کە دەتوانین سەرجەمیان لە مرۆدا لە زاراوەی (علم الفلك) گەردووناسیی دا کۆبکەینەوە، ئەوانیش (علم النجوم، علم الهیئة، علم أحکام النجوم، علم صناعة النجوم، علم التنجیم، صناعة التنجیم).

هەروەك لە پێشەوە ئاماژەمان پێی کرد کە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی لەسەر بەشێکی زۆری ئەم زانستە هەبووە لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، دیارترین ئەو ڕەنگدانەوانەش لە چەند شێوازێکدا دەردەکەوێت:

١- وەرگێڕانی چەند کتێبێکی بواری گەردووناسیی (یۆنانیی) و ڕەنگدانەوەی ئەم کتێبانە لە سەرشارستانیەتی ئیسلامیی:

سەرەتای گرنگیپێدان و ڕەنگدانەوەی زانستی گەردووناسیی لە شارستانیەتی یۆنانیی لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئومەوییەکان کاتێك کتێبی (مفتاح العلوم)ی (هرمس الحکیم) لە کۆتایی سەردەمی ئومەوییەکاندا وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبیی[2]، هەروەها لە پاش ئەم، لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا و هەر لە سەردەمی خەلیفە (أبوجعفر المنصور)ەوە گرنگیی پێدانی گەورە بە بواری زانستی گەردووناسیی دراوە، بەتایبەتی ئەگەر ئەوە بزانین کە خەلیفە (أبوجعفر المنصور) بۆخۆی ئارەزووی بەلای گەردووناسییدا هەبووە، لەم بارەیەشەوە لە سەردەمیدا چەندین کتێب وەرگێڕدران لە دیارترینیان: (الأربع مقالات)ی (بطلیموس) بوو لە لایەن (أبو یحیی البطریق[3])ەوە وەرگێڕدراوە، بەڵام

---

(١) مفاتیح العلوم: ص١٢٢.

(٢)السنیور کرلو نیللو: علم الفلك و تاریخه عند العرب في القرون الوسطی، روما، ١٩١١م، ص١٤٣ " د.علي عبدالله الرفاع: رواد علم الفلك في الحضارة العربیة الاسلامیة، الریاض، ١٤١٤هـ/ ١٩٩٣م، ص٣٣" محمد حسین محاسنة: م.س، ص٢٠٣.

(٣) القفطي: م.س، ص٢٤٢.

گرنگترین ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانیی لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی لەو کاتەوەیە کە کتێبی (المجسطي)، گەردووناسی گەورەی یۆنانی (بطلیموس) وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبی، وەرگێڕانی ئەم کتێبە ڕەنگدانەوەی گەورەی هەبوو کە بووە باشترین سەرچاوەی وەرگێڕدراو، کە زۆرێك لە زانستەکانی خۆیان لەسەر ئەم کتێبە داڕشتەوە، ئەمە جگە لەوەی کە توانییان چەندین نوێکاری تیادا بکەن و هەڵەکانی ناوی ڕاست بکەنەوە و زۆر زانیاری نوێی بخەنە سەر، بە جۆرێك کە هەرکەسێك بیویستایە بە بواری گەردووناسییەوە خەریك بێت، دەبوو سەرەتا ئەم کتێبەی بخوێندایە، ئەمەش بۆخۆی لە دیارترین ڕەنگدانەوەکانی شارستانیەتی یۆنانیی دادەنرێت لەناو ئەم شارستانییەتەدا.

بۆیە وەرگێڕانی ئەم کتێبە وەك شۆڕشێك وابوو لە بواری گەردووناسییدا، ئەمە سەرباری ئەوەی کە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، (المجسطی) بە گرنگترین بەرهەمی وەرگێڕدراوی شارستانیەتی یۆنانیی دادەنرێت کە وەرگێڕدرابێتە سەر زمانی عەرەبیی، هەروەك چەند جارێك لە بەشەکانی پێشوودا ناومان هێناوە، ئەم کتێبە لە سیانزە وتار پێکهاتووە، کە سەرجەمیان باس لە چۆنییەتی گۆی زەوی و ناوەندێتی و چەقبوونی زەوی و هەروەها جووڵەی هەسارەکان و مانگ و هێڵەکانی پانی و درێژی وڵاتان و کەش و هەواو و چەندان بابەتی دیکە دەکات[1].

ئەم کتێبە چەندین جار وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبیی، بەڵام باشترینیان وەرگێڕانی (حجاج بن یوسف المطر) بووە و پاشان (حنین بن اسحق العبادي)یە کە زۆر وردترە و بە باشترین وەرگێڕان دادەنرێت.

٢- ناوەندەکانی چاودێرییکردنی گەردوون:

یەکێکی دیکە لە شێوازەکانی ڕەنگدانەوەی کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، بریتییە لەو ناوەندە زانستییانەی لەم سەردەمەدا دروست بوون کە بە (مراکز الإرصاد الفلکي) ناسرابوون، سەرەتای

(١) الیعقوبي: تاریخ الیعقوبي، ج١/ص١٣٣" القفطي: م.س، ص٩٦" قدري حافظ طوقان: م.س، ص٦٠.

دروستبوونی ئەم ناوەندانەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی خەلیفە (المـأمون)، ئـەویش پاش ئەوەی کە خەلیفە زانیارییـەکانی نـاو کتێبـی (المجسطي) خوێنـدەوە و باسـی ئامێرەکانی لێکدانەوەی گەردووناسیی تیادا بینی، بۆیە فەرمانی دا بە ژمارەیەك لـە بیرکاریزان و گەردوونزانەکانی سەردەمی خۆی کە هەستن بە لێکدانەوەی (إرصـاد)ی هەسارەکان و ئەو زانیارییانە ڕاست بکەنەوە کە لەو کتێبەدا هاتووە، ئەو ئامێرانەش پەیدا بکەن و لێکدانەوەیان لەسەر بکەن کە لەو کتێبەدا ئاماژەیان بـۆ کـراوە، ئـەوە بوو لـە سـاڵی (٢١٥ك / ٨٣٠ز) ناوەنـدێکی لێکدانـەوەی گەردووناسـیی لـە ناوچـەی (الشماسية) لە بەرزاییـەکی بەغـداد دانـاو بـە (المرصـد المـأموني) ناسـرا، (سـند بـن علـي)ش کـە یـەکێك بـوو لـە گـەورە بیرکـاریزان و ئەنـدازیار و گەردووناسـەکانی سەردەمی (المأمون)، کردیە سەرۆکی ئـەو ناوەنـدە، شـایەنی باسـە لـەم ناوەنـدەدا دیارترین و بـەناوبانگترین گەردووناسـانی سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکانی تیـادا کۆبووبوویەوە، لەوانەش: (يحيى بن أبي منصور و عباس بن سعيد الجـوهري و خالـد بن عبدالملك و أبناء موسى بن شاكر) و چەندانی دیکەیش[1]، هـەروەها هـەر خەلیفـە (مأمون) فەرمانی دا بە دامەزراندنی ناوەندێکی دیکەی لێکدانەوەی گەردووناسیی لە (دیمەشـق) و لەسـەر چـیای (القاسـيون)[2] و هـەروەها چـەند ناوەنـدێکی دیکـەیش هەبوون کە لە پاش خەلیفە (المأمون) دروستکران.

٣- ئامێرەکانی لێکدانەوەی گەردووناسیی (آلات الرصد):

ئاشکرایە کە هەر لـەخۆوە و بـە سـەیرکردنێکی ئاسـایی ناتوانرێـت لێکدانـەوەی گەردووناسیی و هەسارەکان و جووڵـەکانیان و دووریـی و نزیکیـان دیـاریی بکرێـت، ئەگەر چەند ئامێرێکی دیارییکراویان نەبێت کە ئەو کارەیان بـۆ بکـات، پەیـداکردن و دروسـتکردنی ئـەم ئامێرانـە و بـەکارهێنانیان بۆخـۆی بـووە یـەکێکی دیکـە لـە

(١) القفطي: م.س، ص٢٧١ " الأندلسي: م.س، ص٧٩،٨٠ " د.غوستاف لوبون: حضارة العـرب، تر.عادل وعيتر" جاك. س. ريسلر: الحضارة العربية، تر.غنيم عبدون، ص١٧٦.

(٢)إبن النديم: م.س، ص٣٩٧ " القفطي: م.س، ص٣٥٧ " ناجى معروف: المراصد الفلكية ببغداد في العصر العباسي، دار الجمهورية، بغداد، ١٩٦٨م، ص٨.

ڕەنگدانـەوە بـەهێز و کاراکـانی شارسـتانیەتی یۆنـانیی لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسییەکاندا، دیارترین ئامێرێکیش کە لەم بوارەدا سوودی لێوەردەگیرا ئـامێری (الإسطرلاب*) بوو کە ناوەکەی بۆخۆی وشـەیەکی یۆنانییـە، ئـەم ئـامێرە بـە یەکـەم ئامێری باوەڕپێکراوی گەردووناسان دادەنرا، هەروەها بەهۆی ئەو سـوودە زۆرانـەی کە هەیبوو بەتایبەتی لە هەردوو بـواری گەردوناسـیی و کەشـتیوانی دا، مـسوڵمانان ناویان نابوو (الآلة الشريفة)، بۆیە لـەپاش ئەمـەوە تـوانرا کـە زانـستێکی تایبـەت بـە بەکارهێنانی ئەم ئامێرە دابنرێت کە بـاس لـە چـۆنیەتی بـەکارهێنانی ئـەم ئـامێرە و هـەروەها چـۆنیەتی سـوودلێوەرگرتنی دەکـات تـا بـە ئاسـانترین شـێوە بتوانرێـت باشترین زانیاریی لە بواری گەردووناسییدا کۆبکرێتەوە[(١)].

(الاسطرلاب) پێکدێت لە قاپێك (قرص)ێکـی کـانزایی کـە دابـەش کـراوە بەسـەر چەند پلەیەکدا و بە دەوری ئەم پلانەدا دوو ژمێرەر دەخولانەوە کـە لـە هـەردوولاوە دوو سـەری تیـژیان هـەبوو، ئـەم ئـامێرە لـە شـێوەی سـتوونی هەڵدەواسـراو ڕووی دەکرایە خۆر، هەرکاتێك کە تیشکی خۆر بە دوو سەرە تیژەکەدا تێپەڕ ببوایـە، ئـەوا بەرزیی هەسارەکانی دەخوێندەوە، لەو ئاستەی کە ژمێرەرەکەی لەسـەر دەوەسـتا، گرنگترین بەشەکانی (الاسطرلاب) بریتی بوون لە: (أم الاسطرلاب، الحجرة، الـصفائح، العنكبوت، العضدة، المحور)، هەروەها دیوی پـشتەوەی ئـەم ئـامێرە دابـەش دەبـوو بەسـەر (٣٦٠) پلـە و یـەك لەسـەر چـواری بازنـەدا، کـە لەسـەر هەنـدێکیان نـاوی بورجەکان و ئاماژە پێویستەکانی کارکردنی تیادا دەنووسرا[(٢)].

هەروەها لـە بـارەی دروسـتکردن و بـەکارهێنانی ئـەم ئـامێرەوە، لـە سەرچـاوە مێژوویەکانـدا چـەند بابـەتێك بەرچـاو دەکـەون کـە لەلایـەن زانایـان و فەیلەسـوفانی سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکانەوە دانراون، لەوانەش: (الكندي) کە چەند بابـەتێك

---

* بڕوانە وێنەی ئامێری (الإسطرلاب) لە پاشکۆکان.

(١) اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، ج١/ص١٣٩، ١٤٠" أنور الرفاعي: م.س، ص١٧٦.

(٢) حـاجى خليفـة: م.س، ج١/ص١٤٥، ١٤٧" الكـوروي: م.س، ص٣١٩" أنـور الرفـاعي: م.س، ص١٧٨" قدري حافظ طوقان: م.س، ص١٣٣" ناجى معروف: م.س، ص٢٧.

(رسائل)ێکی داناوە وەك: (في صنعة الاسطرلاب)[1]، و (عطارد بن محمد) بابەتێکی بەناوی (عمل الاسطرلاب)[2]، هەروەها (محمد بن موسى الخوارزمي) کتێبی (عمل اسطرلاب و كتاب عمل بالاسطرلاب)[3] داناوە، شایەنی باسە کە زۆرینەی ئامێری (الاسطرلاب) لە شاری (الحران) دروست دەکرا[4]، ئاشکراشە هەروەك باسمان کرد، ئەم شارە یەکێکە لە ناوەندە گرنگەکانی شارستانیەتی (یۆنانیی) و ئامێری دروستکراوی ئەم شارەش لەلایەن گەردوونناسانەوە جێگای باوەڕ بووە، لێرەوە دەتوانین ڕێژەی ئەو ڕەنگدانەوە گرنگەمان بۆ دەربکەوێت کە لە ئەنجامی ئەم کاریگەری شارستانیەتی یۆنانییەوە دەرکەوتووە و بڵاوبۆتەوە.

چوارەم: فیزیك (فیزیا):

یەکێك لەو زانستە گرنگانەی کە بە کاریگەریی وەرگرتنی لە شارستانیەتی یۆنانییەوە ڕەنگدانەوەی هەبوو، زانستی فیزیایە کە لە ئەنجامی وەرگێڕانی چەند کتێبێکی گرنگی ئەو بوارە لە یۆنانییەوە ئەم ڕەنگدانەوەیە دەرکەوت، لە دیارترین ئەو کتێبانەش لەم بوارەدا:

(كتاب إختلاف المناظر)ی (أقليدس)[5]، (كتاب آلات المصوتة) ناسراو بە (أرغن البوقي و الأرغن الزمري، كتاب الآلة المصوتة تسمع على ستين ميلا لمورطس، كتاب الإيقاع)ی (أرسطلكاس)[6]، (كتاب الصوت)ی (جالينوس)[7]، و چەندانی دیکە کە کاریگەری گەورەیان لەسەر ڕێچکەگرتن و ڕەنگدانەوەی ئەم زانستە هەبووە لە

---

(١) إبن النديم: م.س، ص٣٧٣، ٣٧٥.

(٢) م.ن، ص٤٠١.

(٣) م.ن، ص٣٩٧.

(٤) م.ن، ص٤١٠.

(٥) إبن النديم: م.ن، ص٣٩٠" القفطي: م.س، ص٣٢٢.

(٦) إبن النديم: م.ن، ص٣٩١.

(٧) م.ن، ص١١٨ " القفطي: م.س، ١٣٠.

شارستانیەتی ئیسلامییدا، دیارترین ئەم ڕەنگدانەوانەش دەتوانین لە چەند خاڵێکدا بەرجەستەی بکەین:

١- ڕووناکی (تیشك):

ئەم زانستە لە شارستانیەتی ئیسلامییدا بە (البصريات) ناسراوە، یان زانستی (المناظر)یشی پێدەگوترێت، دیارترین زانا لە سەردەمی عەبباسییەکاندا کە بەم بوارەوە خەریك بووبێت و ڕەنگدانەوەی پێوە دیار بووبێت (فیلسوف العرب کندي) بووە، ئەم کەسایەتییە لەسەر هەمان ڕێچکەی (أرسطوطاليس) بووە، ئەو بوارەش کە زیاتر کاری تیادا کردووە بریتی بووە لە ڕووناکیدانەوە، یان ڕووناکیدانەوەی تەنەکان، کە ناوی نابوو (مطرح الشعاع)، هەروەها لە بارەی خێرایی ڕووناکی (تیشك)، پێیوابووە کە ڕووناکی (تیشك)، پێویستی بە کات نییە، چونکە خێراییەکەی زۆر زۆر گەورەیە[1]، هەروەها لەبارەی بینینەوە هەمان بۆچوونی (أقليدس)ی هەیە کە پێیوابووە، چاو تیشکەکانی خۆی دەنێرێت بۆ هەر تەنێك کە بیەوێت ببینێت، ئەمەش جیاوازیی چاوە لەگەڵ تەواوی هەستەکانی دیکەدا، کە لەکاتێکدا چاو تیشك دەنێرێت بۆ بینینی تەنەکان و دەیبینێت، بەڵام هەستەکانی دیکە بە بەرکەوتن هەستیان پێدەکرێت[2]، دیارترین ئەو بابەتانەشی کە (الکندي) لەم بوارەدا دایناون بریتین لە: (رسالة في إختلاف المناظر، رسالة في عمل المحرقة، رسالة في البرهان الحثية السائر وماهية الأضواء و الظلام... [3]).

٢- دەنگ:

بە هەمان شێوە، (دەنگ)یش یەکێکی دیکەیە لەو لقانەی فیزیا کە لە ئەنجامی ڕەنگدانەوەی کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانییە، (الکندي) ئەم بوارەش یەکێکی

---

(١) طه باقر: مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، مطبعة الحوادث، بغداد،١٩٧٧م، ص٢٣٥.

(٢) لە بارەی بیروبۆچوونەکانی (الکندي) سەبارەت بە (الضوء و البصريات) بڕوانە: فاضل أحمد الطائي: أعلام العرب في الكيمياء، دار الحرية، بغداد، ١٩٨١م، ص٧٧،٧٦.

(٣) إبن النديم: م.س، ص٣٧٤، ٣٧٥ " القفطي: م.س، ص٣٧١، ٣٨٢، ٣٧٤ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٢٩٠، ٢٩١.

دیکەیە لە ڕەنگدانەوە گرنگەکانی شارستانیەتی یۆنانیی کە چەندین بەرهەمی لەم بوارەدا هەیە، بۆ نموونە لە یەکێك لە (رسائل)ەکانیدا بە ناونیشانی (رسالة في علة البرد و الثلج و البرق و الصواعق و الزمهرير) دەڵێت: ((ئێمە بە چاومان هەست بە لێدانی تەنێك دەکەین، بەڵام گوێمان لە دەنگی نابێت تا ماوەیەك، ئەمەش بە پێی دووریی تەنەکە دەگۆڕدرێت، ئەگەر گەورە بێت ئەوە دەنگەك درێژ دەبێت، بەڵام ئەگەر کەم بێت، ئەوا دەنگەکە کورت دەبێت[1])).

٣- جووڵەی تەنەکان - موگناتیس - هێزی کێشکردن:

یەکێکی تر لەو بوارە گرنگانەی کە دەچێتە بواری فیزیاوە بابەتی (جووڵەی تەنەکان و ڕاکێشانی موگناتیسیی و هێزی کێشکردنی زەوییە، لەم سەردەمەدا لە ئەنحامی لێکۆڵینەوەکانی فەیلەسوفێکی وەك (کندي) گەیشتە ئەو ئەنجامەی هەرگیز تەنەکان وەستاونین، بەڵکو لە جووڵەی بەردەوامدان، ئەمەش لە چەند بابەتێکیدا ڕەنگی داوەتەوە وەك: (كتاب في الرد على من زعم أن للأجرام في هويتها في الجو توقفات، كتاب في بطلان قول من زعم أن بين الحركة الطبيعية والمرضية سكون، كتاب في أن الجسم في أول ابداعه لا ساكن ولا متحرك ظن باطل)[2].

هەروەها لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا زانایانی مسوڵمان موگناتیسیان دۆزیەوە و زانیان کە ئەمە ئاسن ڕادەکێشێت، بۆیە لێیەوە توانیان کە ئامێری (قیبلەنما) بدۆزنەوە ئامێری زانینی لاکان[3].

سەرباری ئەمانە، زانایانی مسوڵمان لە ڕێگای بیردۆزی (بطلیموس)ەوە توانیان ئاگایان لە کێشکردنی زەوی هەبێت، چونکە (بطلیموس) پێیوابوو کە ئەگەر هەر تەنێك بە ئاسماندا هەڵبدەیت، ئەوا ڕاستەوخۆ دەکەوێتەوە ناوەندەکەی خۆی، هەروەها پێیوابووە کە هەسارەکان بەیەکەوە بەستراون، ئەمەش کاریگەری گەورەی

(١) الكندي: رسائل الكندي الفلسفية، تح.محمد عبدالهادي أبو ريدة، القاهرة، دار الفكر العربي، ١٩٥٠ - ١٩٥٣م، ج٢/ ص٨٢.

(٢) إبن النديم: م.س، ص٣٧٦، ٣٧٧ " إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ص٢٩١.

(٣) أنور الرفاعي: م.س، ص١٥٤.

هـەبوو لەسـەر زانایـانی مـسوڵمان، بـە تایبـەتی ئـەم ڕەنگدانەوەیـە لـە پـاش ئـەم سەردەمە بە باشتر لەلای زانایـانی مـسوڵمان دەرکـەوت، کـە بیردۆزەکانیـان لەسـەر داڕشتەوە، بەم جۆرەش دەبینین لە سەردەمی یەکەمی عەبباسـییەکاندا، فیزیـا وەك یـەکێك لـە زانـستە دیارەکـانی بـواری سروشـت لـە ئـەنجامی ئـەو کاریگەرییـەی شارستانیەتی یۆنانییەوە ڕەنگدانەوەی باشی بۆ دەرکەوت، ئەگەر ئەو ڕەنگدانەوەیە کەمیش بووبێت، کە لە دواجاردا لە سەردەمەکانی دوای ئەم ماوەیەدا زیـاتر بـەرەو ڕەنگدانەوە و داهێنان چوو[1].

پێنجەم: زانستی میکانیك (علم الحیل):

یەکێکی دیکە لە زانستە گەیەنراوەکانی شارستانیەتی یۆنانیی بـە شارسـتانیەی ئیسلامیی، کە ڕەنگدانەوەی بەرچاوی هەبوو، زانستی (الحیل) میکانیك بـوو، کـە لـە ئـەنجامی وەرگێڕانـی چـەند کتێبێکـەوە هـەر لـە سـەرەتاوە ئـەم ڕەنگدانەوەیـە دەرکەوت، لە دیارترین ئەو کتێبانەش: (کتاب شیل الأثقال، کتاب الحیل الروحانیة)ی (هیرن الأسکندري)[2] بوو، چەند کتێبێکی دیکەی وەك (الثقل الخفیة) (أقلیـدس)[3] و (کتاب آلة ساعات الماء التي ترمي بالبنادق)ی (أرخمیدس)[4] و (کتاب دوائر الـدوالب) ی (هرقل البحار)[5]، ئەمانەو چەندانی دیکەیش، لە دیارترین ئەو ڕەنگدانەوانەش لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

١- ڕاکێشان و بەرزکردنەوەی قورسایی بە هێزێکی کەم:

بـۆ ئـەوەی قورسـایی بەرزبکرێتـەوە، یـان ڕابکێـشرێت بـە ئاسـانی و بـەبێ بەکارهێنانی هێزێکی زۆر، تـوانرا چـەند ئامێرێـك دروسـت بکرێـت، لـە دیـارترین ئـەو

(١) عمر رضا كحالة: العلوم البحتة في العصور الاسلامية، مطبعة الترقي، دمشق، ١٩٧٢م، ص٢٢٣ " قدري حافظ طوقان: م.س، ص٩٩.

(٢) إبن النديم: م.س، ص٣٩٠.

(٣) القفطي: م.س، ص٦٤، ٧٣.

(٤) إبن النديم: م.س، ص٣٨٦.

(٥) م.ن، ص٣٩١.

ئامێرانەش ئامێری (الكثيرة الرفع) بوو، لە بارەی ئەم ئامێرەوە (الخوارزمي) دەڵێت: ((لە چەند پارچەیەك پێكهاتووە، لەوانەش بەكرە و حەبلی زۆر بەهێزی ئەستوور لەوانەی كە كەشتیان پێ ئەبەستەوە و لە عەرەبانەیەكی گەورەی تەختە كە بە (البرطيس) ناسرا بوو، لە ناوەكەیدا باڵێك هەبوو كە تەنەكانی پێ ڕادەكێشرا، هەروەها (المخل) كە تەختەیەك بوو دەخرایە ژێر باری قورسەوە لە شێوەدا قورس بووە، سەرێكی خراوەتە ژێر بارە قورسەكەوە و سەرەكەی دیكەیشی ڕاكێشراوە))[1].

٢- كێشانە (الموازين):

یەكێكی دیكە لە بابەتەكانی میكانیك، بابەتی كێشانەی تەنەكان بوو، لە سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكاندا وەك ڕەنگدانەوەیەكی شارستانیەتی یۆنانیی، چەند ئامێرێك داهێنران و دروست كران، كە زۆرینەیان لەسەر هەمان شێوەی ئامێرە یۆنانییەكان بوون، تەنانەت هەندێكیشیان هەمان ناوی ئەو ئامێرانەیان هەبوو، وەك ئامێری (القرسطون)، ئەم ئامێرە بۆ كێشانەی تەنی زۆر قورس بەكار دەهات[2].

هەروەها چەند ئامێرێكی دیكە داهات كە كارەكانیان بۆ بابەت و تەنە بچووكەكان بوو، شایەنی باسە لە دروستكردنی ئەم ئامێرانەشدا شاری (حران) بە هەمان شێوە بووە ناوەندی دروستكردنی ئەم ئامێرانە كە ئامێرەكانیان بە وردیی و ڕاستیی لە خوێندنەوەدا ناوبانگی دەركردبوو[3]، جگە لەمانەش لەلایەن فەیلەسوف و زانایانی شارستانیەتی ئیسلامییەوە چەند كەسێك دەركەوتن لە دیارترینی ئەوانەش لەم سەردەمەدا (قسطا بن لوقا)[4]بوو.

---

(١) مفاتيح العلوم: ص١٤١، ١٤٣.

(٢) حكمت نجيب عبدالرحمن: م.س،ص٢٨٥، ٢٨٦ " الجميلي: م.س، ص٤٣٣.

(٣) المقدسي: أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، ص١٤١، ١٤٥.

(٤) القفطي: م.س، ص٢٦٣.

٣- كاتژمێر:

یەکێکی دیکە لەو بابەتانەی کە دەچێتە بواری زانستی میکانیکەوە و بە ڕەنگدانەوەی ئەو بوارە دادەنرێت لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، بابەتی دروستکردن و داهێنانی کاتژمێری ئاوی (المزولة) خۆری بوو، ئەم بابەتە بە جۆرێك پێشکەوتبوو لەم سەردەمەدا کاتێك کە خەلیفە (هارون الرشید) نوێنەری خۆی لە ساڵی (١٩٢ك /٨٠٧ز) دەنێرێت بۆ لای (شارلمان) ئیمپراتۆری ڕۆم، یەکێك لەو دیاریە بەنرخانەی بۆی دەنێرێت بریتی دەبێت لە کاتژمێرێکی ئاوی[1].

جۆری (المزولة) خۆری، کە لە ڕۆژدا بەکاردەهات، ئامێرێکی تا ڕادەیەك ورد بوو، ئەم ئامێرە لە ڕێگەی ئەو سێبەرەی کە دەکەوتە سەر هێڵە کێشراوەکانی لاپەڕەی ئامێرەکە کاتەکانی پێدەزانرا، سەرەتا پلەکانی ئەم ئامێرە دابەش کرابوو بەسەر دوانزە بەشدا، بەپێی کاتژمێرەکانی ڕۆژ، بەڵام کاتێك کەسایەتییەك بەناوی (أحمد بن عبدالله بن حبش) کتێبێکی دانا بە ناوی (الرخائم و المقیاس)، ئەم کەسایەتییە پلەکانی سەر پەڕەی ئامێرەکەی کرد بە شەست بەشەوە و بەمەش ئامێرەکەی وردتر کردەوە کە بتوانێ کاتەکانی ڕۆژ دیاریی بکات[2].

شایەنی باسە کە کاتژمێر لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا چەند جۆرێك بووە، لەوانەش (لمی و ئاوی)، هەروەها جۆرێکی دیکەیشی هەبووە کە (الدوریة)ی پێگوتراوە، کە پێکهاتووە لە چەند بازنەیەك بەدوای یەکدا سووڕاونەتەوە، لێرەوە زانستێکی تایبەت بە سەرجەم جۆرەکانی کاتژمێر هاتە کایەوە، کە کاتەکانیان پێ دەزانی، بەتایبەتی بۆ کاتەکانی نوێژکردن بەکاریان دەهێنان بێئەوەی کە تێبینی جووڵەی هەسارەکان بکەن[3]، لەم بوارەشدا چەندین کتێب نووسرا لەوانەش: (محمد

(١) مجید خدوري: الصلات الدبلوماسية بين هارون الرشيد و شارلمان، مطبعة التفيض الأهلية، بغداد، ١٩٣٩م، ص٣٦، ٣٧.

(٢) د.محمد حسن محاسنة: م.س، ص٢٣١.

(٣) حاجی خليفة: م.س،ج١/ص٢٥٥.

بـن موسـى الخـوارزمي) كتێبـى (الرخامـة)[1]ى دانـا، و (الكنـدي) بابـەتى (رسـالة في إستخراج خط نصف النهار وسمت القبلة، رسالة في عمل الرخامـة بالهندسـة، رسـالة في إستخراج الساعات على صحيفة تنص على السطح الموازي للأفق خير من غيرها)[2].

بەم جۆرە دەبینین کـە بـواری میکانیـك یەکێکـە لـە دیـارترین ڕەنگدانـەوەکانی شارسـتانیەتی یۆنـانیی لەسـەر شارسـتانیەتی ئیـسلامیی، لـە دیـارترین ئـەو کەسایەتییانەش کە لـەم بـوارەدا بەگشتیی خـەریك بـوون و ناوبانگیـان دەرکردبـوو (أحمد بن موسى بن شاكر) بوو، لە بەشی پێشوو باسمان لە ڕۆڵی ئەم بنەماڵەیە کرد لە چۆنیەتی هاندان و پشتگیرییکردنی وەرگێڕان و چۆنیەتی بەدەستخستنی کتێبـی گرنگ لە ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمانی و هەروەها بەکارهێنان و داهێنانی زانستەکاندا، کـە ئەم کوڕەیان بە جیاواز لە ئەوانی دیکە بۆخۆی بە تایبەت خەریکی زانستی میکانیـك (الحيل) بوو و توانیبووی چەند ئامێرێك لەم بـوارەدا دروسـت بکـات و هـەروەها ئـەم بوارەش پێش بخات[3].

شەشەم: زانستی زیندەوەرزانیی (ئاژەڵ - ڕووەك):

زینـدەوەرزانیی لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا بـە یـەکێکی دیکـە لـە گـرنگترین ئـەو زانـستانە دادەنرێـت کـە بـە کاریگـەریی شارسـتانیەتی یۆنانییـەوە ڕەنگدانەوەی دەرکەوتووە، بەتایبەتی بۆ هەردوولایەنی ئاژەڵیی و ڕووەکیی.

لە دیارترین ئەو کتێبانەی کە هەر لە سەرەتاوە وەرگێڕدران و ڕۆڵیان هەبوو لەو بوارەدا: کتێبـی (كتـاب الحيـوان)ی (أرسـطوطاليس) بـوو، کـە لـە لایـەن (يحيـى بـن البطريـق) وەرگێڕدرایـە سـەر زمـانی عـەرەبی[4]، هـەروەها لـە بـواری ڕووەکزانییـدا ژمارەیەکی باش لە کتێب وەرگێڕدرا، لەوانەش کتێبی (الحشائش و النبات)یان کە بـە (الأدوية المنفـردة أو الهيـولي عـلاج الطـب)ی (دیسقوردیوس)ناسـراوە، گرنگـی ئـەم

---

(١) إبن النديم: م.س، ص٣٩٧.

(٢) م.ن، ص٣٧٥ " القفطي: م.س، ص٣٧١.

(٣) القفطي: م.س، ص٤٤٢" أنور الرفاعي: م.س، ص١٢٨، ١٢٩.

(٤) إبن النديم: م.س،ص٣٦٦ " القفطي: م.ن، ص٢٤٦.

کتێبـه لـەوەوە دەردەکـەوێت کـه وەك لیکۆڵینەوەیـەکی زانـستیی وایـه کـه لەلایـەن (دیسقوردیوس)ەوە ماوەی (٤٠) ساڵی خایانـدووە، کـه تیایـدا لێکۆڵینـەوەی لەسـەر ڕووەك و جۆرەکانی و سوودەکانی کردووە، وەك وانه به خوێندکارەکانی وتۆتەوە[1].

کتێبێکی دیکەی گرنگ لەم بوارەدا کتێبی (الفلاحة الرومیـة)ی (حکـیم قـسطوس بـن أسـکندر) بـوو، کـه لەلایـەن (قـسطا بـن لوقـا)ەوە وەرگێڕدراوەتـه سـەر زمـانی عەرەبیی[2].

لـــه ئـــەنجامی بڵاوبوونـــەوەی ئـــەم کتێبانـــه و زانیارییەکانیانـــەوە، وەك ڕەنگدانەوەیەك، له سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا چەند کتێب و بابـەتێك دانـرا، لەوانەش:

(العتبي أبـو عبـدالرحمن محمـد بـن عبـدالله) کـه لـه سـاڵی (م. ٢٢٨ك / ٨٤٢ز)، کتێبی (کتاب الخیـل)ی دانـاوە[3]، (إبـن الأعرابـي محمـد بـن زیـاد (١٥٠م. – ٢٣٠ك / ٧٦٧–٨٤٤ز) (کتاب صفة الخیل، کتـاب النبـات، کتـاب النبـت و البقـل، کتـاب صـفة الزرع، کتـاب الخیـل)[4]، (أبـو نـصر حـاتم البـاهلي) کـه لـه سـاڵی (م.٢٣١ك /٨٤٥ز) کۆچی دوایی کردووە، کتێبەکانی (کتاب الشجر والنبات، کتاب الزرع و النخـل، کتـاب الابل، کتاب الخیل، کتاب الطیر، کتاب الجراد)[5]، هەروەها (یعقوب بـن الـسکیت ١٨٦ – ٢٤٤ك / ٨٠٢ – ٨٥٨ز)، کتێبـەکانی (کتـاب النبـات والـشجر، کتـاب الابـل، کتـاب الوحوش، کتاب الحشرات)[6]، هەروەها (أبوعثمان الجـاحظ م. ١٦٣ – ٢٥٥ك / ٧٧٩

---

(١) إبن جلجـل: م.س، ص٢٢" حـاجي خلیفـة: م.س، ج٢/ ص١٤١٢" عمـر رضـا کحالـة: م.س، ص٢٩٧.

(٢) حاجي خلیفة: م.س، ج٢/ ص١٤٤٧.

(٣) إبن الندیم: م.س، ص١٨٢.

(٤) یـاقوت الحمـوي: معجـم الأدبـاء، دار الکتـب العلمیـة، بـیروت، ١٤١١هــ / ١٩٩١م، ج٥/ ص٣٤٠" إبن خلکان: وفیات الأعیان، ج٣/ص٤٣٣.

(٥) إبن الندیم: م.س، ص٨٩" یاقوت الحموي: م.ن، ج١/ص٣٣٩.

(٦)م.ن، ص١١٤" م.ن، ج٥/ص٦٤٤.

– ٨٦٨ز) كتێبـەكانی (كتـاب الحیـوان، كتـاب الـزرع و النخـل، كتـاب الابـل، كتـاب البغـل)ی دانـاوە[1]، (الكنـدي) چـەند بابـەتێكی هەیـە، لەوانـەش (كتـاب في الخیـل و البیطرة، رسالة في أنواع النخل و الكرائمة، رسالة في أجساد الحیوان إذا أفسدت، رسالة في الحشرات)[2].

ئەگەر بە شێوەیەكی ورد لە ناونیشانی ئەم بابەتانەی سـەرەوە بـڕوانین، ڕادەی ڕەنگدانەوەی ئەو زانستە لە شارستانیەتی ئیسلامیی و هەروەها ئەو كاریگەرییـەمان بۆ دەردەكەوێت.

---

(١) یاقوت الحموي: م.ن، ج٤/ص٤٩٣.

(٢) إبن الندیم: م.س، ص٣٧٦،٣٧٩ " القفطي: م.س، ص٢٩٢،٢٩٣.

باسی دووەم: زانستە مرۆڤایەتییەکان:

لە باسی پێشووی لێکۆڵینەوەکەماندا باسمان لە ڕەنگدانەوەی گرنگترین ئەو زانستانە کرد کە بە (العلوم الصرفة) زانستە پەتییەکان، ناسراون، لەم باسەشدا هەوڵ دەدەین کە لە ڕەنگدانەوەی ئەو زانستانە بدوێین کە دەچنە چوارچێوەی زانستە مرۆڤایەتییەکانەوە، هەروەك لە باسی پێشوو ئاماژەمان پێدا، ئەم زانستانە بەگشتیی ڕەنگدانەوەیان لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا کەم بووە، چونکە ئەم سەردەمە زیاتر سەردەمی وەرگرتنی ئەو زانستانە بووە بە ڕێگا جیاوازەکان و لە سەردەمەکانی پاش ئەم سەردەمە ڕەنگدانەوەکە زیاتر ڕەنگیداوەتەوە و دەرکەوتووە. لێرەدا هەوڵ دەدەین بە پوختیی لە دیارترین ڕەنگدانەوەی زانستە مرۆڤایەتییەکان بدوێین، ئەوانیش:

یەکەم: فەلسەفە:

فەلسەفە لە بنەچەدا بۆخۆی زاراوەیەکی یۆنانییە، کە لە زاراوەی (فیلاسۆفیا)وە وەرگیراوە، (فیلا) بە واتای خۆشەویستی و (سۆفیا) بە واتای دانایی (الحکمة) دێت، بەمەش (فیلاسۆفیا) دەبێت بە خۆشەویستی دانایی (حب الحکمة)، کاتێکیش ئەم زاراوەیە چووە ناو زمانی عەرەبی یەوە بوو بە فەیلەسوف و پاشان لەمەوە زاراوەی فەلسەفەیان داتاشی، بەڵام واتا گشتییەکەی ئەم زاراوەیە بریتیە لە زانستی ڕاستیی شتەکان و کارکردن بەوەی کە کامەیان باشترینە[(١)].

فەلسەفە لە شارستانیەتی ئیسلامییدا بە یەکێك لە لقەکانی (العلوم العقلیة)ی سەر بە (العلوم الأوائل) دادەنرێت، سەرلەبەری فەلسەفە لە شارستانیەتی ئیسلامییدا بە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی ڕەنگیداوەتەوە، چونکە لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا تا کاتی وەرگرتنی شارستانیەتی یۆنانیی لە سەردەمی

(١) الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص٧٩.

یەکەمی عەبباسییەکاندا شتێك نەبووە ناوی فەلسەفە بێت[1]، دیارترین ڕەنگدانەوەی ئەم زانستەش لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی بە دوو شێواز دەردەکەوێت:

١- لە ڕێگای ناوەندەکانی شارستانیەتی یۆنانییەوە وەك شارەکانی (أسکندریة و حران أنطاکیة و الروها و نصیبین و جندیسابور) کە لە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەمان لێی دواین، ئەم شارانە هەر لە پاش هێرشی ئەسکەندەری مەکدۆنییەوە بۆ ڕۆژهەڵات بوو بوونە ناوەندی گرنگ و بەهێزی شارستانیەتی یۆنانیی لە ڕۆژهەڵاتدا، کە لە هەریەك لەم شارانەدا کەنیسە و دێر و خوێندنگا هەبوو کە سەرباری لاهوت و بیروباوەڕی مەسیحیی، چەندین زانیاریی و بابەتی گرنگ، بە تایبەتی وەك فەلسەفە، دەخوێندرا، ئەمەش یارمەتی پیاوانی ئایینی و ڕۆشنبیرانی ئەو شارانەی دەدا کە شارەزایی تەواویان هەبێت لە بواری فەلسەفەی یۆنانی کۆندا و باش لە بابەتە فەلسەفییەکانی هەندێك لە دیارترین فەیلەسوفانی یۆنانیی بزانن، وەك (ئەفلاتۆن و ئەرستۆ و سوکرات و أبقراط و فیساگۆرس و جالینوس و....هتد)، هەرچەندە زمانی زۆرینەی ئەم شارانە بە هۆی کەنیسەوە زمانی سەرەکییان سریانیی بوو، بەڵام لەپاڵ ئەمەشدا زمانی (یۆنانی)یش دەخوێندرا، کە یارمەتیدەرێکی باشیان بوو بۆ ئەوەی لە فەلسەفەی یۆنانیی تێبگەن و قووڵ ببنەوە و چەندین کتێبیشیان وەرگێڕایە سەر زمانی سریانیی، کە دواجار هەر لە نەوەکانی ئەم شارانەش بوون کە بوونە باشترین وەرگێڕکارەکانی سەردەمی عەبباسیی یەکەم، هەروەك لێی دواین[2].

---

(١) علي سامي النشار: نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام، ج١/ص٨١، ٨٢ " دى. بور: تاريخ الفلسفة الاسلامية " د.محمد عبدالرحمن مرحبا: من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، ج٢/ ص٢٩٤.

(٢) فيصل السامر: الفكر العربي في مواجهة الفكر الغربي، بغداد، ١٩٧٢م، ص١٣" محمد زيادة مصطفى: تاريخ العرب و الاسلام، القاهرة، ١٩٦٣م، ص٨٠، ٨٣" د.محمد عبدالرحمن مرحبا: الموجز في تاريخ العلوم عند العرب، بيروت، ١٩٧٠م، ص٨٢، ٨٣ " مصطفى الرافعي: حضارة العرب في العصور الاسلامية الزاهرة، بيروت، ١٩٦٨م، ص١٢.

دیـارترین کاریگـەریی ئەمانـەش لەسـەر شارسـتانیەتی ئیـسلامیی لـەو کاتـەوە دەردەکـەوێت کـە پـەیڤین و گفتوگـۆی فەلـسەفییان لەگـەڵ مـسوڵمانانـدا دەکـرد لـە بـارەی بیروباوەڕەکانیانــەوە و فەلــسەفەیان لــە نــاو شارســتانیەتی ئیــسلامییدا بڵاودەکردەوە، لە پاش پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامییەوە بۆ ناوچەکانیان، لەمەشەوە کاریگەریی و ڕەنگدانەوەی بابەتە فەلسەفییەکان دەرکەوت، بەتایبەتیش لـە کۆتـایی سـەردەمی ئومەوییـەکان و سـەردەمی یەکـەمی عەباسـییەکاندا، لـە دیـارترین ئـەو ڕەنگدانەوانەش داهاتنی (علم الکلام) بوو، کە مەبەست لە دامەزراندنی وەڵامدانەوەی ئەو گروپ و بیروباوەڕانە بوو کە لەگەڵ ئیسلامدا پەیڤین و گفتوگۆیان دەکرد، ئەوەی کە بەم بوارەوە خـەریك بوایـە دەبـوو شـارەزایی تـەواوی لـە فەلـسەفەی یۆنـانیی و لۆژیکەکەیدا هەبوایە تا وەڵامەکەی بەهێز بێت و وەڵامی ئەو بەڵگانەی بەرامبەرەکەی بداتەوە کە پشت ئەستوور بوو بە فەلسەفەی یۆنانیی[1].

لەم بارەیەوە (الجاحظ) دەڵێت: ((المتکلم نەیدەتوانی سەرجەم بوارەکانی (علـم الکلام) بە تەواوەتی بگرێت هەتا بە هێندەی ئەوەی کە شارەزایی لە ئاییـندا هـەبوو، دەبوو لە فەلسەفەشدا بیبوایە[2])).

گرنگترین و دیارترین ئەو گرووپانەشی کە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسـییدا بـە بواری (علم الکلام) خەریك بوون و پێیان دەناسـرا، (المعتزلـة) بـوون، کـە خۆیـان وا دانابوو پارێزگاریی لە ئایینی ئیـسلام و بیروباوەڕەکـەی دەکـەن لـە بـارەی یـەکتایی خوایـەتی (توحیـد الله) و پاککردنـەوەی لـە وێکـچوون و ڕاسـتی پێغەمبەرایـەتیی و پاداشت و سزا لە قیامەتدا، ئەمەش لـە بەرامبـەر گرووپـەکانی (المرجئـة و الجبریـة و

(١) د.عبـدالرحمن بـدوي: مـذاهب الاسـلامية، دار العلـم للملايـين، بـيروت، ١٩٩٧م، ص٧، ٨ " د.حسين الحاج أحمد: حضارة العرب في العصر العباسي، المؤسسة الجامعية للنشر و التوزيع، بيروت، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م، ص٨٤ " د.إبـراهيم سـلمان الكـروي و د.عبـدالتواب شـرف الـدين: م.س، ص٢٨٥، ٢٨٦" محمد الحسيني عبدالعزيز: الحياة العلمية في الدولة الاسـلامية، وكالـة المطبوعـات، الكويت، ١٩٧٣م، ص٧٢.

(٢) الحيوان: ج٢/ ص١٣٤.

مەسیحییەکان و جوولەکەکان و الدهريين و المانويين)دا، (معتزلة)کان بەهۆی ئـەوەی کە لە بەڵگەهێنانەوەدا زۆر بەهێز بوون و توانایی و لێهاتوویی گەورەیان لە دەربـڕین و باوەڕپێکردندا بـە پـشتگیریی فەلـسەفە، ژمارەیـەکی زۆر لـە خـەڵکی لـە دەوریـان کۆبوونـەوە، لـە زانایـان و بیریـاران و شـاعیران و چـینە جیاوازەکـانی دیکـەی نـاو کۆمـەڵگا، سـەرەتا لـە مزگـەوتێکی (بەسـڕە)وە دەسـتیان پێکـرد، پاشـان لـە سەرەتاکانی سەدەی دووەمی کۆچییەوە ڕوویان کردە بەغـداد، ئـەم بیروبـاوەڕە بـە جۆرێـك لـە سـەردەمی یەکـەمی عەباسـییەکاندا بڵاوبووبوویـەوە کـە تـەواو ئـەم سـەردەمەی پێدەناسـرێتەوە، باسـی کـۆڕ و پـەیڤین و گفتوگـۆ و بابەتـە فەلسەفییەکانیان کـە لـەناو مزگـەوت و کـۆڕ و کۆبوونـەوە گـشتییەکاندا ئـەنجامیان دەدا، بوو بووە قسەوباسی خەڵکیی، بەتایبەتیش پاش ئەوەی لە سەردەمی خەلیفە (المـأمون)ەوە ئیـدی لەلایـەن دەسـەڵاتەوە پـشتگیرییان لێـدەکراو زۆر بـە ئازادانـە بیروباوەڕەکانیان بڵاودەکردەوە.

بڵاوبوونـەوەی بیروباوەڕەکـانی (المعتزلـة) ڕۆڵـی گـەورەی هـەبوو لـە ڕابـوونی ڕۆشـنبیریی و فەلـسەفی سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا، ئەمـەش گـرنگترین ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی یۆنانیی بوو لەو بوارەدا، بۆ نموونە زۆرینەی شاعیرانی ئەم سەردەمە وەك: (بشار بن برد و أبو النواس و أبان اللاحقي و أبو تمام... هتد)[1].

شـایەنی باسـە بیروباوەڕەکـانی (المعتزلـة) پێـنج بنـەمای سـەرەکییان هـەبوو، ئەوانیش: (التوحيد، العدل، الوعد و الوعيد، القول بأن مرتكـب الكـبيرة لـيس بالكـافر ولا بالمؤمن بل في منزلة بين المنزلتين، والأمر بالمعروف و النهي عن المنكر)، بـوون و دیارترین (متكلم)ەکانی (المعتزلة)ش لـەم سـەردەمەدا، بریتـی بـوون لـە (واصـل بـن العطاء) دامەزرێنەری گروپی (المعتزلة) کە پێیوابوو ئەنجامدەری تاوانە گەورەکان لە شوێنێکدایە لە نێوان کافری و ئیماندا دەوەستێتەوە، بـە یـەکێك لـە دیـارترینی ئـەو کەسانەش دادەنرێـت کـە زۆرتـرین گفتوگـۆ و پـەیڤیی لەگـەڵ ئەوانـە دەکـرد کـە بـە

(١) د.حسين الحاج حسن: م.س، ص٨٤، ٨٥.

گروپەکانی (أهل الملل و النحل) ناسرا بوون، هەروەها پاش ئەم (عمرو بن عبيدالله) شوێنی گرتەوە، کە لە ساڵی (١٤٥ك) کۆچی دوایی کردووە، ئەم کەسایەتییە زۆرترین پەیڤینی لەبارەی بیروباوەڕی (العدل) بە تایبەتی لە بواری (حرية الإرادة) کردووە[1]، لەپاش ئەمان، خوێندکارەکانیان، لە ئەنجامی قووڵبوونەوەیان بە بابەتە فەلسەفییەکاندا، (المعتزلة)کان بوون بە چەند گروپێکەوە، لە دیارترینیان (الهذيلية) بوو کە بەناوی (أبي الهذيل العلاف)ەوە ناونرابوو، ئەم کەسایەتییە کە لە نێوان ساڵانی (١٣٥ – ٢٣٥ك) ژیاوە، بە بەهێزیی بەڵگە و زۆری زانیاریی و زمانپاراوی ناسرابوو، هێزی گەورەی لە باوەڕپێکردنی بەرامبەریشدا هەبووە، ئەم کەسایەتییە زۆر بابەتی لە فەلسەفەی یۆنانیی وەرگرتبوو، بە تایبەتی لە هەردوو بواری (طبيعة – الهية)، هەروەها چەندین لێکۆڵینەوەی تایبەتی کردبوو لە بواری هەستەکانی مرۆڤ، کە سەرجەمیانی لە فەلسەفەی یۆنانییەوە وەرگرتبوو، پاشان بۆخۆی زیادەی خستبووە سەر و بۆ مسوڵمانانی ڕوون کردبوونەوە، بەگشتیی (أبي الهذيل العلاف) سوودی لە (آثار الباقية)ی (أرستوطاليس) و (كتاب الفصول)ی (أبقراط) و (المجسطي)ی (بطليموس) و (الفراسة)ی (أفليون) وەرگرتبوو[2].

هەروەها یەکێکی دیکە لەوانەی کە لەم سەردەمەدا ڕۆڵیان هەبووە (نظام بن أبي الهذيل *)ە کە بە (نظام المعتزلي) ناسراوە، ئەم کەسایەتییە بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدا بووە کە وتەکانی (المعتزلة) و فەلسەفە تێکەڵی یەکدی بکات، زیاتر مەیلی بە

(١) الشهرستاني: الملل و النحل، ج١/ ص٣١ " أحمد أمين: ضحى الاسلام، ج٣/ ص٩٧ " د.محمود إسماعيل: تاريخ الحضارة الاسلامية، ص٢١٢ -٢١٧.

(٢) الأشعري: مقالات الاسلاميين وإختلاف المصليين، ج١: ص٣٠٠، ٣٠٢، ٣٠٥ " الشهرستاني: م.س، ج١/ ص٥٧ " القاضي عبدالجبار: فضل الإعتزال و طبقات المعتزلة، تح.فؤاد السيد، دار التراث، القاهرة، ١٣٨٦هـ/ ١٩٦٦م، ص٢٥٤ " إبن المرتضى: المنية و الأمل، تح.عضام الدين محمد علي، دار المعرفة الجامعية، الأسكندرية، ١٩٨٥م، ج٢/ ص١٥٥.

* ئەم کەسایەتییە کوڕی أبو الهذيل العلاف نییە، بەڵکو ناوی (إبراهيم بن السيار)ە و ئەمە وەك نازناوێکی وابووە.

لای فەلسەفەی سروشتیدا هەبووە، لە دیارترین بیروباوەڕەکانیشی ئەوە بووە کە ((خوای گەورە لە نێو شتەکاندا باشترین بۆ بەندەکانی هەڵدەبژێرێت))[1].

بەکورتی، دەتوانین بڵێین کە گرووپی (المعتزلة)، دیارترین ئەو گرووپە فیکرییانە بوون لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا کە ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی یۆنانییان بە شێوەیەکی دیار پێوە دیار بووە، ئەم بابەتە نەك تەنها هەر بە ڕووخسار بووبێت، بەڵکو لە ناوەڕۆکیشدا تەواو ڕەنگیدابۆوە تیایاندا، بۆنموونە بیروباوەڕەکانیان سەبارەت بە (نفي الصفات، نفي الرؤية، نفي الجهة، نفي التشبيه، التجسيم، الحلول في مكان، القول بخلق القرآن) تەواو کاریگەر بوون بوو بە فەلسەفەی یۆنانیی، لەم لایەنەشەوە کاریگەرییەکانی (أرسطوطاليس) تەواو بەسەر (معتزلة)کانەوە دیار بوو، کە لە دوو بیری سەرەکیی خۆی دەبینیەوە، ئەوانیش (فكرة الهيولي*) و (فكرة العدم)ە کە هاوشێوەی بیروباوەڕەکانی (أرسطوطاليس)ە، لەم بارەیەوە دیارترین کەسێك کە زۆر بە بیروباوەڕەکانی (أرسطوطاليس) کاریگەر بووبێت لە نێوان (معتزلة)کاندا و هەوڵی بەکارهێنانەوەی دابێت (نظام المعتزلي) بووە، لەم بارەیەوە باس لە لە سەرچاوە مێژووییەکاندا ڕووداوێك دەکرێت کە جارێکیان (جعفر بن يحيى البرمكي) باس لە (أرسطوطاليس) دەکات، (نظام العتزلي) دەڵێت: من کتێبەکەیم شیکار کردووە، (جعفر بن يحيى البرمكي) پێی دەڵێت: چۆن خۆ تۆ ناتوانی بیخوێنیتەوە؟ ئەویش لە وەڵامدا پێی دەڵێت: باشە، پێت خۆشە لە سەرەتاوە بۆت بخوێنمەوە، یان لە کۆتاییەوە؟ پاشان سەرجەمی بۆ دەخوێنێتەوە و بابەتەکانی بۆ ڕوون دەکاتەوە، دیارە ئەم ڕووداوە ڕادەی تێگەیشتن و لێکۆڵینەوەی ئەم

---

(١) الشهرستاني: م.س، ج١/ ص٣٧ " أحمد أمين: ضحى الاسلام، ج٣/ص١٠٦.

* الهيولي: لە زمانی عەرەبییدا بە شتێك دەگوترێت کە تیشکێکی ڕووناکی بەربلاَو بێت، هەروەك تیشکی ڕۆژ کاتێك کە دەچێتە ماڵێکەوە لە درزی پەنجەرەیەکەوە، زاراوەیەکی (یۆنانییە)، المنجد في اللغة، ص٨٨٢.

کەسایەتییەمان بۆ دەردەخات لە بابەتی (أرسطوطاليس) و چۆنیەتی ڕەنگدانـەوەی فەلسەفەکەی دەردەخات لەسەری[1].

شایەنی باسە هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی بۆ دەکەن، ئەم کەسایەتییە تەواو بە ڕوونیی و ئاشکرا یەکێك بووە لـە نموونـە دیارەکـانی شارسـتانیەتی یۆنـانیی، کـە وتەی فەیلەسوفەکانی دەرهێناوە و هەوڵی تێکەڵکردنی داوە بە وتەی (معتزلـة)کـان، هــەروەها دەگوترێـت زۆرینــەی کتێبــەکانی ئەرسـتۆی لەبــەر بــووە، لــە دیــارترین کتێبەکانیشی (الجزء وحركة الأجسام).

بەهەرحاڵ، لایەنی فەلسەفیی و لۆژیکیی یۆنانیی یەکێك بوو لە هــەرە کۆڵەکـە و بنــەما ســەرەکییەکانی بیروبـاوەڕی (المعتزلـة) کـە ڕەنگدانــەوەی گـەورەی بـەکار و کردەوەکانیانەوە دیار بـوو، چ لـەو پـەیڤین و گفتوگۆیانـەی کـە لەگـەڵ گرووپــەکانی دیکە و بەتایبەت خاوەن ئاییناني تر دەیانکرد، یان لەو نووسـین و وانـە و وتارانـەوە بێت کە لە نێو خەڵکدا بڵاویان دەکردەوە بەمەش بەشێکی گەورەی لایەنی (عـەقڵی) ســەردەمی یەکــەمی عەبباســییەکانیان داگـیر کردبـوو، کـە فەلـسەفەی (یۆنــانیی) و شارستانیەتی یۆنانیی لەم بوارەدا ڕۆڵی کاریگەری هەبوو[2].

٢– یــەکێکی دیکــە لــە شـێوازە دیارەکـانی ڕەنگدانــەوەی لایــەنی فەلــسەفیی شارستانیەتی یۆنانیی لـە شارسـتانیەتی ئیـسلامییدا، بریتیـە لـە وەرگێڕانـی بابەتـە فەلسەفییەکان، کە سەرباری ئەوەی گرووپی (المعتزلة)، هەروەك لە خـاڵی سـەرەوە ئاماژەمان پێدا، سوودیان لەم لایەنە دەبینی، ئەوا چـەند بیریـار و فەیلەسـوفێك لـەم

---

(١) الأشعري: م.س، ج١: ص٢٣٨" القاضي عبدالجبار: م.س ص٢٥٤ " الـشهرستاني: م.س، ج١/ ص٥١ " إبن المرتـضى: م.س،ج١/ص٤٨ و ج٢/ ص١١٠"د.حـسن أحمـد محمـود و د.أحمـد إبـراهيم الشريف: العالم الاسلامي في العصر العباسي، ص٢٧٦" د. حـسن إبـراهيم حـسن: تـاريخ الاسـلام، ج٣/ ص٢٤٥ " زهــدي حــسن جــار الله: المعتزلــة، القــاهرة، ١٣٦٦هـــ / ١٩٤٧م، ص٥٠ " د.عبدالحكيم بليغ: أدب المعتزلة، دار النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٧٩م، ص٩٣ " محمد أبو زهـرة: تاريخ المذاهب الإسلامية، دار الفكر العربي، ١٩٧١م، ج١/ ص١٤٥.

(٢)د.حسن محمود و د.أحمد إبراهيم الشريف: م.س، ص٢٧٦.

سـەردەمەدا دەرکـەوتن کـە بـە بیروبـاوەڕە فەلـسەفییەکان کاریگـەر بـوون و ئـەو ڕەنگدانەوەیەیان پێوە دیار بوو و کارەکانیـان لـە گروپـی (المعتزلـة) جیـاواز بـوون، ئەمان کاریگەریی تەواوی وەرگێڕانەکانیان لەسەر بوو، چونکە مسوڵمانان لە کاتێکدا دەستیان کرد بە وەرگێڕان و ڕوویانکردە لایەنی فەلسەفیی کە (ئەفلاتۆنیـەتی نـوێ) باڵی بەسەر فەلسەفەی شارستانیەتی یۆنانییدا کێشا بوو، (ئەفلاتۆنییـەتی نـوێ) بـە واتای زیندووکردنەوەی بیروبۆچـوونەکانی (ئـەفلاتۆن) دێـت بـە تێکـەڵکردنی لەگـەڵ فەلسەفەی (فیـساگۆرس)دا، ئەمـەش بـە کاریگـەریی ئـاییـنی ڕۆژهـەڵات، (أمونیـوس الأسـكندراني) بـە دامەزرێنـەری ئـەم ڕێبـازە دادەنرێـت، پـاش ئـەم یـەکێك لـە خوێندکارەکانی کەوتە پێشخستنی ئەم ڕێبازە فەلسەفییە کە ناوی (أفلـوطین) بـوو، ئەم کەسایەتییە نیوەی ژیانی خۆی لە ڕۆما بەسەر بردووە لە نێوان ساڵانی (٢٣٧ — ٢٤٥ز)، بەردەوام لەبارەی ژیانی ڕۆحییـەوە خوێنـدکارەکانی ئاگـادار دەکـردەوە بـە پـشت بەسـتن بـە فەلـسەفە، پـاش ئـەمیش یـەکێك لـە خوێنـدکارەکانی بـەناوی (فورفوریـوس) لــە (ڕۆمــا) شــوێنی گرتــەوە، کتێبــەکانی (أفلاطـون) و وانــەکانی مامۆستاکەی کۆکردەوە و هەروەها شیکاری بۆ کتێبـی (محـاورات أفلاطـون الكـبرى) کرد، هەروەك چۆن کتێبەکانی (أرسطوطالیس)ی وەك: (المقولات، الأخـلاق، الطبیعـة و الإلهیـات)ی شـیکردەوە و کتێبـی (المـدخل الى مقـولات أرسـطو)ی دانـا، کـە ئـەم کتێبانە لە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا زۆربـەیان وەرگێڕدرانـە سـەر زمـانی عەرەبیی و ڕەنگدانەوەی گەورەیان هەبوو.

شایەنی باسە بە هۆی ئەو لایەنە ڕۆحییەی کە (أفلاطـون)ی پێناسـرابوو، لـەلای مەسـیحییە یۆنانییـەکان جێگـای پەسـەند بـوو، هـەروەها (أرسـطوطالیس)یـش لـەم بوارەدا لەلای سـریانییەکانەوە ناسـرابوو، زۆرینـەی کتێبـەکانیان وەرگێڕابـووە سـەر زمانی سریانیی، بۆیە دەبینین لە کاتی وەرگێڕانـی کتێبـە فەلـسەفییەکاندا زۆرینـەی ئەوانەی کە وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبیی بریتی بوون لـە بەرهەمـەکانی هـەردوو فەیلەسوف (أفلاطون و أرسطوطالیس)، هەروەها چەندین (شـرح)ی کتێبـەکانی ئـەم دوو فەیلەسوفانە بوون، لەوانەش بابەتەکانی (الأسكندر الأفرودیسي، فورفوریـوس و

یوحنــا الدمــشقي) بــوون، هــەروەها بــاس لــەوە دەكرێــت كــە چــەند بابــەتێكی (أفلـوطين)یـش وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمـانی عـەرەبیی وەك: (أوثولوجيـا أرسـطو، مختارات من مبادئ إلهيات)، بەرهـەمێكی (أبروقلـوس) بـەناوی (كتـاب العلـل)، بۆیـە دەبینین فەلسەفەی ئیسلامیی زیاتر بە فەلسەفەیەك دەناسرێت كـە زیـاتر بـە بـواری ڕۆحانییــەوە خەریكــە، لــەم بوارەشــدا تاڕادەیــەك ســوودیان وەرگــرت[1]، هــەروەك ڕۆژهەڵاتناسێكی وەك (جوزیف هل) دەڵێت: ((لە بەختی مسوڵمانان بوو كاتێك كە لە سەرەتاوە ڕوویانكردە لایەنی فەلسەفەی ئەرستۆ و لقە نوێیـەكانی ئـەو فەلـسەفەیە، ئەمــەش لەبــەر تێبینییــە وردەكــانی و هەڵپــسێردراوە بــەهێزەكانی بــوو بــە نموونــە بەرزەكانــەوە،........ لەبــەر ئەمانــە ئەرســتۆ مامۆســتای یەكــەمی عەرەبــە و بــەبێ دوودڵیــی، زانیــاریی و تعالیمــەكانیان وەرگێــڕاو، زۆرینــەی كتێبــەكانیان كــردە عەرەبی[2])).

بەمجۆرەش دەبینین كە فەلسەفەی ئیسلامیی بە تێكەڵییەك لـە (أرسـطوطاليس و ئەفلاتۆنیەتی نوێ) دامەزرا، دیارترین ئەو كتێبانەشی لـەم بـوارەدا وەرگێـڕا چـەند دانەیەك بوو، بۆ نموونە لە بابەتەكانی ئەفلاتۆن ئەو پارێزگارییەی كە لـە (سـقراط)ی دەكات بەناوی (إحتجاج سقراط علـى أهـل أثينـا)، پاشـان كتێبـەكانی دیكـەی وەك: (كرايتـون السفـسطائي، فيـدروس، الجمهوريـة، طيمـاوس، كتـاب النـواميس، فيـدون) بوون، پاشان (حنين بن إسحاق) شـیكاری هـەردوو كتێبـی (الـسياسة و النـواميس)ی كـرد و بـە وەرگێڕانـە عەرەبییەكەیـدا چـووەوە، هـەروەها (السفـسطائي) وەرگێـڕا و (يحيـى بـن عـدي) پیایـدا چـووەتەوە، هـەروەها (إبـن بطريـق) كتێبـی (طيمـاوس)ی وەرگێـڕا، هـەروەها (عبدالمـسيح بـن عبـدالله) كتێبـی (كتـاب الربوبيـة)ی وەرگێـڕا و چەندان كتێبی دیكە كە لەم بوارەدا ڕۆڵی گرنگیان بینـی لـەوەی كـە بـۆ چـوونەكانی (ئەفلاتۆنی نوێ) بە ناو مسوڵماناندا بڵاوبێتەو لەناو فەلسەفەی ئیسلامییدا، لێـرەوە

---

(١) إسماعيل مظهر: م.س، ل ١٣١" ت.ج.ديبور: م.س، ص٤٦، ٤٧ " يوسف كرم: تاريخ الفلسفة اليونانية، ص٣٢٢ – ٣٣٦.

(٢) الحضارة العربية، تر.إبراهيم أحمد عدوي، ص١٠٧.

ئیدی مسوڵمانان له خوێندنی فەلسەفەی (أرسطوطالیس)دا پشتیان دەبەست بە دانراوەکانی زانایانی (ئەفلاتۆنی نوێ) و شیکارەکانیان[1].

یەکێکی دیکە لە بۆچوونە دیارەکانی بابەتی فەلسەفەی (ئەفلاتۆنی نوێ)، بریتی بوو لەوەی کە پێیانوابوو فەلسەفەی (أرسطوطالیس) و بۆ چوونەکانی و فەلسەفەی (أفلاطون) و بۆچوونەکانی لە ناوەڕۆکدا یەك شتن، ئەم بۆچوونەش تەواو ڕەنگدانەوەی هەبوو لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا کە هەوڵی ئەوەیان دەدا بەردەوام یەکانگیرییەك بکەن لە نێوان ئەم دوو فەلسەفەیە لەلایەك و بیروباوەڕی ئیسلامیی لە لایەکی دیکەوە، لەم بوارەشدا، فەیلەسوفی گەورە (الكندي) لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا یەکەم کەس بوو کە ئەم هەوڵانەی دەداو لە هەوڵی ئەم یەکانگیرییەدا بووە[2]. لە کۆتاییدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا فەلسەفەی شارستانیەتی یۆنانیی ڕەنگدانەوە و پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆیەوە بینی، هەروەك سەرەتایەکی گەورەش بوو بۆ بنیاتنان و دامەزراندنی فەلسەفەی ئیسلامیی.

دووەم: جوگرافیا:

یەکێکی دیکە لەو زانستانەی کە بە کاریگەری شارستانیەتی یۆنانیی ڕەنگدانەوەیەکی گەورەی بەخۆیەوە بینی، زانستی جوگرافیا بوو لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، جوگرافیا بۆخۆی لە بنەچەدا زاراوەیەکی (یۆنانی)یە و بە واتای وێنەی زەوی (صورة الأرض) کە مەبەستیان پێی زانینی بارودۆخی هەرێمەکانی نیشتەجێبوو لەسەر ڕووی زەوی و پانی و درێژیی وڵاتان و شوێنی شارەکان و

---

(١) ل.أ.سيدو: تاريخ العرب العام و حضارتهم، مدارس الفلسفي و العلمية و الأدبية، تر. عبدالله علي الشيخ، الأهلية للنشر و التوزيع، عمان، الأردن، ٢٠٠٢م، ص٣٨٩" د.حسين الحاج حسن: م.س، ص٤٧، ٥٠ " علي سامي النشار: م.س، ج١/ص٨١، ٨٢ " ت.ج.ديبور: م.س،ل ٢٧، ٢٨ " د.محمد عبدالرحمن مرحبا: من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، ج١/ ص٢٩٤ " هانز هينرش لشيندر: روح الحضارة العربية، تر. عبدالرحمن بدوي، بيروت، ١٩٤٩م، ص٧٣.

(٢) إبن أبي أصيبعة: م.س، ج١/ ص٢٨٥ " د.محمد حسن محاسنة: م.س، ص٢٢٤.

چیاکان و دەریاکان و ڕووبارەکـان و جگـە لەمانـەش، هـەروەها چۆنیەتی جیـاوازیی دانیـشتوان بـە پێـی جیـاوازیی شـوێن و ناوچـەکان، بـەم مانایـەش ئـەم زاراوەیـە گواسـترایەوە بـۆ زانایـانی مـسوڵمان لـە ڕێگـای کتێبـەکانی (بطلیمـوس مـارینوس الصوري)یەوە، کە ناسرابوون لە بواری جوگرافیادا[1].

لـە سـەردەمی یەکـەمی عەباسـییەکاندا ئـەو کتێبانـەی کـە لـە شارسـتانیەتی یۆنانییەوە وەرگێـڕان ڕۆڵـی گرنگیـان هـەبوو لـە کاریگـەربوون و ڕەنگدانـەوەی ئـەم لایەنە لەناو شارستانیەتی ئیسلامییدا، کە بە تەواوەتی بەو بابەتەوە کاریگەر بوون و سـوودیان لـە بۆچـوونەکانیان وەرگـرت، دیـارترین ئـەو کتێبانەشـی کـە زۆرتـرین ڕەنگدانـەوەی هــەبوو لــەم بــوارەدا، دوو کتێبــی (بطلیمــوس) بــوون، یەکــەمیان (المجسطي) بـوو کـە لـە بابەتـەکانی پێـشوودا چـەند جارێك ئامـاژەمـان پێکـردووە، بەتایبەتی لە باسی زانستی (گەردووونناسییدا)، دووەمیـشیان بـە ناونیـشانی (کتـاب الجغرافي معمور وصفة الأرض)ە کە سـەرەتا لەلایـەن (الکنـدي) وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمانی عەرەبیی، گرنگی ئەم کتێبە لەوەدایە کە چەند خشتەیەکی تیادایـە سـەبارەت بـە نـاوی شـوێن و جێگـا و هـەروەها هێڵـەکانی درێـژیی و پـانی و پاشـان نەخـشەی جیهانی زانراوی ئەو کاتەی لە خۆگرتووە[2].

دیارترین ئەو ڕەنگدانەوە و سوودانەشی کـە خـەریکبووانی بـواری جوگرافیـا لـە کتێبەکانی (بطلیموس)ەوە وەریانگرت، لە دوو خـاڵی سـەرەکیدا خـۆی دەبینێتـەوە ئەوانیش:

أ- لێیەوە فێری چۆنیەتی درێژی و پانی ناوچەکان بوون.

ب - لەم کتێبەوە فێری ئـەوە بـوون چـۆن جیهـان دابـەش بکـەن بەسـەر چـەند هەرێمێکـدا، هەرچــەندە لــە ڕووی دابەشــکردنی هەرێمەکانــەوە لــە (بطلیمــوس) پێشکەوتووتر بوون، بەڵام لە سەرەتاوە لەوەوە فێری بابەتەکە بوو بوون [3].

---

(١) حاجي خليفة: كشف الظنون، ج١/ ص٥٩٠.

(٢) إبن النديم: م.س، ص٣٨٩ " القفطي: م.س، ص٩٨ " طه باقر: م.س، ص١٧٣.

(٣) نقولا زيادة: الجغرافيا و الرحلات عند العرب، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٦٢م، ص١٨.

لـه سـەدەی سـێیەمی کۆچـی بەگـشتیی چـەند ڕەنگدانەوەیـەکی ئـەم بابەتـە دەرکەوت و چەند کتێبێکی گرنگ لـە بـواری جوگرافیـادا دانـران، ئـەوانیش: (صـورة الأرض– الخـوارزمي، چـەند (رسـائل)ێکـی الکنـدي، الأعـلاق النفیـسة – إبـن رسـتة، والمسالك و الممالك – إبن خرداذبة) بـوون، بـەڵام ئەوانـەی کـە دەکەونـە سـەردەمی یەکەمی عەبباسییەکانەوە تـەنها یەکـەم و دووەمـی ئـەم کتێبانـە بـوو، بۆیـە لێـرەدا تەنها لەوان دەدوێین:

١ـ کتێبی (صورة الأرض):

ئەم کتێبە لەلایەن (الخوارزمي)یەوە دانراوە، بە یەکەم کتێبـی بـواری جوگرافیـا دادەنرێت کە بە کاریگەریی شارستانیەتی یۆنانیی و وەك ڕەنگدانەوەیەکی گرنگ لەو بوارەدا دانرابێت، کە بە شێوەیەکی سەرەکیی سوودی لە (بطلیموس) وەرگرتووە[١].

دیارە بەهۆی ئەوەی کە (الخوارزمي)، هەروەك لە پێشتردا ئاماژەمان بۆی کـرد، کەسـایەتییەکی بیرکـاریی و هـەروەها گـەردوونناس بـووە، شـێوازی بیرکارییانـە بـە کتێبەکەیەوە دیارە و سەرجەم بەرهەمەکانی لە شێوەی (زیج) خشتەدا نیشان داوە، کە ڕاستەوخۆ بۆ باسەکانی پشتی بە خشتە بەستووە و بە شێوەیەکی سـتوونیی لـە هەر لاپەڕەیەکدا ئەمەی ڕوونکردۆتەوە، کە تیایدا باسی لە ناوی ئەو شـارانە کـردووە کە دەکەونە پشت هێڵـی (الأسـتواء) و ناوەڕاسـتیەوە[٢] و پاشـان دێتـە سـەر باسـی شارە دیار و زانراوەکان بەپێی (الأقالیم السبعة) دەکات تـا دەگاتـە پـاش ئـاوەدانی، هەروەها باس لە دابەشبوونی چیاکان دەکات بە پێی حەوت هەرێمەکـە[٣] و بـاس لـە دەریاکـان و زەوی کـەنار و ڕۆخـی ئـەم دەریایانـەش دەکـات[٤]، بـاس لـەو شـوێنانە

(١) بڕوانە: كتاب صورة الأرض من المدن و الجبال و البحار و الجزائر و الأنهار، إستخرجه أبو جعفر محمد بن موسى الخوارزمي، من كتاب جغرافيا الذي ألفه بطليموس القلوذي، نسخه و تصحيحه هانس فون مذيك، ڤينا، مطبعة آدولي هولزهوزن، ١٣٤٥هـ / ١٩٢٦م.

(٢) الخوارزمي: م.ن، ص٣ – ٣٥.

(٣) الخوارزمي: كتاب صورة الأرض، ص٣٥ – ٦٦.

(٤) م.ن، ص٦٦ – ١٠٠.

دەكات كە بە سنووری وڵاتان ناسراون[1]، لە بەشی كۆتایی كتێبەكەدا كە فراوانترین بەشێتی، باس لەو سەرچاوانە دەكات كە كەوتوونەتە پشت هێڵی (الأستواء) و هەروەها باس لەو سەرچاوە و (كانی)یانە دەكات كە بەسەر حەوت هەرێمەكەدا دابەش بوون[2]، پاشان وەك پاشكۆ چوار نەخشەی لەگەڵدایە كە ڕوونترینیان نەخشەی ڕووباری (نیل)ە، كە باسی لە گرنترین ئەو شارانە كردووە كە لە سەریەتی و هەروەها بە ئاشكرا ڕێڕەوی ئەم ڕووبارەی ڕوونكردۆتەوە، هەر لە سەرچاوەكەیەوە لە چیای (القمر) هەتا دەگاتە كۆتایی لە دەریادا و ئەو لقە جۆراوجۆرانەشی كە تێكەڵی دەبێت، هەروەها لەسەر نەخشەكە هێڵی (الاستواء) و سنووری هەرێمەكانی یەكەم و دووەم و سێیەمی تیادایە، گرنگیی ئەم نەخشەیە لەوەدا دەردەكەوێت كە بە گرنگترین نەخشە دادەنرێت لە شارستانیەتی ئیسلامییدا لە ڕووی ئەوەی كە یەكەم نەخشەی جوگرافییە لەم شارستانییەتەدا[3].

لە بارەی ئەم كتێبەوە ڕۆژهەڵاتناسی هۆڵەندی (جی. اج. كرامز. J.H.KRAMZ)، دەڵێت: ((ئەو هێڵە درێژیی و پانییانەی كە الخوارزمی لە كتێبەكەیدا باسی كردووە، پشت ئەستوورە بە بۆچوونەكانی بطلیموس، لەم كتێبەدا ئەو شوێن و جێگا جوگرافییانە دیارییكراون كە لە كاتی فتوحاتی ئیسلامییدا پێیگەیشتوون، بەڵام ئەوەی جێگیر نییە لە لامان ئەوەیە كە ئەو دیارییكردنە بە هۆی لێكۆڵینەوەی گەردووونناسییەوە بووە، یان نا، چونكە ئەوەی ئاشكرایە لەلای ئێمە ئەوەیە كە خەلیفە هارون الرشید فەرمانی دا بە پێوانەی زەوی لە بیابانی سوریادا و یەكێكیش لە دیارترین ئەو زانایانەی لەم پێوانەكردنەدا بەشدار بوو

---

(١) م.ن، ص١٠٠ – ١٠٦.

(٢) م.ن، ص١٠٦ – ١٥٨.

(٣) بڕوانە پاشكۆی ژمارە (٥).

الخـوارزمي بـووه، بۆيـە ئاسـاييە ئەگـەر بڵـێين كتێبەكـەى الخـوارزمي كۆكراوەيـەكى سەرجەم لێكۆڵينەوەكانى زانايانى مسوڵمانى پێش خۆى و هاوكارەكانيەتى[1])).

٢- لەگەڵ گەشەسەندنى بزووتنەوەى وەرگێڕاندا و هەروەها بە زۆربوونى بابەتە وەرگێڕدراوەكانى بوارى جوگرافيا، گرنگيپێـدان و لێكۆڵينـەوە جوگرافييـەكانيش لـە شارستانيەتى ئيسلامييدا لەلايەن بيرياران و فەيلەسوفانەوە ڕووى لە زيادى كـرد كـە وەك ڕەنگدانەوەيـەكى ئـەم دياردەيـە دەركـەوتن، لـە ديـارترين ئـەو بابەتانـەش كـە لێكۆڵينـەوەيان لەسـەر دەكـرا (قـەبارەى زەوى و شـێوەكەى و بەشـەكانى و شـوێن بـەپێى ئەسـتێرەكان، چـياكان و بـاران و هــەور و هــەورە تريـشقە و بوومەلــەرزە و.......هتد) بوون كە بە پێى ئەو سەردەم لە هـەردوو لقـى (جوگرافيـاى بيركـاريى و جوگرافياى سروشتيى) كۆيان دەكردنەوە، ئەم بيريارانـە باسـى ئـەم بابەتانـەيان لـە نێو كتێبە گەردووناسيى و فەلسەفييەكانياندا دەكرد و هەنـدێك جـاريش بـە بابـەتى تايبەتى لەم دياردانە و لێكۆڵينەوەكانيان دواون.

لە ديارترين ئەو فەيلەسوفانەشى كە لە سەردەمى يەكەمى عەبباسـييەكاندا لـەم بارەيەوە لێكۆڵينەوەى كردووە و بابەتى داناوە، فەيلەسـوف (الكنـدي)يـە كـە چـەند (رسـائل)ێكـى دانـاوە و تيايـدا باسـى لـە چـەند بابـەتێكى جـوگرافى كـردووە، وەك (الرسالة الكبرى في الربع المسكون، رسالة في العلة التي لها يبرد أعلى الجو و يسخن مـا قرب من الأرض، رسالة في العلة التي لها تكون المواضيع لا تكاد تمطـر، رسـالة في علـة كون الضباب و الأسباب المحدثة لـه، رسـالة في علـة كـون الـثلج و الـبرد و الـصوائق و الرعد و الزمهرير، رسالة في علة الفاعلة للمد و الجزر)، ئەمـە جگـە لـە چـەندين بابـەتى ديكەى گرنگ لەم بوارەدا[2].

لە ديارترين ئەو بابەتە جوگرافييانەشى كە (الكنـدي) پێناسـراوە، ديـارييكردنى جۆرەكـانى (المـد و الجـزر)، هەڵكـشان و داكـشان و باسـكردنێتى و هـەروەها ڕۆڵـى

---

(١) الجغرافيا و التجارة بحث من كتاب تراث الاسلام، بإشراف السر توماس آرنولـد، تـر. جـرجيس فتح الله، ج١/ص٩٤.

(٢) الكندي: رسائل الكندي الفلسفية، ج٢/ ص١١٠ – ١٢٨ – ١٣١.

مانگی لەو بوارەدا ڕوونکردۆتەوە، بەوەی کە مانگ کاریگەری گەرمی هەیە لەسەر زەوی، ئەمەش ئەبێتە هۆی زیادبوونی گەرمیی تیشکی خۆر لەسەر زەوی، ئەم گەرمییەش لە ئەنجامی فراوانبوونی قەبارەی هەواوەیە، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی قەبارەی ئاوی دەریاکان کاتێك کە مانگ بەسەریاندا تێدەپەڕێت، ئاشکرایە سەرباری ئەوەی ئەم بۆچوونە بەهۆی پێشکەوتنی لایەنی زانستییەوە لەم سەردەمەدا تا ڕادەیەکی زۆر هەڵەیە، بەڵام بۆ ئەو سەردەمە گەلێ زۆرە کە کەسایەتییەك ئاوا بابەتە جوگرافییەکان شیکار بکات[1].

بەم جۆرە دەبینین لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، ئەگەر بە شێوەیەکی پوختیش بووبێت بە کاریگەریی لایەنی جوگرافیای شارستانیەتی یۆنانیی، ڕەنگدانەوەی دیاری جوگرافیا هەبووە، کە بووە بنەمایەکی بەهێز بۆ ئەو لایەنە فراوانەی جوگرافیا کە لە سەردەمەکانی پاش عەبباسیی یەکەمدا دەرکەوت، بەتایبەتی کە چەند لقێکی وەك (البلدانیون)ی بۆ زیاد بوو، بە جۆرێك کە جوگرافیا لە شارستانیەتی ئیسلامییدا وەك لقێکی سەربەخۆی لێهات.

سێیەم: مۆسیقا:

یەکێکی دیکە لە دیارترین بابەتە وەرگێڕدراوەکانی شارستانیەتی یۆنانیی، زانستی مۆسیقایە، بەتایبەتی لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، کە ڕەنگدانەوەیەکی بەرچاوی هەبوو، هەر لە بوارەکانی دانانی ئاواز و ئامێرەکانی مۆسیقا و شێوازەکانی بەکارهێنانی و هەروەها چەندان بابەتی دیکەی وەك گۆرانی وتن و شێوازی دانانی کتێب لەسەر بابەتەکانی مۆسیقا بە گشتی.

مۆسیقا بۆخۆی زاراوەیەکی (یۆنانی)یە کە بە واتای ئاواز بەکارهاتووە، هەروەها بە گۆرانی وتراوە (مۆسیقۆر، یان مۆسیقار)[2]، ئەوەی زیاتر بووە هۆی پەرەسەندنی مۆسیقا لە شتارستانیەتی ئیسلامییدا هاندانی بەردەوامی خەلیفەکانی سەردەمی عەبباسیی یەکەمدا بوو، بەتایبەتی (هارون الرشید و المأمون)، بۆ مۆسیقا ژەنان و

---

(١) م.ن، ج٢/ ص١٢٨ – ١٣١.

(٢) الخوارزمي: مفاتيح العلوم: ج١/ ص١٣٦.

گۆرانی بێژان لەلایەك و هەروەها بەردەوامی و بەهێزبوونی بزووتنەوەی وەرگێڕان کە چەند مۆسیقایەك و بابەتێکی گرنگیان لەبارەی مۆسیقاوە وەرگێرا، بەتایبەتی لە (یۆنانی و وە بێزەنتییەکان و فارس)ەوە[(١)].

لێرەوە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا، چەند زاراوەیەکی (یۆنانیی) کەوتە ناو شارستانیەتی ئیسلامییەوە، وەك ڕەنگدانەوەی ئەو کاریگەرییە، لەو زاراوانەش وشەی (مۆسیقا)، هەروەك باسمان کرد، هەروەها وشەی (أرغن) کە ئامێرێکی مۆسیقای (یۆنانیی – ڕۆمانیی) بووە، لە ئەنجامی پێشکەوتنی ئەم زاراوەیەش لە شارستانیەتی ئیسلامییدا ئەنجام زاراوەی (أنغام)ی لێوە داتاشرا[(٢)].

هەروەها لە ئەنجامی وەرگێڕانی بابەتە مۆسیقاییەکانەوە چەند بابەتێکی گرنگ لەلایەن بیریاران و فەیلەسوفانەوە دانران کە وەك ڕەنگدانەوەی گرنگی کاریگەریی لایەنی مۆسیقا لە شارستانیەتی ئیسلامییدا دەرکەوتن، لە دیارترین ئەو فەیلەسوفانەش کە بابەتی هەیە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا (الكندي)ە کە چەند بابەتێکی لە بواری مۆسیقادا داناوە، لەو بابەتانەش: (رسالة الكبرى في التأليف، كتاب رسالته في ترتيب النغم الدالة على طبائع الأشخاص العالية و تشابه التأليف، كتاب رسالته في المدخل الى صناعة الموسيقي، كتاب رسالته في خبر صناعة التأليف، كتاب رسالته في صناعة الشعر، كتاب رسالته الأخبار عن صناعة الموسيقي.....)[(٣)].

هەروەها (الكندي) چەندین داهێنانکاری لە بواری مۆسیقادا کردووە، بۆ نموونە شێواز مۆسیقای عەرەبی دابەش کردووە بەسەر (١٢) نیوە دەنگ لەسەر ئەو شێوازەی کە لە یۆنان پەیڕەو دەکرا، هەروەها نیشانەی تایبەتیشی بۆ ژێ یەکانی

---

(١) د.حسين الحاج حسن: م.س، ص١٤٩ " الجميلي: م.س، ص٤٥٣.

(٢) الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ج١/ ص١٣٦" الجميلي: م.ن، ص٤٥٤.

(٣) بروانة: إبن النديم: م.س، ص٢٥٧" إبن العبري: م.س، ص٢٧٢" القفطي: م.س، ص٣٧٠ " إبن صاعد الأندلسي: م.س، ص٢٧٢.

مۆسیقا دانا و ناوێکی تایبەتیشی بۆ هەریەکێکیان لەو نیوە دەنگانە دانا بە پێی پیتەکانی ئەبجەدی[1].

هەروەها لە بارەی کاریگەریی مۆسیقای یۆنانیی لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیی، (زیغرید هونکه) دەڵێت: ((عەرەب هەتا سەدەی سیانزدەیەم ئەو شێوازە مۆسیقیەیان بەکار دەهێنا کە فیساگۆرس دانابوو، ئەمەش بە پێی ئەو گۆڕانکارییانەی کە فارس و بێزەنتەکان بەسەر ئەو بنەچەکەیدا هێنابوویان[2])).

بەهەرحاڵ، لە سەردەمی یەکەمی عەباسییەکاندا ژمارەیەکی زۆر لە مۆسیقاژەن و گۆرانیبێژ هەبوون، لە دیارترینی ئەوانە کە ناویان هەیە (إبراهيم الموصلي، إسحاق الموصلي، منصور الزلزل، سماط المغني، يزيد الحوراء، إبراهيم المهدي (کوڕی خەلیفە المهدي)، علية بنت المهدي، إبن جامع، زرياب، متيم الهاشمية، مخارق، علوية، سليم بن سلام، أبو زكار الأعمي، فليح بن أبي عوراء، زبير بن دحمان، معبد اليقطيني، فريدة الكبرى، بذل، عريب، الكندي، فريدة جارية الواثق، أحمد بن صدقة، شارية)[3].

لە دیارترین ئەوانەی کە زۆرترین ڕۆڵیان هەبووە لەم بوارەدا و بە پێشەنگ دەناسرێن و نوێکاریی و داهێنانکاریان لەم بوارەدا کردووە، باس لە سیانیان دەکەین، ئەوانیش:

١- إبراهيم الموصلي (١٢٥ – ١٨٨ك / ٧٤٢ – ٨٠٤م):

ئەم کەسایەتییە ناوی تەواوی (إبراهيم بن ميمون بن ماهان بن بهمن بن النسك)ە لە بنەچەدا خەڵکی ناوچەی (أرجان) بووە و فارسە، پاش ئەوەی بنەماڵەکەیان کۆچ دەکات بۆ کوفە، لەوێ لە ساڵی (١٢٥ك) لە دایك دەبێت، لە تەمەنی هەرزەکارییدا دەچێتە موسڵ و پاش مانەوەی لەوێ بە ماوەیەك بە (الموصلي) دەناسرێت، پاشان

(١) د.عادل البكري: صفي الدين الأرموي، مجدد الموسيقي العباسية، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م،ص١٠٢.

(٢) شمس العرب تسطع على الغرب، ص٤٩١.

(٣) بۆ زیاتر شارەزایی لەم بارەیەوە بڕوانە: د.عادل البكري: م.س، ل ٨٩ - ١٠٥.

به مەبەستی زیاتر شارەزابوونی لە بواری مۆسیقادا سەردانی ناوچەی (الري) و پاشان (شام) دەكات.

پاشان دەچێتە بەغداد و لەوێ پەیوەندیی بە خەلیفە (المهدي)یەوە دەكات و دەبێتە مۆسیقاژەنی دەرباری خەلافەت لە سەردەمی هەرسێ خەلیفە (المهدي، الهادي، الرشید)دا، لێرەوە ناوبانگی گەورە پەیدا دەكات، دەگوترێت كە نزیكەی (٩٠٠) ئاوازی مۆسیقای داناوە و بەهۆی قامیشەوە توانیویەتی جۆرە ئامێرێكی مۆسیقا دابهێنێت و چەند چاكسازییەكی لە بواری ئامێری (عود)دا كردووە و چەند هەڵەیەكی تیادا ڕاستكردۆتەوە، ئەمە سەرباری ئەوەی كە چەندین مۆسیقاری گەورە لەسەر دەستی فێری مۆسیقا و هەروەها گۆرانی وتن بوون، ئەمانەش وایكردووە كە لەلایەن خەلیفەكانەوە جێگای ڕێز بێت و بڕێكی زۆر پارەیان پێداوە، لەوانە باس لەوە دەكرێت كە جارێكیان خەلیفە (الهادي) (١٠) هەزار درهەمی پێداوە، دیارترین كەسایەتییش كە لەسەر دەستیدا فێری مۆسیقا بووبێت (إسحاق الموصلي) كوڕی بووە[1].

٢- إسحاق بن إبراهیم الموصلي (١٥٠ – ٢٣٥ك / ٧٦٧ – ٨٥٠ز):

یەكێكە لە شارەزاترین كەسایەتییەكانی بواری مۆسیقا لە سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكاندا، شایەنی باسە ئەم كەسایەتییە سەرباری ئەوەی كە مۆسیقاژەنێكی شارەزابووە، هەروەها وەك كەسێكی خەریكبوو بە بواری مۆسیقاوە، ناسراوە، بەڵام شارەزایی لە زۆربەی زانستەكانی تریشدا هەبووە، ئەمەش یارمەتی ئەوەی داوە كە زۆر لە خەلیفەكانی سەردەمی خۆی نزیك بێت، تەنانەت خەلیفە (هارون الرشید) نازناوی (أبا صفوان)ی لێناوە، بەڵام بەتایبەتی لە (المأمون و الواثق) زیاتر نزیك بووە، كە ڕێزێكی زۆریان لێگرتووە، بۆیە داوای لە خەلیفە (المأمون) كردووە كە ڕێگای بدات تا لە كۆڕی زانستیی خەلیفەدا بەشدار بێت، نەك لە كۆڕی مۆسیقا و

(١) إبن خلكان وفيات الأعيان، ج١/ ص٢٠٢" الأصبهاني: الأغاني، ج٥/ ص١٦٩" الصفدي: الوافي بالوفيات، ج٦/ص٦٥ " ياقوت الحموي: معجم الأدباء، ج٢/ ص١٢٩" د.حسين الحاج حسن: م.س، ص١٥٠ " البكري: م.س، ص١٥٠.

گۆرانیی، خەلیفەش ڕێگای داوە، بەم جۆرەش ئەم کەسایەتییە یەکەم کەس بووە لە مۆسیقاژەنەکانی دەرباری خەلیفە، کە بەبێ ئامێری مۆسیقا (عود)، لە کۆڕەکاندا ئامادە ببێت و هەرکاتێکیش داوایان لێبکردایە کە گۆرانیی بڵێت، داوای (عود)ەکەی دەکرد و بۆیان دەهێنا.

دەڵێن کە خەلیفە (الواثق) لەبارەیەوە گوتویەتی: ((هەرکاتێك کە إسحاق گۆرانییم بۆ دەڵێت وا دەزانم کە لە موڵکەکەم زیاد دەکات)).

شایەنی باسە ئەم کەسایەتییە لە بواری پێشخستنی مۆسیقا و داهێنانکارییدا ڕۆڵێکی گرنگی بینیوە، لەوانەش توانیویەتی ڕەگەزەکانی مۆسیقا ڕاست بکاتەوە، هەروەها سەرباری ئامێری (عود)، زۆرێکی لە مۆسیقا دیارەکانی سەردەمی خۆی زانیوە، لە ساڵی (٢٣٥ك) کۆچی دوایی کردووە[١].

٣- زریاب (ت.٢٣٨ك / ٨٥٢ز):

ناوی تەواوی (أبو حسن علي بن نافع) بووە، یەکێکە لە گەورەترین و ناودارترین ئەو کەسانەی کە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا بە بواری مۆسیقاوە خەریك بووە، چەندین داهێنراوی گەورەی لەو بوارەدا کردووە، لە بارەی ڕەچەڵەکی ئەم کەسایەتییەوە هەرچەندە هیچ یەکێك لە سەرچاوە ڕەسەنەکان ئاماژەیان بۆ نەکردووە، بەڵام هەندێك لە ڕۆژهەڵاتناسان، بەتایبەتی (زیغرید هونکە) بە کورد ناوی بردووە[٢]، هەروەها (لیفی بروفنسال) کە ڕۆژهەڵاتناسێکی دیکەیە پێیوایە کە خەڵکی ناوچەی جەزیرەیە[٣]، بەڵام زۆرینەی سەرچاوە ڕەسەنەکان کە باس لە ژیاننامەی ئەم کەسایەتییە دەکەن دەڵێن لەبەر ئەوەی کە ڕەش پێست بووە و هەروەها دەنگی زۆر خۆش بووە و زۆر باشیش زاراوەکانی دەربڕیوە، بۆیە

---

(١) الأصبهاني: الأغاني، ج٥/ص٢٧٨ بە دواوە" إبن عساكر: تاريخ دمشق، ج٨/ل ١٤٧ – ١٦٥، وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتی (www.ahlalhadeeth.com) " الصفدي: الوافي بالوفيات، ج٣/ص١٦٢.

(٢) شمس العرب تسطع على الغرب، ص٤٨٨.

(٣) وەرگیراوە لە: الزركلي: قاموس الأعلام، ج٥/ص٢٨.

پێیانوتووه (زریاب) که به واتای (طائر غرد السود)[1]، ئەگەر ئەمەش ڕاست بێت کەواتە کورد نەبووە، چونکە ئاشکرایە کورد و خەڵکی ئەو ناوچەیەی کە وڵاتی کوردانە، ڕەش پێست نین، بەڵام ئەگەر چاوێك بە فەرهەنگەکانی زمانی عەرەبییدا بگێڕین دەگەینە ئەنجامێك، ئەویش ئەوەیە ئەم زاراوەیە (زریاب) لە زاراوەی (زرآب)ی فارسی نزیکترە کە بە واتای (زێڕ ئاو)، یاخود ئاوی زێڕ، دێت کە (آ)ەکە گۆڕدراوە و بووە بە (ی)[2]، بەم جۆرەش دەتوانین بڵێین کە کورد بووە، کە بۆچوونی ئێمەش لەگەڵ ئەمەیاندا زیاتر یەك دەگرێتەوە.

بەهەرحاڵ، ئەوەی کە پەیوەندیی بە باسەکەی ئێمەوە هەبێت ئەوەیە کە ئەم کەسایەتییە لە سەرەتای ژیاندا کۆیلەی خەلیفە (المهدي) بووە، پاش ئەوە لە تەمەنی هەرزەکارییدا ئازادی دەکات، ڕوو دەکاتە بواری مۆسیقا و دەچێتە لای (إبراهیم الموصلي) و فێری مۆسیقا دەبێت، پاش ئەمیش لەلای (إسحاق الموصلي) وانەکانی تەواو دەکات، سەرەتای دەرکەوتنی وەك مۆسیقاژەن و خەریکبوویەك بە بواری مۆسیقاوە، لە نێو سەرچاوە مێژووییەکاندا لەو کاتەوە دەردەکەوێت کە جارێك لە کۆڕێکی خەلیفە (هارون الرشید)دا مۆسیقا دەژەنێت و خەلیفە زۆر مۆسیقا ژەنینەکەی پێخۆش دەبێت، بەتایبەتی کاتێك لە (إسحاق الموصلي) مامۆستای باشتر دەبێت، لێرەوە (إسحاق الموصلي) ترسی ئەوەی لێدەنیشێت کە لەلای خەلیفە جێگای بگرێتەوە، بۆیە دووری دەخاتەوە و بە جۆرێك دەینێرێت بۆ (أندلس)، شایەنی باسە ئەم دوورخستنەوەی بە خاڵی وەرچەرخان دادەنرێت لە ژیانی (زریاب)دا، چونکە لە (أندلس) لەلایەن (عبدالرحمن بن الحكم) کە یەکێك دەبێت لە خەلیفەکانی دەوڵەتی ئومەوی لە (أندلس) بەخێرهاتنی گەرمی لێدەکرێت و ڕێزێکی زۆری لێدەگرێت، ئەمە سەرباری ئەوەی کە مانگانە بڕی (٢٠٠) دیناری

---

(١) إبن عبد ربه: العقد الفريد، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٠هـ/ ١٩٩٩م، ج٦/ص٤٢" د.محمود أحمد الحفني: زرياب أبو الحسن علي بن نافع الموسيقار الأندلسي، دار مصر للتأليف و الترجمة، (د.ت)، ص٩.

(٢) الزبيدي: تاج العروس، ج٣/ص١١" الزركلي: م.س، ج٥/ص٢٨" الحفني: م.س، ص١٠.

دەداتێ و جەژنانەش بڕی (١٠٠٠) دینـاری پێـداوە، ئەمـە جگـە لـەوەی کـە چـەندین دیاریی بە نرخی دیکەی پێبەخشیوە [1].

لێرەوە ئیدی بەرە بەرە لە خەلیفەکان نزیك دەبێتەوە و بە جۆرێك نەك تەنها لە بواری مۆسیقادا، بەڵکو لە زۆرێك لە بوارەکانی دیکە کـە شـارەزایی تـەواوی هـەبووە تیایانـدا پرسـی پێدەکـەن، ئەمـە یارمـەتیی دەدات کـە لـە بـواری مۆسـیقادا بـەرەو پێشەوە بچێت و هەروها چەندین داهێنانکاریی بکات لـەو بـوارەدا، لـە دیـارترین ئـەو داهێنانکارییانەی کە کردوویەتی، ژێ (وتر)ی پێنجەمی بۆ ئامێری (عود) داناوە، کـە لە پێشدا لە چوار ژێ (وتر) پێکـدەهات، هـەروەها یەکـەم خوێنـدنگای مۆسـیقای لـە شارسـتانیەتی ئیـسلامییدا دامەزرانـد کـە خوێنـدکارەکانی کاتێـك لـەم خوێندنگایـە دەردەچوون، شارەزایی تـەواویان لـە بـواری مۆسـیقا و گۆرانییـدا هـەبوو، هـەروەها خوێندکارەکانی بە شێوەی چاوپێکەوتن وەردەگیران، هەروەها لە کـارە گرنگـەکانی دیکەی بۆ یەکەم جار گرووپ و تیپی مۆسیقای دروستکرد کە سەرجەمیان یـەك جـۆر جلوبەرگیان لەبەردا بوو، ئەمانە و چـەندان جـۆری دیکـە لـە بـواری گـۆرانی دانـان و مۆسیقا و ئـاواز کـە دەدرێتـە پـاڵ ئـەم، بـەم جـۆرەش دەبیـنین کـە (زریـاب)، وەك دیارترین ڕەنگدانەوەی بواری مۆسیقا لە شارستانیەتی ئیسلامییدا، ببێتە یـەکێك لـە دیارترین کەسایەتییەکان لەم بوارەدا و ئەو کارانەی کـە تـا کۆتـایی تەمـەنی کـە لـە سـاڵی (٢٣٨ك) کۆچـی دوایـی کـردووە [2]، ببێتـە باشـترین دیـاردەی مۆسـیقا و وەك سەرچاوەیەکی گرنگی مۆسیقا لەم شارستانیەتەدا سەیری بکرێت.

---

(١) إبـن عبـد ربـه: العقـد الفريـد، ج٦/ص٤٢ " إبـن سـعيد المغربـي: المغـرب في حلـي المغـرب، تح.د.شوقي ضيف، دار المعارف، القاهرة، ج١/ص٥١" زيغريـد هونكـة: م.س، ص٤٨٨ — ٤٩٥ " البكري: م.س، ص٩٥،٩٤.

(٢) أحمد بن المقري التلماسي: نفح الطيب من غـصن الأنـدلس الرطيـب، تـح.إحسان عبـاس، دار صادر، بيروت، ١٩٩٧م، ج٣/ص١٢٦ به دواوه" البكري: م.س، ص٩٥.

ئەنجام:

١- لــە ڕووی زمانەوانییــەوە، چــونیەکیەکی نزیــك لــە نێــوان زۆربــەی زمانــە زیندووەکاندا هەیە، سـەبارەت بـە زاراوەی (شارسـتانیەت)، ئەمـەش لەبـەر ئەوەیـە، چونکە سەرەتای ئـەم زمانانـە لـە یـەك بنەچـەی لاتینـی بابەتەکـەیان وەرگرتـووە و زاراوەیەکی گریکییە.

٢- شارســتانیەت لــە ڕووی مانــای زاراوەییــەوە بریتییــە لــە ســەرجەمی ئــەو پێشکەوتنە مـاددیی و مەعنـەویی و عەقڵییانـەی کـە بـە هـەوڵ و مانـدووبوونی مـرۆڤ بەدەست دێت و دەبێتـە هـۆی بەرەوپێشـچوونی کۆمـەڵگا لـە سـەرجەم بوارەکانـدا، بەمەش ئەو کۆمەڵگایـە بـەرەو ئاسـتێکی زۆر بـەرزتر لـەوەی کـە تیایـەتی دەڕوات و دەبێتە کۆمەڵگایەکی شارستانیی.

٣- شارســــتانیەتی گریکیــــی یەکێکــــە لــــە نــــاوەزەترین و پێــــشکەوتووترین شارستانییەتەکانی کۆن و وەك ڕەنگدانەوەیەکی شارستانییەتەکانی پێش خۆی و بە داهێنانکاریی فەیلەسوف و بیرمەندەکانی دروست بـوو، کـە پـاش کۆبوونـەوەیان لـە پایتــەختێکی وەك (ئەســینا)دا، گەیــشتە چــڵە پۆپــە و لــق و پــەلی بــە ســەرجەم ناوچەکانی دیکەی دەوروپشتی خۆیدا کێشاو بە فەیلەسوف و بیرمەند و زانستەکانی دنیای کۆنی ڕووناك کردەوە.

٤- ئەســکەندەری مەکــدۆنی وەك یــەکێك لــە خوێنــدکارەکانی گــەورەترین و دیارترین فەیلەسوفانی سەردەمی خۆی کە ئەرستۆ بـوو، هـەوڵی بڵاوکردنـەوەی ئـەو شارسـتانیەتە درەوشـاوەی دا، بەمـەش ڕووی کـردە ڕۆژهـەڵات و چـەندین ناوچـەی داگیرکــرد و چــەند شارێکیــشی تیــادا دروســت کــرد، لــە ئــەنجامی تێکــەڵبوون و ئاوێتەبوونیشی بە شارستانیەتی پێشینەی ڕۆژهەڵات، شارسـتانیەتێکی نـوێ سـەری هەڵدا ئەویش شارستانیەتی هیللینی بوو کـە پایتەختەکـەی ئەسـکەندەرییەی میسر بوو.

٥- به داهاتنی سەدەکانی ناوەڕاست و دروستبوونی ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمـانیی و دانانی ڕۆمانەکان بە ئایینی مەسیحییدا و زاڵبوونی کەنیسە بەسەر بڕیارەکـانی ئـەو ئیمپڕاتۆرییەتەدا، ئیدی سەردەمی داڕمـانی شارسـتانیەتی ڕۆژئـاوا دەسـتی پێکـرد، ئەم شارسـتانیەتە تووشـی پوکاندنـەوە هـات و سـەرجەم نووسـراوە زانـستییەکان و فەلـسەفییەکان و دیمەنـەکانی شارسـتانیەتی ڕۆژئـاوا کـە بریتـی بـوو لـە گریکیـی و سەرەتای ڕۆمانییەکان، شاردرانەوە و کۆکرانەوە و لە ژێرزەمینی کەنیـسەکاندا قـایم کران، بەڵام بەهاتنی شارسـتانیەتی ئیـسلامیی و بەتایبـەتی لـە سـەردەمی یەکـەمی عەبباسییەکان و لە کاتی ڕابوونی شارستانیەتی ئیسلامییدا، بـە سـوودوەرگرتن لـەم شارستانیەتە، توانرا شارسـتانیەتی ئیـسلامیی بـچێتە نـاو چـەرخی زێڕینـی خـۆی و بەرەو بوژاندنەوە بچێت.

٦- لە ئـەنجامی پرۆسـەی فتوحـاتی ئیـسلامییەوە، ژمارەیـەکی زۆر لـە گـەل و نەتەوەی جیا جیا کەوتنە ژێر سایەی خەلافەتی ئیسلامییەوە، پـاش مـسوڵمانبوونی زۆرینەیان کە بە مەوالیەکان ناسران و هەندێکیشیان کە ئایینەکانیان لە چوارچێوەی (أهل الكتـاب) بـوو، وەك مەسـیحیەکان کـە بەشـێوەیەکی گـشتیی لـە سـریانەکان و بەتایبـەتی لـە (یعاقبـة و نـسطور)یـەکان و جوولەکـە و صـابیئەکان، لەسـەر ئـایینی خۆیـان مانـەوە کـە بـە (أهـل الذمـة) ناسـران و خوێنـدنگا و ناوەنـدە زانـستیی و شارستانییەتەکانیان کە هەڵگری شارسـتانیەتی ڕۆژئـاوا بـوون و لـە پـێش فتوحاتـدا لەژێر سایەی ئیمپڕاتۆرییەتی ڕۆمانییدا بوون، وەك خۆی مایـەوە و بـە دانـی (جزیـة) لەلایـەن مـسوڵمانانەوە وازیـان لێهێنـرا، ئـەمانیش لـە ڕێگـای گفتوگـۆ و پـەیڤین و تێکەڵبوونیانەوە شارستانیەتی ڕۆژئاوایان گەیاندە شارستانیەتی ئیسلامیی.

٧- (أهل الذمة) لە ناو شارستانیەتی ئیسلامییدا تا کۆتایی سـەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکانیش خـاوەنی پلـە و پایـە و ڕێـزی تایبـەتیی بـوون لـەناو دەوڵـەتی خەلافەتدا و ئەمەش ڕێگەی دابوون چەند لایـەنێکی پەیوەندیـداری شارسـتانیەت بـۆ خۆیـان قـۆرخ بکـەن وەك لایـەنی پزیـشکیی و وەرگێـڕان کـە زۆرینـەی وەرگێـڕە کارامەکان سەر بە ئەمان بوون.

٨– لە ڕۆژهەڵاتدا چەند شارێك هەبوون كە بە ناوەندەكانی شارستانیەتی ڕۆژئاوا لە ڕۆژهەڵات دادەنرێن، كە هەریەكەیان و بەپێی بارودۆخێكی مێژووكرد، وەك ناوەند دەركەوتبوو، لەوانەش (ئەسكەندەریە) لە میسر كە لەلایەن ئەسكەندەری مەكدۆنیەوە دروست كرابوو و لە سەردەمی هیللینیدا بوو بووە پایتەختی ئەو شارستانیەتە و جێگای شاری (أثینا)ی گرتبۆوە، هەروەها (حران) كە پاشماوەی سوپاكەی ئەسكەندەری مەكدۆنی تیادا نیشتەجێ بووبوون و شارستانیەتەكەیان تیادا بڵاوكردبۆوە و (أنطاكیا) و (نصیبین) و (روها)ش بە هۆی نزیكیان لە ناوەندەكانی شارستانیەتی ڕۆژئاوا و خوێندنی زانستەكانیان بووبوونە ناوەند، هەرچی (جندیسابور)ە لە بنەچەدا بۆ ئەو فەیلەسوف و بیریار و پزیشك و ئەندازیارە گریكییانە لەلایەن شاپوری یەكەمەوە دروستكرا كە لە دەست ئیمپڕاتۆر ڤالیریان هەڵاتبوون كە مەبەست پێی بڵاوكردنەوەی شارستانیەتی ڕۆژئاوا بوو بەمەش جندیسابور بووە ناوەندێكی بەهێزی ئەو شارستانیەتە لە ڕۆژهەڵات، ئەم ناوەندانە كاریگەریی ڕاستەخۆیان هەبوو لە گەیاندنی شارستانیەتی ڕۆژئاوا بە شارستانیەتی ئیسلامیی لەپاش فەتحكردنیانەوە.

٩– بزووتنەوەی وەرگێڕان بە یەكێك لە گرنگترین و دیارترین ڕێگا ڕاستەخۆكانی شارستانیەتی ڕۆژئاوا دادەنرێت بە شارستانیەتی ئیسلامیی و پێی كاریگەربوونی دادەنرێت، سەرباری ئەوەی ئەم بزووتنەوەیە لە سەردەمەكانی پێشوو، بەتایبەتی لە سەردەمی خەلافەتی ئومەویەكاندا زیاتر هەوڵی تاكەكەسیی بوو، بەڵام بە هاتنی سەردەمی یەكەمی عەبباسییەكان چەرخی زێڕینی بزووتنەوەی وەرگێڕانیش دەستی پێكرد و بە هاندان و چاودێریی هەندێك لە خەلیفەكانی، وەك (أبوجعفر المنصور و هارون الرشید و المأمون و الواثق) گەیشتە ترۆپك، كە بە دامەزراندنی (بیت الحكمة) لەم سەردەمەدا ئیدی وەرگێڕان دەچێتە قۆناغی بەدەزگاییبوونەوە و هەنگاوی گەورە بۆ بەرەوپێشچوونە دەنێت.

١٠ـ چەند هۆكارێك هەبوون كە بوونە زیاتر پاڵنانی بزووتنەوەی وەرگێڕان، لەوانەش پاڵنەری ئایینی كە ئایینی ئیسلام بۆ خۆی هاندەرێكی وەرگرتنی

زانستەکان و گەڕانە بەدوایاندا و هەروەها دەرکەوتنی چەند بنەماڵەیەك و کەسایەتیی و وەزیر و دەسەڵاتداران و پزیشکانی دەرباری خەلافەتی عەبباسیی کە هاندەری سەرەکیی بوون لە پێشکەوتنی بزووتنەوەی وەرگێڕان، جگە لەمانەش پێویستیی سەردەم بۆ زانستەکانی ڕۆژئاوا بەتایبەتی لە کاتی پەیڤین و گفتوگۆکردنی معتزلەکان لەگەڵ (أهل الذمة)کاندا و زۆربوونی کاغەز، لە هۆکارە هەرە گرنگەکانی قاڵبوونی بزووتنەوەی وەرگێڕانن لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا.

١١ـ خاڵی گرنگ لە بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی عەبباسییەکاندا بریتی بوو لە هەوڵدان بۆ هێنان و پەیداکردنی سەرچاوەکانی شارستانیەتی ڕۆژئاوا و وەرگێڕانیان بۆ زمانی عەرەبیی، بۆ ئەمەش چەندین هەوڵ دەگیرایە بەر، لەوانە: خەرجکردنی پارەیەکی زۆر بۆ کڕینەوەیان و ناردنی چەندین نوێنەر و وەفد بۆ ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانیی بۆ ئەو مەبەستە، ئەمە جگە لە ڕێگای دیبلۆماسیی کە پەیوەندیی تایبەتی بە ئیمپراتۆر و قەیسەرەکانی ڕۆمانییەوە دەکرا لەلایەن خەلیفەکانی وەك (أبوجعفر المنصور و هارون الرشيد و المأمون)ەوە، لەم ڕێگایەشەوە چەندین دەستنووس و سەرچاوەی گرنگی گریکییان بەدەستخست، ئەمانە و چەندین ڕێگای دیکەیش بەکار دەهات لە بەدەستخستنی ئەو سەرچاوانەدا.

١٢ـ لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا چەند وەرگێڕێك دەرکەوتن سەرباری ئەوەی کە بۆ کارەکانیان بە پارە کاریان دەکرد و چەندین پاداشتی بەنرخیان وەردەگرت لە ئەنجامدانی کارەکانیاندا، بەڵام بە باڵیۆزان و کۆڵەکەی گواستنەوەی شارستانیەتی ڕۆژئاوا دادەنرێن بۆ شارستانیەتی ئیسلامیی، چونکە ئەگەر ئەمانە نەبوونایە ئەوا ئەو کاریگەرییەی شارستانیەتی ڕۆژئاوا بەو جۆرە دەرنەدەکەوت، کە سەرباری کاری وەرگێڕان، هەندێك لەمانە بۆخۆیان پزیشك و فەیلەسوف و ئەندازیار بوون و بە ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی ڕۆژئاوا گەلێك دیار بوو، لەوانەش (يوحنا بن ماسوية و حجاج بن مطر و حنين بن إسحاق و إسحاق بن حينن و حبيش بن أعسم و الكندي) و چەندانی دیکە.

١٣– له ئەنجامی وەرگرتنی شارستانیەتی ڕۆژئـاوا چـەند ڕەنگدانەوەیـەکی ئـەو زاستانە دەرکەوتن، هەرچەندە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکان زیاتر سەردەمی وەرگرتنی ئەو شارستانییانە بوو، بەڵام ئەگەر کەمیش بێت ڕەنگدانەوەی گەورە لەم سەردەمەدا هەبوون.

١٤ـ ڕەنگدانـەوەکان دوو لایـەنی گرنگـی گرتـەوە، ئـەوانیش ڕەنگدانـەوەی ئـەو زانستانەی کە بە زانستە پەتییەکانی، وەك (پزیشکیی بیرکـاریی و گەردووننـاسـیی و فیزیا و میکانیك و زیندەوەرزانیی) بـوون، کـە بـە کاریگـەریی شارسـتانیەتی ڕۆژئـاوا چەندین ڕەنگدانەوەی گەورەی هەریەك لەم زانستانە دەرکـەوتن، هـەر لـە نووسـینی بابەت بە پشت بەستن بە سەرچاوە وەرگێڕدراوەکان، تا بە پراکتیزەکردنی زانیارییە وەرگیراوەکان، کە داهێنانی گەورەیان تیادا ئەنجام درا لەلایـەن زانایـانی مـسوڵمانی کاریگەر بە شارستانیەتی ڕۆژئاواوە لە سەردەمی یەکەمی عەبباسییەکاندا.

١٥ـ زانستە مرۆڤایەتییەکان یەکێکی دیکە بوون لەو زانستانەی کە ڕەنگدانەوەی گەورەیان هەبوو لە سەردەمی یەکـەمی عەبباسـییەکاندا کـە خـۆی لـە سـێ زانـستی سەرەکییدا دەبینیەوە ئەوانیش (فەلسەفە و جوگرافیـا و مۆسـیقا) کـە لـە ئـەنجامی ئەم ڕەنگدانەوەیـەوە، بـوو بـووە هـۆی پێشخـستن و کرانـەوەی فیکـری ئیـسلامیی، بەتایبەتی لەو بوارانەی زانستە مرۆڤایەتییەکاندا کە شارستانیەتی ئیـسلامیی تیایـدا لاواز بوو.

لیستی سەرچاوەکان :

یەکەم: سەرچاوە ڕەسەنەکان (المصادر):

* قورئانی پیرۆز.

* إبن الأثير: محمد بن محمد بن عبدالواحد الشيباني (ت.٦٣٠هـ /١٢٣٣م)

١- الكامل في التاريخ، تح. عبدالله القاضي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م.

* ابن أبي أصيبعة: موفق الدين أبو العباس أحمد (ت.٦٦٨هـ / ١٢٦٩م).

٢- عيون الأنباء في طبقات الأطباء، تح د.نزار رضا، دار مكتبة الحياة، بيروت، (د.ت).

* أحمد بن المقري التلماسي: (ت. ٩٨٦هـ / ١٥٧٨م).

٣- نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، تح. إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٩٧م.

* الادريسي: أبو عبدالله محمد بن محمد بن عبدالله بن إدريس الحمودي الحسني (ت.٥٦٢هـ / ١١٦٦م).

٤- نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، تح. د. علي المنتصر الكتاني، عالم الكتب – بيروت، ١٩٨٩م.

* إبن الأزرق: أبو عبدالله (٨٩٦هـ / ١٤٩٠م).

٥- بدائع السلك في طبائع الملك، تح د.علي سامي النشار، وزارة الاعلام العراق، ط١، (د.ت).

* الأسفراييني: طاهر بن محمد أبو المظفر (ت.٤٧١هـ / ١٠٧٨م).

٦- التبصير في الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين، تح. كمال يوسف الحوت، عالم الكتب، لبنان، ط١، ١٤٠٣هـ –١٩٨٣م.

* الأشعري: أبو الحسن علي بن إسماعيل (ت.٣٣٠هـ / ٩٤١م).

٧- مقالات الإسلاميين وإختلاف المصليين، تح. هلموت ريتر، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ط٣ (د.ت).

*الأصطخري: أبواسحق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت.٣٤٠هـ / ٩٥١م).

٨- مسالك الممالك، مطبعة بريل، ليدن، ١٩٢٧م.

* البغدادي: عبدالقاهر بن طاهر بن محمد (ت. ٤٢٩هـ / ١٠٣٧م).

٩- الفرق بين الفرق، دار الآفاق الجديدة، بيروت، ط٢، ١٩٧٧م.

* البغدادي: عبداللطيف (ت.٦٢٦هـ / ١٢٢٨م).

١٠- الإفادة والإعتبار في الأمور المشاهدة و الحوادث المعاينة بأرض مصر، مطبعة وادي النيل، القاهرة، ١٢٨٦هـ.

* إبن بطوطة: أبو عبدالله محمد بن عبدالله محمد بن إبراهيم اللواتي الطنجي (ت.٧٧٩هـ / ١٣٧٧م).

١١- رحلة إبن بطوطة، تح. عبدالهادي التازي/ مطبعة المعارف الجديدة، الرباط، ١٩٩٧م.

* البلاذري: أبو العباس أحمد بن يحيى بن جابر (ت.٢٧٩هـ/٨٩٢م).

١٢- فتوح البلدان، كتب مقدمته و راجعه وعلق عليه، رضوان محمد رضوان، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٧٨م.

* البيروني: أبو الريحان محمد بن أحمد (ت.٤٤٠هـ/ ١٠٤٨م).

١٣- الآثار الباقية عن القرون الخالية، مكتبة المثنى،بغداد، ١٩٦٤م.

* البيهقي: ظهيرالدين أبو الحسن (ت.٥٧٠هـ / ١١٧٥م).

١٤- تتمة صوان الحكمة، تح. د. رفيق العجم، بيروت، ١٩٩٣.

* التنوخي: أبو علي المحسن بن أبو القاسم علي بن محمد بن أبو الفهم (ت.٣٨٤هـ / ٩٩٤م).

١٥- نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة، بيروت، ١٩٧١م.

* الجاحظ: أبو عثمان عمرو بن بحر (ت.٢٥٥هـ / ٨٦٨م).

١٦- البخلاء، تـح. أحمـد العـوامري بـك و علـي الجـارم بـك، دار الكتـب العلميـة، بيروت، ١٤٢٢هـ - ٢٠٠١م.

١٧- البيان والتبيين، تح. فوزي عطوي، دار الصعب، بيروت، (د.ت).

١٨- الحيـوان، تـح. عبدالـسلام محمـد هـارون، دار الجيـل، بـيروت، ١٤١٦هــ / ١٩٩٦م.

* إبن جبير: أبو الحسين محمد بن أحمد الكناني (ت.٦١٤هـ / ١٢١٦م).

١٩- رحلة ابن جبير، دار التراث، بيروت،١٩٦٨م.

* إبن جلجل: أبوداود سليمان الأندلسي (ت. ٣٨٤هـ / ٩٩٤م).

٢٠- طبقات الأطباء و الحكماء، تح. فؤاد السيد، القاهرة، ١٩٥٥م.

* إبن الجوزي: جمال الدين أبو الفرج عبدالرحمن بن علي بن محمد (ت. ٥٩٧هـ / ١٢٠٠م).

٢١- المنتظم في أخبار الأمم و الملوك، ط١، دار صادر، بيروت، ١٣٥٨هـ.

* الجهشياري: أبو عبدالله محمد بن عبدوس (٣٣١هـ / ٩٤٢م).

٢٢- الوزراء و الكتاب، تح. عبدالله إسماعيل الصاوي، القاهرة، ١٩٣٨م.

* حاجي خليفة: مصطفى بن عبدالله (١٠٥٨هـ / ١٦٤٨م).

٢٣- كشف الظنون: دارالكتب العربية، بيروت، (د.ت).

* أبو الحسن علي بن سهل الطبري بن ربن: (ت.٢٤٧هـ / ٨٦١م).

٢٤- فردوس الحكمة، تح. محمد زبير الصديقي، برلين مطبعة آفتاب، ١٩٢٨م.

* الحلبي: علي بن برهان الدين (١٠٤٤هـ / ١٦٣٤م).

٢٥- السيرة الحلبية، دار المعرفة، بيروت، ١٤٠٠هـ.

* الحميري: أبو عبدالله محمد بن عبدالمنعم الصنهاجي (ت.٧٢٧هـ / ١٣٢٧م).

٢٦- الـروض المعطـار في خـبر الأقطـار، تـح. د.إحـسان عبـاس، مؤسـسة ناصـر للثقافة، بيروت، ط٢، ١٩٨٠م.

* إبن حوقل: أبو القاسم بن حوقل النصيبي (ت.٣٦٧هـ / ٩٧٧م).

٢٧- صورة الأرض، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٧٩م.

* إبن خرداذبة: أبو القاسم عبيدالله بن عبدالله (ت. ٢٨٤هـ / ٨٩٧م).

٢٨- المسالك و الممالك، اعادت طبعه بالاوفست، مكتبة المثنى بغداد عن طبعة ليدن، ١٨٩٩م.

* ابن خلدون: عبدالرحمن محمد بن محمد (ت. ٨٠٨هـ /١٤٠٥م).

٢٩- تاريخ ابن خلدون أو العبر، دار القلم، بيروت، ١٤٠٤ هـ، ١٩٨٤م.

٣٠- مقدمة ابن خلدون، ط٥، دارالقلم -بيروت، (د.ت).

* إبن خلكان: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر (ت. ٦٨١هـ / ١٢٨٢م).

٣١- وفيات الأعيان، تح. إحسان عباس، دار الثقافة لبنان، (د. ت).

* خليفة بن خياط: أبو عمرو خليفة العصفري (ت.٢٤٠هـ / ٨٥٤م).

٣٢- تاريخ خليفة بن خياط، تح. د. أكرم ضياء العمري، دار القلم - مؤسسة الرسالة، دمشق - بيروت، ١٣٩٧ هـ.

* الخوارزمي: أبو جعفر محمد بن موسى (ت.٢٣٦هـ / ٨٥٠م).

٣٣- كتاب صورة الأرض من المدن و الجبال و البحار و الجزائر و الأنهار، إستخرجه أبوجعفر محمد بن موسى الخوارزمي من كتاب جغرافيا الذي ألفه بطليموس القلوذي، نسخه و تصحيحه هانس فون مذيك، ظينا، مطبعة آدولي هولزهوزن، ١٣٤٥هـ / ١٩٢٦م.

* الخوارزمي: محمد بن أحمد بن يوسف الكاتب (ت.٣٨٧هـ / ٩٩٧م).

٣٤- مفاتيح العلوم، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، (د.ت).

* الدارمي: عبدالله بن عبدالرحمن أبو محمد (ت. ٢٥٥هـ / ٨٦٨م).

٣٥- سنن الدارمي، تح. فواز أحمد زمرلي، خالد سبع العلمي، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧ه.

* الدينوري: أحمد بن داود (ت. ٢٨٢هـ / ٨٩٥م).

٣٦- الأخبار الطوال، تح. د. عمر فاروق الطباع، دار القلم للطباعة و النشر، بيروت، (د.ت).

* الذهبي: شمس الدين محمد بن لأحمد بن عثمان بن قايماز (ت. ٧٤٨هـ / ١٣٤٨م).

٣٧- تاريخ الاسلام، تح. عمر عبدالسلام التدمري، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م.

٣٨- سيرة أعلام النبلاء، تح. شعيب الأرناؤوط، محمد نعيم العرقسوسي، ط٧، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٣هـ.

* الرازي: محمد بن أبو بكر بن عبدالقادر (ت. ٧٢١هـ / ١٣٢١م).

٣٩- مختار الصحاح، تح. محمود خاطر، بيروت، ١٤١٥هـ، ١٩٩٥م.

* الزبيدي: محب الدين إبن الفيض السيد مرتضى الحسيني الواسطي (ت. ١٢٠٦هـ / ١٧٩١م).

٤٠- تاج العروس من جواهر القاموس، وزارة الارشاد والانباء بالكويت، (مادة حضر)، (د.ت).

* الزجاجي: أبو قاسم عبدالرحمن بن إسحاق (ت. ٣٣٨هـ / ٩٥٠م).

٤١- مجالس العلماء، تح. عبدالسلام هارون، وزارة الإعلام، الكويت، ١٩٨٤م.

* إبن زكريا: ابو الحسين احمد بن فارس: (ت.٣٩٥هـ / ١٠٠٤م).

٤٢- مقايس اللغة، تح عبدالسلام محمد هارون، دار الجيل، بيروت، ط٢، ١٤٢٠ه /١٩٩٩م.

* إبن سعيد المغربي: أبو الحسن علي بن موسى (ت.٦٨٥هـ / ١٢٨٦م).

٤٣- الجغرافيا، تح. إسماعيل المغربي، المكتبة التجارية للطباعة والنشر و التوزيع، بيروت، ١٩٧٠م.

٤٤- المغرب في حلي المغرب، تح. د. شوقي ضيف، دار المعارف، القاهرة (د.ت).

* السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن (ت.٩١١هـ / ١٥٠٥م).

٤٥- تاريخ الخلفاء، تح. رحاب عكاوي، بيروت، ١٩٩٢م.

٤٦- صون المنطق و الكلام عن فن المنطق و الكلام، تح. علي سامي النشار، القاهرة، ١٩٥٥م.

* الشابشتي: أبو الحسن علي بن محمد (٣٨٨هـ / ٩٩٨م).

٤٧- الديارات، تح. كوركيس عواد، مطبعة المعارف/ بغداد، مكتبة المثنى، ط٢، ١٣٨٦ه/١٩٦٦م.

* إبن شداد: عزالدين بن محمد بن علي بن إبراهيم (ت. ٦٨٤هـ / ١٢٨٥م).

٤٨- الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، تح. يحيى العبادة، منشورات دار الثقافة والارشاد القومي، دمشق، ١٩٨١م.

* الشهرستاني: أبو الفتح محمد بن عبدالكريم (ت.٥٤٨هـ / ١١٥٣م).

٤٩- كتاب الملل و النحل، تح محمد فتح الله بردراني، مكتبة أنجلو مصرية، ط٢، (د.ت).

* إبن صاعد الأندلسي: أبو القاسم صاعد بن أحمد التغلبي (٤٦٢هـ / ١٠٦٩م).

٥٠- طبقات الأمم، تح. حياة بوعلوان، بيروت، ١٩٨٥م.

* الصفدي: صلاح الدين خليل بن أيبك (ت.٧٦٤هـ / ١٣٦٢م).

٥١- الوافي بالوفيات، تح. أحمد أرناؤوط و تركي مصطفى، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٠هـ - ٢٠٠٠م.

* ابن طاووس: علي بن موسى بن جعفر بن محمد (ت. ٦٦٤هـ / ١٢٦٥م).

٥٢- فرج الهموم في تاريخ علماء النجوم، النجف الاشرف، ١٩٦٧م.

* إبن طباطبا: فخر الدين محمد بن علي إبن الطقطقى (٧٠٩هـ / ١٣٠٩م).

٥٣- الفخري في الآداب السلطانية، بيروت، (د.ت).

* الطبري: أبو جعفر محمد بن جرير (ت. ٣١٠هـ / ٩٢٢م).

٥٤- تاريخ الرسل و الملوك - تاريخ الطبري- تقديم ومراجعة، صدقي جميل عطار، دار الفكر للطباعة و النشر، بيروت، ١٩٩٨م.

* إبن عبدالحق: صفي الدين عبدالمؤمن بن عبدالحق (ت.٧٣٩هـ / ١٣٣٨م).

٥٥- مراصد الأطلاع على أسماء الأمكنة و البقاع، تح. علي محمد البجاوي، دار أحياء الكتب العربية، ط١، القاهرة، ١٩٥٤م.

* ابن عبدالحكم: إبن عبدالحكم (ت. ٢٥٧ه / ٨٧١م).

٥٦- فتوح مصر و المغرب، تح. عبدالمنعم عامر، الهيئة العامة لقصر الثقافة، مصر، ١٩٩٩م.

* إبن عبد ربه: أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي (٣٢٨ه / ٩٣٩م).

٥٧- العقد الفريد دار أحياء التراث العربي، بيروت - لبنان،ط١، ١٤٢٠ه، ١٩٩٩.

* إبن العبري: غريغوريوس أبوالفرج بن هرون الطبيب الملطي (ت.٦٨٥ه / ١٢٨٦م).

٥٨- تاريخ مختصر الدول، تح. ألأب أنطوان صالحاني اليسوعي، دار الرائد اللبناني، بيروت، ط٢، ١٤١٥ه / ١٩٩٤م.

* إبن العديم: كمال الدين أبو القاسم عمر بن أحمد (ت. ٦٦٠هـ / ١٢٦١م).

٥٩- بغية الطلب في تاريخ حلب، تح.د.سهيل زكار، دار الفكر، (د.ت).

* إبن عساكر: أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله (ت.٥٧١هـ / ١١٧٥م).

٦٠- تاريخ دمشق، ج٨. وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتیی (www.ahlalhadeeth.com).

* إبن العمراني: محمد بن علي بن محمد (ت.٥٨٠هـ / ١١٨٥م).

٦١- الأنباء في تاريخ الخلفاء، تح.د.قاسم السامرائي، دار أحياء الكتب العربية، القاهرة، ١٩٧٥م.

* أبو الفداء: عماد الدين إسماعيل بن محمد بن عمر (ت. ٧٣٢هـ / ١٣٣١م).

٦٢- تقويم البلدان: بإعتناد رينود و ديسلان، دار الطباعة السلطانية، باريس، ١٨٤٠م.

٦٣- المختصر في أخبار البشر، مطبعة الحسينية، مصر، (د.ت).

٦٤- اليواقيت والضرب في تاريخ حلب، ج١، وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتیی www.alwarraq.com.

* أبوالفرج الأصبهاني: أبو الفرج علي بن الحسين (ت.٣٥٦ه / ٩٦٦م).

٦٥- الأغاني، تح. علي مهنا و سهير جابر، دار الفكر للطباعة والنشر، لبنان، ١٩٧٣م.

* الفيروز آبادي: محمد بن يعقوب (ت. ٨١٧ه / ١٤١٤م).

٦٦- القاموس المحيط، مؤسسة الرسالة، بيروت، (د.ت).

* أبو القاسم المصري: أبو القاسم عبدالرحمن بن عبدالله عبدالحكم بن أعين القريشي المصري (ت.٢٥٧ه / ٨٧١م).

٦٧- فتوح مصر وأخبارها، تح. محمد الحميري، دار الفكر، بيروت، ١٤١٦ه – ١٩٩٦م.

* القاضي عبدالجبار: عبدالجبار بن أحمد الهمذاني (ت. ٤١٥ه / ١٠٢٤م).

٦٨- فضل الإعتزال و طبقات المعتزلة، تح. فؤاد السيد، دار التراث، القاهرة، ١٣٨٦ه/ ١٩٦٦م.

* إبن قتيبة: أبو محمد عبدالله بن مسلم الدينوري (ت.٢٧٦ه / ٨٨٩م).

٦٩- عيون الأخبار، القاهرة، ١٩٦٣م.

٧٠- فضل العرب والتنبيه على علومها، تح. د. وليد محمود خالص، أبوظبي، ١٩٩٨م.

٧١- المعارف، تح. د. ثروة عكاشة، دار المعارف، القاهرة، (د.ت).

* القرطبي: محمد بن أحمدبن أبو بكر بن الفرج أبو عبدالله (ت.٦٧١ه / ١٢٧٢م).

٧٢- الإعلام بما في دين النصارى، تح. د. أحمد حجازي السقا، دار التراث العربي، القاهرة، ١٣٩٨ه.

* القزويني: أبو زكريا محمد بن محمود (ت. ٦٨٢ه / ١٢٨٣م).

٧٣- آثار البلاد وأخبار العباد، دار الصادر، بيروت، ١٩٦٠م.

* القزويني: محمد بن يزيد أبو عبدالله (ت. ٢٧٥ه / ٨٨٨م).

٧٤- سنن إبن ماجه، تح. محمد فؤاد عبدالباقي، دار الفكر، بيروت، (د.ت).

* القسطنطيني الرومي الحنفي: مصطفى بن عبدالله (١٠٦٧هـ / ١٦٥٦م).

٧٥- هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م.

* القفطي: جمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف (ت. ٦٤٦هـ / ١٢٤٨م).

٧٦- أخبار العلماء بأخبار الحكماء، القاهرة، ١٣٢٦هـ.

* القلقشندي: أبو العباس أحمد بن علي بن أحمد (٨٢١هـ / ١٤١٨م).

٧٧- صبح الأعشى في صناعة الإنشا، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٧م.

٧٨- مآثر الانافة في معالم الخلافة، تح. عبدالستار أحمد فراج، ط٢ مطبعة حكومة الكويت، الكويت، ١٩٨٥م.

* القنوجي: صديق بن الحسن (ت. ٧٤١هـ / ١٣٤٠م).

٧٩- أبجد العلوم، تح. عبدالجبار زكار، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٧٨م.

* الكلبي: عمر بن الحسن بن العلي (ت. ٦٣٣هـ / ١٢٣٥م).

٨٠- النبراس في تاريخ خلفاء بني العباس، بغداد، ١٩٤٦م.

* الكندي: أبو يوسف يعقوب بن إسحاق: (ت.٢٥٢هـ / ٨٦٦م).

٨١- رسائل الكندي الفلسفية، تح.محمد عبدالهادي أبو ريدة، القاهرة، دار الفكر العربي، ١٩٥٠ — ١٩٥٣م.

* إبن المرتضى: أحمد بن يحيى (٨٤٠هـ / ١٤٣٦م).

٨٢- المنية و الأمل، تح. عصام الدين محمد علي، دار المعرفة الجامعية، الأسكندرية، ١٩٨٥م.

* مؤلف مجهول:

٨٣- شذرات من الكتب المفقودة في التاريخ، تح. د. إحسان عباس، دار الفكر الاسلامي، بيروت، ط٣، ج٢، ١٩٨٨م.

* المسعودي: أبو الحسن علي بن الحسين بن العلي (ت. ٣٤٦هـ / ٩٥٦م).

٨٤- أخبار الزمان، دار الاندلس، بيروت، ١٩٦٦.

٨٥- التنبيه والإشراف، تح. عبدالله إسماعيل الصاوي، دار التراث - بيروت، ١٩٦٨م.
٨٣- مروج الذهب و معادن الجوهر، دار الأندلس، بيروت، ١٩٦٦م.
* المطهر المقدسي: مطهر بن طاهر (ت. ٣٥٥ه/ ٩٦٦م).
٨٦- البدء والتاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، بورسعيد، مصر، (د.ت).
* المقدسي: شمس الدين أبو عبدالله البشاري (ت. ٣٨٠ه/ ٩٩٠م).
٨٧- أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، تح. د. محمد مخزوم، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٨ ه / ١٩٨٤م.
* المقريزي: تقي الدين أحمد بن علي بن عبدالقادر (ت. ٨٤٥ه / ١٤٤١م).
٨٨- المواعظ و الاعتبار (الخطط المقريزية)، مطبعة بولاق (١٢٩٤ه).
* ابن منظور: محمد بن مكرم بن منظور الأفريقي المصري (ت.٧١١ه / ١٣١١م).
٨٩- لسان العرب، دار صادر - بيروت (د.ت)، (مادة حضر).
* إبن النديم: أبو الفرج محمد بن إسحق (٣٨٥ه / ٩٩٥م).
٩٠- الفهرست، دار المعرفة، بيروت، ١٩٧٨م.
* النويري: شهاب الدين أحمد بن عبدالوهاب (٧٣٢ه / ١٣٣١م).
٩١- نهاية الأرب في فنون الأدب، ج٨، وەرگیراوە لە سایتی ئینتەرنێتیی www.alwarraq.com.
* الواقدي: أبو عبدالله محمد بن عمر (ت. ٢٠٧ه / ٨٢٢م).
٩٢- فتوح الشام، دار الجيل، بيروت، (د.ت).
* ياقوت الحموي: شهاب الدين بن عبدالله الرومي البغدادي (٦٢٦ه / ١٢٢٨م).
٩٣- معجم الأدباء، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١١ه / ١٩٩١م.
٩٤- معجم البلدان، دار الفكر - بيروت، (د.ت).
* اليعقوبي: أحمد بن أبي يعقوب بن جعفر بن وهب الكاتب (ت. ٢٩٢ه / ٩٠٤م).
٩٥- تاريخ اليعقوبي، دار صادر، بيروت، (د.ت).
٩٦- كتاب البلدان، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٢م.

* أبو يوسف: يعقوب بن إبراهيم (ت. ١٩١ه / ٨٠٨م).
٩٧- كتاب الخراج، بيروت، دار الحداثة، ١٩٩٠م.

دووەم: سەرچاوە نوێیەکان (المراجع):

* الأب جورج شحاتة قنواتي:
٩٨- المسيحية والحضارة العربيـة، المؤسـسة العربيـة للدراسـات و النـشر، ط٢، ١٩٨٤م.
* إبراهيم سلمان الكروي و عبدالتواب شرف الدين: (الدكتوران)
٩٩- المرجع في الحضارة العربيـة الاسـلامية، منـشورات ذات الـسلاسل، الكويـت، ١٤٠٧ه / ١٩٨٧م.
* ابراهيم محمد تركي: (الدكتور)
١٠٠- في فلسة الحضارة قـضايا ومناقـشات، دار الوفـاء لـدنيا الطباعـة و النـشر، الاسكندرية، ط١، ٢٠٠٦م.
* ابراهيم مصطفى وآخرون:
١٠١- المعجم الوسيط، دار الدعوة، مجمع اللغة العربية.
* إبراهيم نصحي: (الدكتور)
١٠٢- دراسات في تاريخ مصر في عهد البطالمة، مكتبة أنجلو مصرية، ١٩٥٩م.
* أبو زهرة،محمد:
١٠٣- تاريخ المذاهب الإسلامية، دار الفكر العربي، ١٩٧١م.
* أبو ريان،محمد: (الدكتور)
١٠٤- تاريخ الفكر الفلسفي في الاسلام، بيروت، ١٩٧٠م.
* أبو القحفة، محمد محمود: (الدكتور)
١٠٥- مدرسة أسكندرية الفلسفية التاريخ الحضاري و الحوار الثقـافي بـين الفلـسفة والدين، دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر،٢٠٠٤م.
* أحمد امين:

١٠٦- ضحى الاسلام، دار الكتاب العربي، بيروت، ط١٠،(د.ت).
* أحمد بن محمد بن عبدالله الدبيان:
١٠٧- حنين بن أسحق دراسة تاريخية لغوية، الرياض، مج١، ١٤١٤ه - ١٩٩٣م.
* أحمد سوسة:
١٠٨- ري سامراء في عهد الخلافة العباسية، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٩م.
* أحمد عبدالباقي:
١٠٩- معالم الحضارة العربية في القرن الثالث الهجري، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٢م.
١١٠- من أعلام علماء العرب في القرن الثالث الهجري، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٠م.
* أحمد عبدالحليم عطية: (الدكتور)
١١١-جالينوس في الفكر القديم والمعاصر، القاهرة، دار أنباء للطباعة والنشر / ١٩٩٩م.
* أحمد عيسى بك: (الدكتور)
١١٢- تاريخ البيمارستانات في الاسلام، دمشق، ١٩٣٩م.
* أحمد فؤاد باشا: (الدكتور)
١١٣- التراث العلمي للحضارة الاسلامية، مكانته في تاريخ العلم و الحضارة، دار المعارف، القاهرة، ١٤٠٣ه/١٩٨٣م.
* أحمد فريد رفاعي: (الدكتور)
١١٤- عصر المأمون، مكتبة دار الكتب المصرية، القاهرة، ١٣٤٦ه - ١٩٢٧م.
* أحمد محمود صبحي، د.صفاء عبدالسلام جعفر: (الدكتوران)
١١٥- في فلسفة الحضارة (اليونانية - الاسلامية - الغربية)، دار وفاء لدنيا الطباعة و النشر، الاسكندرية، ط١، ٢٠٠٦.
* ادوارد براون:
١١٦- الطب العربي، تر. احمد شوقي حسن، القاهرة، ١٩٦٦.

* أدورد فنديك:
١١٧- إكتفاء القنوع، دار صادر، بيروت، ١٨٩٦م.
* أدي شير:
١١٨- تاريخ كلد و آثور، المطبعة الكاثولكية للآباء اليسوعيين، ١٩١٣م.
* آرثر كريستنسن:
١١٩- ايـران في عهـد الـساسانيين، تـر. يحيـى الخـشاب، دار النهـضة، بـيروت، ١٩٥٧م.
* أدورد فنديك:
١٢٠- إكتفاء القنوع، دار صادر، بيروت، ١٨٩٦م
* ارنولد توينبي:
١٢١- العالم والغرب، تر.عبدالواحد الانبابي، الدار القومية للنشر، مصر، (د.ت).
١٢٢- بحث في التاريخ، تر. طه باقر، بغداد، ١٩٥٥م.
* الاستاذ علي عكاشة و د.شحادة الناطور و د.جميل بيظون:
١٢٣- اليونـان و الرومـان، دار الأمـل للنـشر والتوزيـع، أربـد، شـرق اردن، ط١، ١٩٩١م.
* أستانوودكب:
١٢٤- المسلمون في تاريخ الحضارة، تر. محمد فتحي عثمان،(د.م)، ١٩٧٢م.
* أسد رستم:
١٢٥- الـروم في سياسـتهم وحـضارتهم و ديـنهم و ثقـافتهم و وصـلاتهم بـالعرب، بيروت، ١٩٥٥م.
* إسماعيل مظهر:
١٢٦- الفكر العربي نشوءه و تطوره بالترجمة عن الحضارة اليونانيـة، منـشورات مجلة العصور لنشر المعرفة و الآداب، القاهرة، ١٩٢٨م.
* أفرام الأول برصوم:

١٢٧- اللؤلؤ المنثور في تاريخ العلوم و الآداب السريانية، مطبوعات مجمع اللغة السريانية، بغداد، ١٩٧٦م.

* اوليرى، دي لاسى:

١٢٨- العلوم اليونانية وسبل انتقالها الى العرب، تر. د. وهيب كامل، مكتبة النهضة المصرية، لقاهرة، ١٩٦٢م.

١٢٩- انتقال علوم الإغريق الى العرب، تر.متى بيثون، يحيى الثعالبي، ط١، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٨م.

* أميرة حلمي مطر: (الدكتور)

١٣٠- الفكر الإسلامي و تراث اليونان، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر، ط١، ١٩٩٦م.

* آيدرس بل، هـ.:

١٣١- مصر من الأسكندر الأكبر حتى الفتح العربي، تر. د.عبداللطيف أحمد علي، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٧٣م.

* بارتولد، ف.:

١٣٢- الحضارة الإسلامية، تر.حمزة طاهر، دار المعارف المصرية، ط٣، (د.ت).

* بتلر، الفرد:

١٣٣- فتح العرب لمصر، تر. محمد فريد أبو الحديد، مطبعة الكتب المصرية، القاهرة، ١٩٣٣م.

* بدوي، عبدالرحمن: (الدكتور)

١٣٤- مذاهب الاسلامية، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٧م.

* برتون،ا.س.:

١٣٥- أهل الذمة في الإسلام، تر.حسن حبشي، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٧م.

*برتراند رسل:

١٣٦- حكمة الغرب، تر. د. فؤاد زكريا، سلسلة عالم المعرفة، ط١، ١٩٨٣م.

* البكري، عادل: (الدكتور)

١٣٧- صفي الدين الأرموي، مجدد الموسيقي العباسية، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٣٩٨ه/١٩٧٨م.

* البيرت شبنسلر:

١٣٨- فلسفة الحضارة، تر. د. عبدالرحمن بدوي، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٣م.

* تيودور ضيانا كوليس:

١٣٩- اليونان شعبها وأرضها، تر. محمد أمين رستم، مؤسسة فرانكفلين للطباعة والنشر، القاهرة – نيويورك، ١٩٦٣م.

* الجابري، علي حسين: (الدكتور)

١٤٠- الحوار الفلسفي بين حضارات الشرق القديمة و حضارة اليونان، دار الكتب الثقافي، الاردن، أربد، ط٢، ٢٠٠٥م.

* جان موريس فيت:

١٤١- أحوال النصارى في خلافة بني عباس، تر.حسين زينة، دار المشرق، بيروت، (د.ت).

* جرونباوم، جوستاف.أ.ظون:

١٤٢- حضارة الإسلام، تر.عبدالعزيز توفيق جاويد، دار الصر للطباعة والنشر، ط١، (د.ت).

* جلال مظهر:

١٤٣- الحضارة الاسلامية أساس التقدم العلمي الحديث، مركز كتب الشرق الأوسط، (د.ت).

* جورج حداد:

١٤٤- مدخل الى تاريخ الحضارة، دمشق، ١٩٥٨م.

* جوزيف نسيم يوسف: (الدكتور)

١٤٥- الإسلام والمسيحية و صراع القوى بينهما في العصور الوسطى، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية، مصر، (د.ت).

* الجميلي، رشيد: (الدكتور)

١٤٦- حركة الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث و الرابع للهجرة، دار الحرية للطباعة – بغداد، ١٩٨٦م.

* حسن إبراهيم حسن: (الدكتور)

١٤٧- تاريخ الإسلام السياسي و الديني و الثقافي و الإجتماعي، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ط٧، ١٩٦٤م.

* حسن أحمد محمود و د.أحمد إبراهيم الشريف: (الدكتوران)

١٤٨- العالم الاسلامي في العصر العباسي، دار الفكر العربي، بيروت، ١٩٧٧م.

* حسن إسماعيل: (الدكتور)

١٤٩- الدلالات الحضارية في لغة المقدمة عند إبن خلدون، دار فارابي، بيروت – لبنان، ط١، ٢٠٠٧.

* حسين الحاج أحمد: (الدكتور)

١٥٠- حضارة العرب في العصر العباسي، المؤسسة الجامعية للنشر و التوزيع، بيروت، ١٤١٤ه/١٩٩٣م.

* حسين مؤنس: (الدكتور)

١٥١- الحضارة، سلسلة كتب عالم المعرفة، ط٢، ١٤١٩ه / ١٩٩٨م.

* الحسيني،محمد عبدالعزيز:

١٥٢- الحياة العلمية في الدولة الاسلامية، وكالة المطبوعات، الكويت، ١٩٧٣م.

* الحفني، محمود أحمد: (الدكتور)

١٥٣- زرياب أبو الحسن علي بن نافع موسيقار الأندلسي، دار مصر للتأليف والترجمة، (د.ت).

* حكمت عبدالكريم فريحات و ابراهيم ياسين الخطيب:

١٥٤- مدخل الى تاريخ الحضارة العربية الإسلامية، دار الشروق للنشر والتوزيع، رام الله، المنارة، ط١، ١٩٩٩م.

* حكمت نجيب عبدالرحمن:

١٥٥- دراسات في تاريخ العلوم عند العرب، جامعة الموصل، ١٣٩٧ه / ١٩٧٧م.

* حمادي، محمد جاسم:

١٥٦- الجزيرة الفراتية و الموصل دراسة في تاريخ السياسي و الاداري، دار الرسالة للطباعة - بغداد ١٣٩٧ه - ١٩٧٧م.

* الحمد، محمد عبدالحميد:

١٥٧- صابئة الحران وإخوان الصفا، دمشق، ١٩٩٨م.

* خدوري، مجيد:

١٥٨- الصلات الدبلوماسية بين هارون الرشيد وشارلمان، مطبعة النقيض الأهلية، بغداد، ١٩٣٩م.

* الخربوطلي، علي حسني: (الدكتور)

١٥٩- العرب و الحضارة، مكتبة الأنجلو مصرية، ١٩٦٦م.

١٦٠- تاريخ العراق في ظل الحكم الاموي، دار المعارف، مصر، ١٩٥٩م.

* الخطيب، محمد:

١٦١- الفكر الأغريقي، دار علاءالدين، ط٢، ٢٠٠٧م.

* الخفاجي، عبدالمنعم: (الدكتور)

١٦٢- الآداب العربية في العصر العباسي الأول، دار الجيل - بيروت، ١٤١٢ه - ١٩٩٢م.

* خودابخش:

١٦٣- الحضارة الاسلامية، تر. د. علي حسني الخربوطلي، دار أحياء الكتب العربية، ١٣٨٠ ه - ١٩٦٠م.

* دافيد سانتلانا:

١٦٤- المذاهب اليونانية الفلسفية في العالم الاسلامي، تح. محمد جلال شريف، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨١م.

* الدوري، عبدالعزيز: (الدكتور)

١٦٥- العصر العباسي الأول دراسة في التاريخ السياسي و الاداري و المالي، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، ط٣، ١٩٩٧م.

* الدوري، عبدالعزيز و آخرون: (الدكتور)

١٦٦- تاريخ العرب، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٥٦م، ط٦.

* ديبور، وت.ج.:

١٦٧- تاريخ الفلسفة في الإسلام، تر. محمد عبدالهادي أبو ريدة، القاهرة، ط٤، ١٩٥٧م.

* ديورانت، ول:

١٦٨- قصة الحضارة، تر. د.زكي نجيب محمود و محمد بدران، المؤسسة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١م.

١٦٩- قصة الفلسفة، تر. مكتبة المعارف، بيروت، لبنان، ط٣، ١٩٧٥م.

* الديوه ضي، سعيد:

١٧٠- بيت الحكمة، مؤسسة دار اللبنان للطباعة والنشر، ط٢، ١٣٩٢ه - ١٩٧٤م.

* الرافعي، مصطفى: (الدكتور)

١٧١-حضارة العرب في العصور الإسلامية الزاهرة، دار الكتب اللبناني، ط١، ١٩٦٠م.

* الرفاعي، أنور:

١٧٢- الاسلام في حضارته ونظمه، ط٣، دار الفكر، دمشق، ١٩٨٦م.

* الرفاع، علي عبدالله: (الدكتور)

١٧٣- رواد علم الفلك في الحضارة العربية الاسلامية، الرياض، ١٤١٤ه - ١٩٩٣م.

* ريسلر،جاك. س.:

١٧٤- الحضارة العربية، تر. غنيم عبدون، الدار المصرية للتأليف و الترجمة، القاهرة، (د.ت).

* الزركلي، خيرالدين:

١٧٥- الأعلام، مطبعة كوستاتسوما، (د.م)، ١٩٥٤م.

* زهدي حسن جار الله:

١٧٦- المعتزلة، القاهرة، ١٣٦٦ه / ١٩٤٧م.

* زهير حميدان:

١٧٧- أعلام الحضارة العربية في الاسلام، مج١، مطبعة وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩٥م.

* السامرائي: خليل إبراهيم:

١٧٨- دراسات في تاريخ الفكر العربي، مطبعة جامعة الموصل، الموصل، ١٩٧٧م.

* السامرائي، عامر رشيد، عبدالحميد العلوضى:

١٧٩- آثار حنين بن إسحاق، مطبوعات مجمع اللغة السريانية، دار الحرية، بغداد، ١٩٧٤م.

* السامر، فيصل: (الدكتور)

١٨٠- الفكر العربي في مواجهة الفكر الغربي، بغداد، ١٩٧٢م.

* السامرائي، كمال:

١٨١- مختصر تاريخ الطب العربي، دار الحرية، بغداد،ج١، ١٩٨٥م.

* السامرائي، محمد رجب:

١٨٢- علم الفلك عند العرب، دار الحرية، بغداد، ١٩٨٤م.

* سعيد إسماعيل علي: (الدكتور)

١٨٣- التربية في الحضارة اليوانية، القاهرة، ط١، ١٩٩٥م.

* سعيد عبدالفتاح عاشور و آخرون: (الدكتور)

١٨٤- دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية، الكويت، دار السلاسل، ط٢، ١٤٠٦ه - ١٩٨٤م.

* سلوى بالحاج صالح - العايب: (الدكتور)

١٨٥– المسيحية العربية وتطوراتها من نشأتها الى القرن الرابع الهجري/ العاشر الميلادي، دار الطليعة بيروت، ط٢، ١٩٩٨م.

* سمير حنا صادق: (الدكتور)

١٨٦– العلم في مكتبة الاسكندرية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨م.

السيد أمير علي:

١٨٧– مختصر تاريخ العرب و التمدن الاسلامي، تر. رياض رأفت، مطبعة لجنة التأليف والترجمة و النشر، القاهرة، ١٩٣٨م.

* سيدو، ل.أ.:

١٨٨– تاريخ العرب العام و حضارتهم، المدارس الفلسفة و العلمية و الأدبية، تر. عبدالله علي الشيخ، الأهلية للنشر و التوزيع، عمان، الأردن، ٢٠٠٢م.

* شبنجلر:

١٨٩– تدهور الحضارة الغربية، تر. أحمد شيباني، دار مكتبة الحياة – بيروت، (د.ت).

* الشحات السيد زغلول: (الدكتور)

١٩٠– السريان والحضارة الإسلامية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، الأسندرية، ط١، ١٩٧٥م.

* الشكري، جابر: (الدكتور)

١٩١– تاريخ العلم اليوناني، مطبعة جامعة بغداد، ط١، ١٩٨٤م.

* شريف، م.م. M.M.SHARE:

١٩٢– موسوعة النظم و الحضارة الإسلامية، تر. د. أحمد شلبي، مكتبة النهضة المصرية، ط٨، ١٩٨٦م.

* الشيخ، حسين: (الدكتور)

١٩٣– العصر الهللينستي، دار المعرفة الجامعة، ١٩٩٣م.

١٩٤– اليونان، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، مصر، ط١، ١٩٩٢م.

* صابر محمد دياب: (الدكتور)

١٩٥- المسلمون والجهاد ضد الروم في أرمينية و الثغور الجزيرة و الشامية خلال القرن الرابع الهجري، مكتب السلام العالمية، القاهرة، ١٤٠٤ه، ١٩٨٤م.

* الضبيعان، سعد بن عبدالله: (الدكتور)

١٩٦- مكتبتا الأسكندرية و برجاموم أشهر مكتبات الحقبة الهيلينية، دار المريخ، الرياض، ١٤٢٠ه - ٢٠٠٠م.

* الطائي، فاضل أحمد:

١٩٧- أعلام العرب في الكيمياء، دار الحرية، بغداد، ١٩٨١م.

* طه باقر:

١٩٨- مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، مطبعة الحوادث، بغداد،١٩٧٧م.

* عادل نجم عبو و عبدالمنعم رشاد محمد: (الدكتوران)

١٩٩- اليونان و الرومان دراسة في التاريخ والحضارة، جامعة الموصل، ١٩٩٣م.

* عاصم أحمد حسين: (الدكتور)

٢٠٠- المدخل الى تاريخ و حضارة الإغريق، مكتبة النهضة الشرق، (د.م) (د.ت).

* عبادي، مصطفى: (الدكتور)

٢٠١- مجتمع أسكندرية في العصر البطلمي (مصريون و أغريق)، جامعة الأسكندرية، ١٩٧٥م.

* عبدالحكيم بليغ: (الدكتور)

٢٠٢- أدب المعتزلة، دار النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٧٩م.

* عبدالفتاح أحمد فؤاد: (الدكتور)

٢٠٣- فلاسفة الاسلام و الصوفية و موقف أهل السنة منهم: دار الوفاء لدنيا الطباعة و النشر، الأسكندرية، ٢٠٠٦م.

* عبداللطيف أحمد علي:

٢٠٤- التاريخ اليوناني العصر الهللادي، دار النهضة العربية، ط١، ١٩٧٦.

* العزيز، حسين قاسم: (الدكتور)

٢٠٥- دور المراكز الثقافية في تفاعل العرب و المسلمين، مستل من كتاب مهرجان أفرام – حنين، بغداد، ١٩٧٤م.

* عصام الدين محمد علي: (الدكتور)

٢٠٦- بواكير الثقافة الاسلامية و حركة النقل و الترجمة من أواخر القرن الأول حتى منتصف القرن الرابع الهجري، منشأة المعارف، الاسكندرية، ١٩٨٦م.

* عفيفي، أحمد الصادق: (الدكتور)

٢٠٧- تطور الفكر العلمي عند المسلمين، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٧٦ – ١٩٧٧م.

* عمر فروخ: (الدكتور)

٢٠٨- تاريخ العلوم عند العرب، دار العلم للملايين، بيروت،١٩٧٠م.

٢٠٩- تاريخ الفكر العربي الى أيام إبن خلدون، المكتب التجاري للطباعة والتوزيع والنشر، بيروت،ط١، ١٩٦٢م.

* العويدات،حسين:

٢١٠- العرب والنصارى عرض تاريخي، الأهالي للنشر والتوزيع، دمشق، ط١، ١٩٩٢م.

* الغراري،حليمة:

٢١١- بناة الفكر العلمي في الحضارة الاسلامية، الرباط، ٢٠٠١م.

الفاخوري،حنا و خليل الجر:

٢١٢- تاريخ الفلسفة العربية، دار الجبيل، بيروت، ط٣، ١٩٩٣.

* فاضل خليل إبراهيم:

٢١٣- خالد بن يزيد سيرته وإهتماماته العلمية – دراسة في العلوم عند العرب، دائرة الشؤون الثقافة والنشر، العراق، ط١، ١٩٨٤م.

* فاطمة مصطفى عامر: (الدكتور)

٢١٤- تاريخ أهل الذمة في مصر الاسلامية من الفتح العربي الى نهاية العصر الفاطمي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ٢٠٠٠م.

* فتحي عثمان: (الدكتور)
٢١٥- الحدود الاسلامية البيزنطية بين الاحتكاك الحربي و الاتصال الحضاري، القاهرة، ١٩٧٣م، ج٣.
* فزدياكوف و س. كوفالين:
٢١٦- الحضارات القديمة، تر. نسيم و اكيم اليازجي، دار علاءالدين، دمشق،سوريا، ط٢، ٢٠٠٦.
* فليب حتي:
٢١٧- تاريخ العرب مطول، تر. محمد مبروك نافع، القاهرة، ط٢، ١٩٤٨م.
* قدري حافظ طوقان:
٢١٨- تراث العرب العلمي في الرياضيات و الفلك، القاهرة، ١٩٤١م، ط١ و، ط٢، القاهرة، ١٩٦٣م.
٢١٩- علماء العرب وما أعطوه للحضارة، دار الكتاب العربي، بيروت، (د.ت).
* القريشي، علي:
٢٢٠- بين الحضارة والمدنية وأزمة العالم اليوم، دار الترف، بيروت -لبنان، ط١، ١٣٩٧ه / ١٩٧٧م.
* كامل محمود: (الدكتور)
٢٢١- دراسات في تاريخ الفلسفة العربية، دار الفكر اللبناني، ط١، ١٩٩٠م.
* كامل مراد: (الدكتور)
٢٢٢- تاريخ الأدب السرياني منذ نشأته حتى الفتح الاسلامي، دار المقتطف، لقاهرة، ١٩٤٩م.
* كحالة، عمر رضا:
٢٢٣- العلوم البحتة في العصور الاسلامية، مطبعة الترقي، دمشق، ١٩٧٢م.
* كوركيس عواد:
٢٢٤- خزائن الكتب القديمة في العراق القديم منذ أقدم العصور حتى سنة (١٠٠٠) للهجرة، دار الرائد العربي، بيروت، ط٢، ١٩٨٦م.

* كيتو، ه.د.:

٢٢٥- الإغريق، تر. عبدالرزاق يسرى، دار الفكر العربي، ط١، ١٩٦٢م.

* لسترنج، كي:

٢٢٦- بلدان الخلافة الشرقية، تر. بشير رنسيس، كوركيس عواد، مطبعة الرابطة بغداد، ١٣٧١ه - ١٩٥٤م.

* لشيندر، هانز هينرش:

٢٢٧- روح الحضارة العربية، تر. عبدالرحمن بدوي، بيروت، ١٩٤٩م.

* لطفي عبدالوهاب يحيى:

٢٢٨- اليونان مقدمة في التاريخ الحضاري، بيروت، ط١، ١٩٧٩م.

٢٢٩- مقدمة لحضارة الأسكندرية، دراسة لتاريخ البحر الأبيض، مطبعة دار النشر الثقافة، مصر - ١٩٥٨م.

* لويس معلوف:

٢٣٠- المنجد في الاعلام، إنتشارات اسلام، تهران، إيران، ط٣٥، ١٩٩٦م.

* مؤلف مجهول:

٢٣١- تعريف بالأماكن الواردة في البداية والنهاية لإبن كثير، ج٢. وەرگیراوه له سایتی ئینتەرنێتیی www.al-islam.com.

* ماكس فانتاجو:

٢٣٢- المعجزة العربية، تر. رمضان لاوند، دار الكشاف، بيروت، ١٩٥٤م.

٢٣٣- حضارة أوروبا في العصور الوسطى، دار علاءالدين، دمشق، ٢٠٠٦م.

* محمد بديع شريف: (الدكتور)

٢٣٤- الصراع بين الموالي والعرب، دار الكتاب العربي، مصر، ط١، ١٩٥٤م.

* محمد جلال إدريس: (الدكتور)

٢٣٥ - العلاقات الحضارية، دار القلم -دمشق، ط١، ١٤٢٤ه / ٢٠٠٣م.

* محمد حسن عبدالعزيز: (الدكتور)

٢٣٦- التعريب في القديم والحديث، دار الفكر العربي، القاهرة،١٤١١ه - ١٩٩٠م.

* محاسنة، محمد حسين: (الدكتور)
٢٣٧- أضواء على تاريخ العلوم عند المسلمين، العين، الامارات العربية المتحدة، ٢٠٠٠ – ٢٠٠١م.
* محمد خضري بك:
٢٣٨- الدولة العباسية، بيروت، ١٩٩٤م.
* محمد زيادة مصطفى:
٢٣٩- تاريخ العرب و الاسلام، القاهرة، ١٩٦٣م.
* محمد عبدالرحمن مرحبا: (الدكتور)
٢٤٠- الموجز في تاريخ العلوم عند العرب، بيروت، ١٩٧٠م.
٢٤١- من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، عويدان للنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠٠٧م.
* محمد فتحي عبدالله: (الدكتور)
٢٤٢- مترجمو و شراح أرسطو عبر العصور، (ب. س) (د.م).
* محمد كرد علي:
٢٤٣- تاريخ الحضارة في القرون الوسطى و الحديث، القاهرة، (د.ت).
* محمد محمود عبدالحميد: (الدكتور)
٢٤٤- مدرسة الإسكندرية فلسفية، دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر، الاسكندرية، ط١، ٢٠٠٤م.
* محمد نصر عارف:
٢٤٥- الحضارة – الثقافة – المدنية، دراسة لسيرة المصطلح ودلالة المفهوم، معهد العالمي للفكر الاسلامي، ط٢، ١٤١٥ه / ١٩٩٤م.
* محمود إسماعيل: (الدكتور)
٢٤٦- تاريخ الحضارة العربية الاسلامية، مكتبة الفلاح للنشر والتوزيع – بيروت، ط١، ١٤٠٩ه / ١٩٨٩م.
* محمود شاكر:

٢٤٧- التاريخ الاسلامي، الدولة العباسية، مكتب الاسلامي، ط٦، مج٥، ١٤٢١ه - ٢٠٠٠م.

* محمود فهمي:

٢٤٨- تاريخ اليونان، مطبعة ومكتبة الغد، الجيزة، مصر، ط٢،١٩٩٩م.

* مريم سلامة - كار:

٢٤٩- الترجمة في العصر العباسي، مدرسة حنين بن إسحق و أهميتها في الترجمة، تر. د.نجيب الغزاوي، وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩٨م.

* ممدوح درويش مصطفى و ابراهيم السايح: (الدكتوران)

٢٥٠- مقدمة في ترخ الحضارة الرومانية و اليونانية: المكتب الجامعي الحديث، الأزريطة - الاسكندرية، ١٩٩٨ - ١٩٩٩م.

* ناجى معروف:

٢٥١- المراصد الفلكية ببغداد في العصر العباسي، دار الجمهورية، بغداد، ١٩٦٨م.

* النشار، مصطفى: (الدكتور)

٢٥٢- تاريخ الفلسفة اليونانية من منظور شرقي، دار أنباء للطباعة والنشر و التوزيع، القاهرة، ١٩٩٨م، ط١.

٢٥٣- مدخل لقراءة الفكر الفلسفي عند اليونان، دار أنباء للطباعة والنشر و التوزيع، القاهرة، ١٩٩٨م.

* نقولا زيادة:

٢٥٤- الجغرافيا و الرحلات عند العرب، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٦٢م.

* نورث وابتهيد، الفريد:

٢٥٥- مقدمة للرياضيات، تر. محي الدين يوسف، المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٥٢م.

* نورالدين حاطوم: (الدكتور)

٢٥٦- تاريخ العصر الوسيط في أوروبة، دار الفكر، دمشق، ط١، ١٩٦٧م.

* نيللو، السنيور كرلو:
٢٥٧- علم الفلك و تاريخه عند العرب في القرون الوسطى، روما، ١٩١١م.
* هربرت جورج ويلز:
٢٥٨- معالم تاريخ الانسانية، القاهرة، ١٩٥٠م.
* هونكة، زيغريد:
٢٥٩- شمس العرب تسطع على الغرب تر. فاروق بيضون، كمال دسوقي، المكتب التجاري للطباعة والتوزيع، ط١، ١٩٦٤م.
* وولتر ستيس:
٢٦٠- تاريخ الفلسفة اليونانية، تر.مجاهد عبدالمنعم مجاهد، دار الثقافة، القاهرة، ط٢، ١٩٨٤م.
* هل،ي.:
٢٦١- الحضارة العربية، تر. د.إبراهيم أحمد عدوي، مكتبة أنجلو مصرية، (د.ت).
* ياسين خليل: (الدكتور)
٢٦٢- التراث العلمي العربي، دار أحياء التراث العلمي العربي، جامعة بغداد، ١٩٨١م.
* يعقوب بن توما سويريوس:
٢٦٣- تاريخ الكنيسة السريانية الأنطاكية، مطبعة دار الكتب، ١٩٥٣م.
* يعقوب نخلة روفيله:
٢٦٤- تاريخ الأمة القبطية، (ب. ش)، ١٩٩٨م، ط٢.
* اليوزبكي، توفيق سلطان: (الدكتور)
٢٦٥- أهل الذمة في العراق، الرياض، ١٩٨٣م.
* يوسف كرم:
٢٦٦- تاريخ الفلسفة اليونانية، لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٩٣٦م.

سێیەم: سەرچاوەکان بە زمانی کوردیی:

* کامەران محەمەد:

٢٦٧- کـەلتوور لـە نێـوان وەرگـرتن و رەتکردنـەوەدا، سـلێمانی، وەزارەتـی رۆشنبیری، چ١، ٢٠٠٧ ز.

چوارەم: کارنامەی زانستیی بڵاونەکراوە:

نەریمان عبداللە علی:

٢٦٨- ڕەوشـی مـەواڵی لـە سـەردەمی ئومەوییەکانـدا (٤١-١٣٢ ك - ٦٦١ - ٧٤٩ز)، ماسـتەرنامە بڵاونەکراوەیـە، پێـشکەشی بەشـی مێـژووی کـۆلێجی زانـستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی کراوە لە ساڵی ٢٠٠٥ - ٢٠٠٦ز.

پێنجەم: سەرچاوەکان بە زمانی ئینگلیزیی:

* DR. T. J. DE BOER:

269- The History of Philosofy In Islam, t. EDWARD R. JONES, London,1933.

* Dilacy oleary:

270- How Greek Sience Passed to the Arabs, London, 1957

* R.W.LIVINGSTONE:

271- The Legacy Of Greece, Oxford At the Clarendon Press, 1962,Pp104-105.

شەشەم: گۆڤار و گوتارەکان:

* ابو الفتوح، خالد:

٢٧٢- الحضارة، مجلـة البيـان، العـدد١٤٦، لنـدن، الـسنة الرابعـة عـشر، مـايو / فبراير ٢٠٠٠م.

* البروفسر جی. أج. كرامز:

٢٧٣- الجغرافيا و التجارة مقال من كتاب تراث الاسـلام، بإشـراف الـسر تومـاس آرنولد، تر. جرجيس فتح الله، ج١.

* الزبيدي، محمد حسين: (الدكتور)

٢٧٤- المراكز الثقافية التي اثرت في الفكر العربي و الاسلامي، المجلة التاريخية، العدد الرابع، سنة ١٩٧٥م.

* العلي، صالح أحمد: (الدكتور)

٢٧٥- دراسة العلوم الرياضية ومكانتها في الحضارة الاسلامية، مجلة مورد، مج٣/العدد٤، ١٩٧٤م.

* فاروق عمر فوزي: (الدكتور)

٢٧٦- دور الموالي و مركزهم في المجتمع الإسلامي، مجلة الإستشراق، بغداد، ١٩٩١م، عدد ٥.

* ماكس ماير هوف: (الدكتور)

٢٧٧- من الاسكندرية الى بغداد، مقال من كتاب التراث اليوناني في الفكر الإسلامي، تأليف و ترجمة. د. عبدالرحمن بدوي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٤٦م.

* ماكس مايرهوف: (الدكتور)

٢٧٨- العلم والطب، مقال من كتاب تراث الاسلام، بإشراف السر توماس آرنولد، تر.جرجيس فتح الله، المطبعة العصرية، الموصل، ج١، ١٩٥٤م.

* مجموعة من المستشرقين:

٢٧٩- دائرة المعارف الاسلامية مادة (أنطاكية)، تر و إعداد.أحمد الشنتناوي، دار المعرفة، بيروت، (د.ت)، ج٣.

٢٨٠-دائرة المعارف الاسلامية مادة (حران) و مادة (صابئة)، ج٧.

هنري بيكر:

٢٨١- تراث الأوائل في الشرق و الغرب، مقال في كتاب التراث اليوناني في الحضارة الاسلامية، تر. د. عبدالرحمن بدوي.

* اليوزبكي، توفيق سلطان: (الدكتور)

٢٨٢- التعريب في العصرين الأموي و العباسي، مجلة آداب الرافدين، جامعة الموصل، العدد السابع تشرين الأول ١٩٧٦م.

حەوتەم: سەرچاوە ئەلیکترۆنییەکان:

283 - History of Greece Bronze and Iron Age

لـــە ســـایتی ئینتـــەرنێتیی: H:\www.ahistoryofgreece.com. وەرگیراوە.

284- History of Greece The Golden Age of Greece

لـــە ســـایتی ئینتـــەرنێتیی: H:\www.ahistoryofgreece.com. وەرگیراوە.

* الأب باسيليوس محفوظ:

٢٨٥- دور المسيحيين العرب في بناء الحضارة الإسلامية، سـایتی ئینتـەرنێتیی http://frbassilmahfoud.orthodoxonline.org .

* الأب سهيل قاشا:

٢٨٦- الفكـر الـسرياني وأثـره في الفكـر العربـي، سـایتی ئینتـەرنێتیی http://www.terezia.org.

٢٨٧- دور النـصارى في الحـضارة الإسـلامية، سـایتی ئینتـەرنێتیی http://www.terezia.org.

* الزيدان،يوسف: (الدكتور)

٢٨٨- حركة الترجمة والنقل، درس تأريخي، وەرگیراوە لە سـایتی ئینتـەرنێتیی www.ziedan.com.

* عصام احمد بشير: (الدكتور)

٢٨٩- الحـضارة تـاريخ المـصطلح و دلالـة المفهـوم، لـە سـایتی ئینتـەرنێتیی WWW.ALTAREEKH.COM وەرگیراوە.

* مؤلف مجهول:

٢٩٠- الأمـاكن الـواردة في البدايـة و النهايـة لإبـن كـثير، وەر گـیراوە لـە سـایتی ئینتەرنێتیی www.al-islam.com.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژماره (١)

وێنەی (تشريحي) چاو و دەماغ کە لە کتێبی (عشر المقالات فى العين) وەرگیراوە، ئەویش بە ڕەنگدانەوەی زانستەکانی (جالینوس) و بە کاری وەرگێڕان پاش داهێنانکاریی کێشاویەتی لەلایەن ڕۆژهەڵاتناس (مایرهۆف) تەحقیق کراوە.

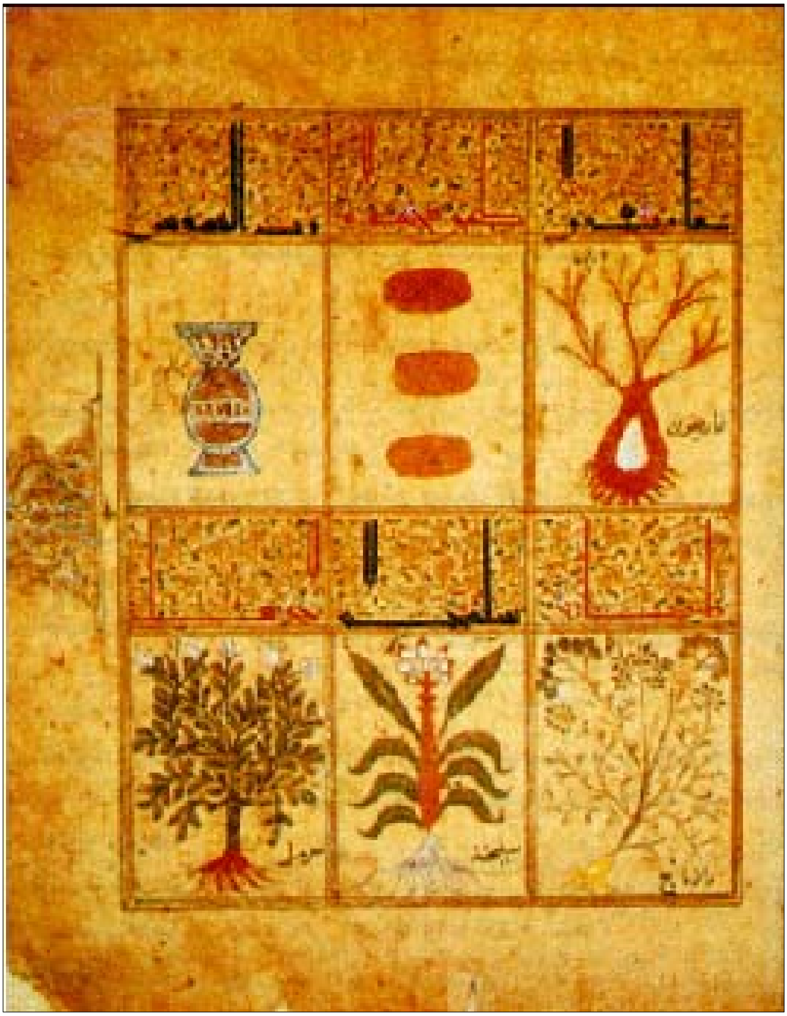

پاشکۆی (٢)

وێنەیەك لە کتێبی (الترياق)ی (جالینوس) وەرگێراوە کە تایبەتە بە دەرمان و لەلایەن (یحیی النحوي) شیکاری بۆ نووسراوە

پاشکۆی ژمارە (٣)

یەکێك لە کتێبە وەرگێڕدراوەکان (فیلون الأسکندري) بۆ زمانی عەرەبیی کە باس لە ئامێرێکی بەرزکردنەوەی ئاو دەکات

پاشکۆی ژماره (٤)

لاپەڕەیەك لە کتێبی (الزیج)ی (محمد بن موسی الخوارزمي)کە بابەتی گەردوونناسییان لە (المرصد)ەکاندا لێکدراوەتەوە.

پاشكۆی ژماره (٥)

نەخشەی ڕووباری نیل لە كتێبی (صورة الأرض)ی (محمد بن موسی الخوارزمي)

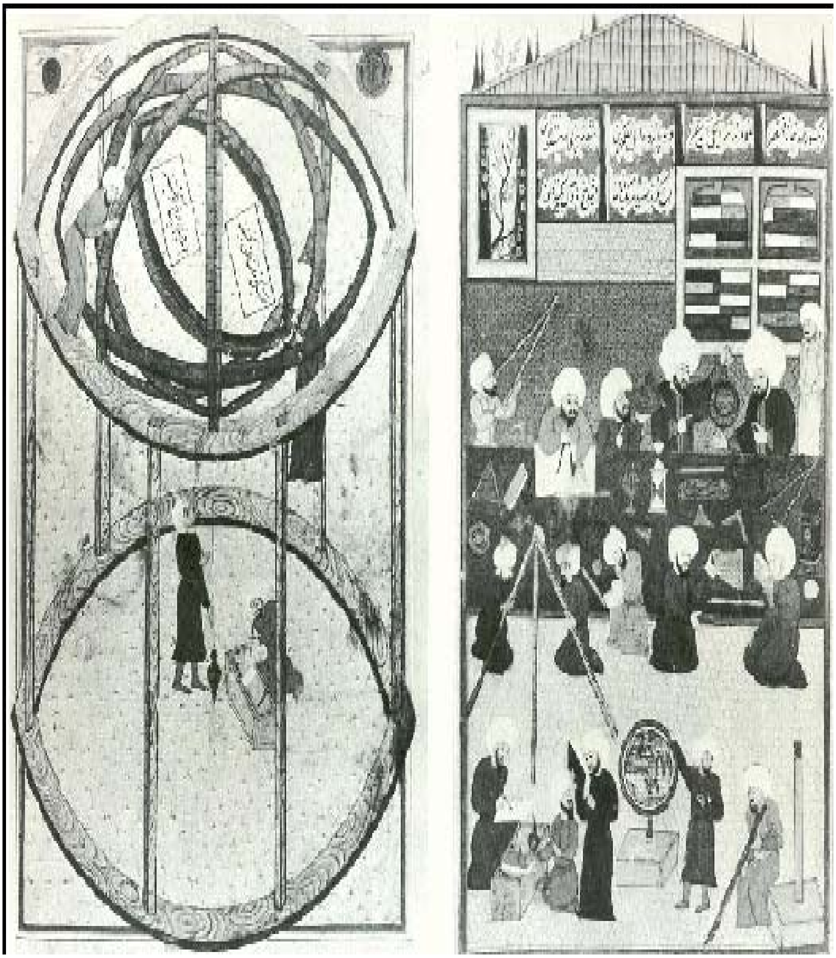

پاشكۆی ژماره (٦)

وێنەیەكی خەیاڵی شیكاری كار و كردەوەكانی زانایان دەكات لە (المراصد)ەكانی بەغداد و دیمەشق لەسەر چیای (القاسیون).

پاشکۆی ژمارە (٧)

چەند وێنەیەکی دیکەی ئامێری (الأسطرلاب) کە لە مۆزەخانەکاندا پارێزراون

پاشکۆی ژماره (٨)

چەند وێنەیەکی دیکەی ئامێری (الأسطرلاب) کە لە مۆزەخانەکاندا پارێزراون

الخلاصة

يعد موضوع أثر وصراع و تصادم الحضارات، واحد من أهم الموضوعات التي شغل بها الشاغلون اليوم في المراكز الاستراتيجية و الأكاديمية من المفكرين و الفلاسفة في العالم، اللذين سعوا لإبراز الجوانب الخفية من التراث و السياسة و العلم و الفكر في أي حضارة من الحضارات العالم، ويتناول أبحاثهم في مستوى الإنسجام و التفاعل و الإتصال و أثر كل حضارة من حضارات على بعضها الآخر، ومن خلال هذا الطريق حاولوا و عللوا و بينوا مسائل و قضايا تطورات و إشكالات الحضارات و المجتمعات التي تحدث في يومنا هذا، وفي سبيل هذا القصد ظهرت مجموعة من النظريات حول أثر الحضارات أو تعاقب الحضارات أو تصادم الحضارات أو قيام الحضارات ونظرية التحدي و الاستجابة و... الخ.

وعلى الرغم من كثرة الأبحاث التي تناولت هذا الموضوع، إلا أنه لم ينال حتى الآن الجانب التأريخي من هذا الموضوع بنصيب وافر، حيث لم يقم أي من الباحثين بالبحث على الجذور التأريخية لموضوع الأثر و صراع الحضارات، وهذا برأينا يعتبر من النواقص، لأن أي إهمال من هذا الجانب، قد يؤدي الى نقص في الأبحاث و النتائج.

ومن هنا يأتي أهمية موضوع بحثنا هذا الموسوم ب(إنعكاس الحضارة يونانية في الحضارة الاسلامية في العصر العباسي الاول ١٣٢ – ٢٣٢ه / ٧٤٩ – ٨٤٧م، بحث تاريخي حضاري)، من جانبين: الجانب الأول محاولة علمية متواضعة لإبراز التفاعل الحضاري بين حضارتين كبيرتين في العصور الوسطى و في حقبة معينة، وهو أثر الحضارة اليونانية على الحضارة الاسلامية في العصر العباسي الأول، التي نمت و نهضت فيها حضارة إسلامية على نقيض الحضارة اليونانية، والجانب الآخر هو موضوع بحثنا لكونه موضوعاجديدا، ولاسيما باللغة الكردية التي كانت فقيرة الى حد بعيد لمثل هذه الأبحاث، ولهذا السبب وبسبب حيوية موضوع قد دفعنا الى أن يكون هذا الموضوع مادة خام لمشروع بحثنا هذا.

قسمنا البحث الى أربع فصول، وكل فصل قسم الى مبحثين، إضـافة الى المقدمـة و قائمة بالمصادر و خاتمة البحث و ثم الملاحق.

تحدثنا في الفصل الأول عن الحضارة و أسس الحضارة اليونانية، وقـد جعلنـا هـذا الفصل بـشكل تمهيـدي للتعريـف بـأبرز الموضـوعات و القـضايا و المـصطلحات الـتي واجهتنا في الفصول و المباحث اللاحقة، وقد تناولنا في المبحث الأول منه الحضارة مـن ناحيتي اللغة و المصطلح، حيث بيننا معنى وأصل كلمـة الحـضارة في كـل مـن اللغـات اللاتينية و الانكليزية و الفرنـسية و العربيـة مـع المقارنـة. و تناولنـا في المبحـث الثـاني موضوع اسس الحضارة اليونانية ومراحلها منذ إنشائها في أثينا حتى العصر الهيللـيني ومجئ الرومانيين و إعترافهم بالديانة المـسيحية و تـسلط رجـال الـدين والكنيـسة علـى الدولة و محاولاتهم لجمع و إخفاء كل مظاهر الحضارة اليونانية في سـراديب كنائـسهم و من خلاله تحـدثنا عـن أهـم العلـوم و الفلـسفة و الفلاسـفة الـذين أثـروا علـى الحـضارة الاسلامية فيما بعد.

تحدثنافي الفصل الثاني عن دور الفتوحات الاسلامية في إتصال الحـضارة اليونانيـة بالحضارة الاسلامية، تناولنا في المبحث الاول عن دور الـشعوب و الأقـوام الـتي دخلـت تحت ظـل الخلافـة الاسـلامية نتيجـة الفتوحـات لمنـاطقهم، في إيـصال و أثـر الحـضارة اليونانية على الحضارة الاسلامية و بالذات منهم (أهل الذمة) من (المـسيحيين الـسريان بفرعـي اليعاقبـة و النـساطرة و كـذلك مـن اليهـود و الـصابئة) الـذين كـانوا مـن بقايـا الحضارة اليونانية، وتحدثنا عن دورهم في مـشاركتهم بالمناصـب الإداريـة و إحتكـارهم للطب و الترجمة و إخطلاتهم و تفاعلهم مع المسلمين بالحوارات و المناقشات. و تحدثنا في المبحث الثـاني عـن مراكـز الحـضارة اليونانيـة في الـشرق (الأسـكندرية و أنطاكيـا و حران و نصيبين و أورفة) و دورها في إيصال الحضارة اليونانية الى الحضارة الاسلامية، و تحدثنا عن كل واحد منها بالتفصيل من حيث نشأتها و كونهـا مـن مراكـز الحـضارة اليونانية و الفتوحات الاسلامية اليها، وقد بيننـا أثـر كـل واحـدة منهـا علـى الحـضارة الاسلامية.

و تحدثنا في الفصل الثالث عن الطريق الثاني من طرق إيصال الحضارة اليونانية الى الحضارة الاسلامية ألا وهي الترجمة، كطريق المباشر، وقد تناولنا في المبحث الأول عن تاريخ الترجمة في الاسلام منذ بدايته حتى العصر العباسي الأول حيث إقتصرت الترجمة فيها على محاولات فردية، وبعد ذلك تحدثنا عن الترجمة في العصر العباسي الأول العصر الذهبي للترجمة، وتحدثنا عن دور الخلفاء (أبوجعفر المنصور و هارون الرشيد و المأمون و الواثق)، في دفع الحركة الترجمة في عصرهم، كما تحدثنا عن الأسباب التي كان لها شأن مهم في دفع حركة الترجمة و منها السبب الديني، لأن الاسلام قد شجع على الدراسة و التعليم و من الأسباب الأخرى تحدثنا عن مراعاة وتشجيع بعض الاسر و العوائل و الوزراء و الأطباء لحركة الترجمة، و تحدثنا عن حاجة العصر و تصنيع الورق وتكاثره كأسباب أخرى لدفع حركة الترجمة أيضا. وفي المبحث الثاني تحدثنا عن دور المترجمين في إيصال الحضارة اليونانية الى الحضارة الاسلامية، الذي سميناهم بسفراء توصيل الحضارة اليونانية، ومنهم (يوحنا بن ماسويه و حنين بن إسحاق و حبيش بن الأعسم و إسحاق بن الحنين و الكندي)، حيث تحدثنا عن حياتهم و أعمالهم و ترجماتهم و إسهاماتهم العلمية في هذا المجال و الخ.

و تحدثنا في الفصل الرابع و الأخير من دراستنا عن نتائج تأثير إيصال الحضارة اليونانية من الناحية العلمية على الحضارة الإسلامية، و الذي قسمناه الى مبحثين: تحدثنا في المبحث الأول عن تأثير ونتائج إيصال العلوم الصرفة من الحضارة اليونانية وقد تناولنا فيه العلوم (الطب و الرياضيات و الفلك و الفيزياء و ميكانيكا)، من ناحيتي الترجمة و التأليف و تطبيق نظريات الحضارة اليونانية. كما تناولنا في المبحث الثاني أثر ونتائج إيصال العلوم الإنسانية (الفلسفة و الجغرافياو الموسيقا)، وتأثيرها على الحضارة الاسلامية.

وأخيرا تضمنت الدراسة أهم النتائج التي توصلنا اليها.

پەیمانگای جیهانیی فیکری ئیسلامیی

دامەزراوەیەکی فیکریی ئیسلامیی رۆشنبیریی سەربەخۆیە، لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمی کۆچی (١٤٠١ك ـ ١٩٨١ز) لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دامەزراوە، تا کار بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە بکات:

– فەراهەمهێنانی تێڕوانینی گشتگیرانەی ئیسلام، لەپێناو تەئسیلکردنی مەسەلە هەنووکەییەکانی ئیسلام و روونکردنەوەیان، هەروەها لەپێناو پێکەوەگرێدانی بەش و لقەکان بە هەمەکییەکان (الكليات) و مەبەست و ئامانجە گشتییەکانی ئیسلام.

– گێڕانەوەی ناسنامەی فیکریی و رۆشنبیریی و ژیاریی بۆ ئوممەی ئیسلامیی، ئەویش لە میانەی چەند هەوڵ و کۆششێکی بەئیسلامکردنی زانستە مرۆڤایەتیی و کۆمەڵایەتییەکان و چارەسەرکردنی مەسەلەکانی فیکری ئیسلامیی.

– چاکسازی لە پرۆگرامەکانی فیکری ئیسلامیی هاوچەرخدا، بۆ ئەوەی ئوممەی ئیسلامیی توانای دووبارە گەڕاندنەوەی شێوە ژیانە ئیسلامییەکەی خۆی و هەروەها رۆڵی خۆی لە ئاراستەکردنی کاروانی ژیاریی مرۆڤایەتی و بەرچاورۆشنکردنی و گرێدانی بە بەها و ئامانجەکانی ئیسلامەوە، هەبێت.

پەیمانگا، بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانی چەند هۆکارێك دەگرێتەبەر لەوانەش:

– بەستنی کۆنگرە و سیمیناری زانستی.

– هاوکاریی هەوڵ و کۆششی زانا توێژەرەوەکانی زانکۆ و بنکەکانی توێژینەوەی زانستیی و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە زانستییە نایابەکان.

– ئاڕاستەکردنی توێژینەوە زانستی و ئەکادیمییەکان لەپێناو خزمەتکردن بە فیکر و مەعریفە.

هەروەها پەیمانگا چەند نووسینگە و لقێکی لە پایتەختی وڵاتە عەرەبی و ئیسلامییەکان و وڵاتانی تریش هەیە، کە لەڕێگەیانەوە کار و چالاکییە جۆراوجۆرەکانی خۆی ئەنجام دەدات، هەروەها چەند ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ ژمارەیەك زانکۆی عەرەبی و ئیسلامیی و خۆرئاوایی لە سەرانسەری جیهاندا بۆ هاوکاریی زانستی هاوبەش، هەیە.